

ВІСНИК

Луганський
державний університет
внутрішніх справ
імені Е.О. Дідоренка

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

7' 2011

ВІСНИК

Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**КУЛЬТУРА-ПРАВО-ДЕРЖАВА:
СУЧАСНІ ПИТАННЯ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Спеціальний випуск № 7

Луганськ
2011

*Науково-теоретичний журнал * Виходить щоквартально * Заснований 1997 року * Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ * Реєстраційне свідоцтво KB № 15990-4462 ПР, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р. * Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук *

Редакційна колегія:

<i>Комарницький В.М.</i>	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
<i>Козаченко І.П.</i>	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
<i>Розовський Б.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Бурбело О.А.</i>	- д-р екон. наук, проф.
<i>Віленська Е.В.</i>	- д-р філос. наук, проф.
<i>Замойський І.Є.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Лазор Л.І.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<i>Бобкова А.Г.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Знаменський Г.Л.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<i>Малишева Н.Р.</i>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<i>Мамутов В.К.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
<i>Сагай М.Я.</i>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
<i>Дудоров О.О.</i>	- д-р юрид. наук, проф.
<i>Атоян О.М.</i>	- д-р юрид. наук, доц.
<i>Пролєєв С.В.</i>	- д-р філос. наук.
<i>Любашиц В.Я.</i>	- д-р філос. наук, проф.
<i>Мордовцева А.Ю.</i>	- д-р юрид. наук, канд. філос. наук
<i>Левченко О.І.</i>	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 7 від 4 квітня 2011 року)

У даному спеціальному випуску розміщено наукові статті, доповіді й повідомлення науковців, практичних працівників, ад'юнктів (аспірантів), які були учасниками Міжнародного науково-теоретичного семінару "Культура-право-держава: сучасні питання державотворення" (м. Луганськ, 10-11 грудня 2009 року).

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сеп. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
☎ 35-11-57, 35-11-40, факс 93-50-77.

УДК 349.6:504(477)

В.М. Комарницький

ректор,

кандидат юридичних наук, доцент

*(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)*

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Основою життя будь-якого суспільства є матеріальне виробництво. Для набуття матеріальних благ люди використовують засоби, які надає природа. На сьогодні вплив людської діяльності на навколишнє середовище є несприятливим і руйнівним. Настає дестабілізація взаємовідносин природи й суспільства, про що свідчать виснаження природних ресурсів, недостатність енергії, екологічні катастрофи, війни, епідемії, хвороби цивілізації. Люди піддаються несприятливому впливу своїх же власних дій. Катастрофи та війни скорочують життя людей не тільки шляхом їх фізичного знищення. Впливаючи на свідомість людей, вони посилюють відчуття страху, стресову напруженість, нервову лабільність, що у свою чергу знижує імунітет і виражається в різкому погіршенні здоров'я населення. Антиекологічні тенденції стимулюють зростання соціальних хвороб: злиденності, голоду, безробіття, злочинності. Взаємодіючи між собою, усі ці чинники завдають шкоди національному генофонду, створюють умови для виникнення планетарної катастрофи.

Можливість катастрофи планетарного масштабу передбачалася доволі давно, починаючи з релігійних писань, і виражалася в ученнях про "кінець світу". Однак саме останніми десятиріччями збереження людства й планети виступає однією з першорядних проблем.

Для планети, котра має свої просторові й енергетичні ліміти, кількісне зростання людської популяції є небезпечним. Надмірна

біомаса людства поєднується з негативною виробничою діяльністю, тому спричиняє ввімкнення механізмів природної регуляції, які працюють на планетарному рівні й призначаються для пригнічення зростання біомаси людей. Нерівномірність розподілу матеріальних благ, катастрофи, війни, хвороби виступають у ролі обмежувачів, що не дозволяють людській масі виходити на межі, передбачені природою. У разі збою роботи цих механізмів посилюється процес приросту населення, і демографічний вибух, що виникає, неминуче веде за собою зростання матеріальних потреб, котрі у свою чергу спричиняють знищення ресурсів планети.

Питання осмислення людських дій, пов'язані з категоріями "мета" й "засоби", ставляться М. Вебером, який зазначає, що "усі люди, котрі мають почуття відповідальності, завжди здатні зважити, яким буде співвідношення мети й наслідку певних дій і вчинків, бо в більшості випадків кожна мета досягається певного роду ціною" [1, с. 347 - 348]. Негативні процеси, що відбуваються сьогодні в суспільстві, не можна назвати непередбачуваними, оскільки ряд учених і в минулі століття, і сьогодні передрікають можливість планетарної катастрофи, породженої діяльністю людської популяції. Однак суспільство не замислюється про наслідки в момент поставлення конкретної мети. Гасла про невичерпні багатства, орієнтація свідомості на матеріальні цінності, формування споживацького менталітету не дозволили своєчасно звернути увагу на пророцтва передової думки. Важливою є й інша причина - час. Оскільки зміни, розтягнуті в часі, мало помітні на поточному етапі, вони не привертають пильної уваги й реагування суспільства. Фактор часу в розуміння причинно-наслідкового зв'язку вводить Е. Дюркгейм, зазначаючи, що "будь-яке раптове порушення соціальної рівноваги завжди потребує достатньо часу для того, щоби проявити свої наслідки" [2, с. 16].

Будучи державою з високорозвинутою економікою, Україна стала однією з найсерйозніших жертв екологічної кризи. прагнення до збільшення матеріального виробництва привело до збільшення промислових відходів, які отруюють навколишнє середовище. Посилення антигуманного ставлення до природи викликає зростанням незадоволених економічних потреб неможливої

частини населення, з одного боку, і жагою збагачення можливих і правлячих кіл – з іншого. Це прагнення подібне до наркоманії: попередня доза наркотику вже не приносить задоволення, і для отримання ейфорії потрібні дедалі нові дози. Стратегія на збільшення матеріальних благ, яка часто має гуманну мету задовольнити запити населення, трансформується в культ матеріальних цінностей і насолод. Бажане зростання економіки неминуче веде до погіршення екологічного становища, що спричиняє реакцію навколишнього середовища, спрямовану на знищення представників *Homo sapiens*. У такій ситуації суспільство стикається з "симптомом замкненого кола", коли, намагаючись вийти з кризи, воно тільки поглиблює її. Особливо гострою стає проблема несправедливого розподілу благ. Висока соціально-економічна напруженість виливається в серйозні конфлікти, що дестабілюють і без того неспокійне життя українського соціуму.

Ставлення влади до навколишнього середовища має односторонній характер: воно виражається в гонитві за матеріальним прибутком за рахунок невідновних земних багатств. Низька екологічна культура населення, відсутність моральних заборон і норм доповняють список злочинних посягань на природу країни. Однак будь-яка практична діяльність людини ґрунтується на певній системі мислення, яке формує світогляд і керує вчинками людей. Тому несприятлива економічна й ідеологічна ситуація є джерелом формування патологічного типу мислення, яке сприяє посиленню системної кризи, котру можна розглядати як кризу свідомості суспільства.

У теперішній період перед людством постало глобальне питання: чи можна уникнути екологічної катастрофи, чи людство приречене? Розбіжності прогнозів дуже великі: ситуація бачиться як незворотною, так і цілком вирішуваною. На думку більшості вчених, сьогоденний характер взаємовідносин природи й суспільства неминуче веде до загибелі людської цивілізації та планети. Стратегія на підвищення економічного зростання за інтенсивного руйнування біосфери є смертельною для всього живого. Запасів енергії, нафти, газу, вугілля залишилося на короткий строк, що вкладається, за окремими прогнозами, у десятиліття. Тому людст-

во зараз увійшло саме в таку фазу, коли почали спрацьовувати природні обмежувачі, спрямовані на скорочення чисельності населення на планеті. Кризу, яка проявляється на всіх рівнях буття, необхідно розглядати як результат взаємовідносин природи й суспільства, а її розв'язання – як перехід до нової стадії існування.

А. Шопенгауер, вивчаючи взаємовідносини людини з суспільством і всім навколишнім світом, зазначає, що "людина... є явище в часі й просторі, і оскільки для всіх цих явищ закон причетності має силу а ргіогі... то людина повинна йому підкорятися. Оскільки істоти в природі сходять дедалі вище й вище, стаючи складніше, і сприйнятливість їх від суто механічної підноситься й витончується до хімічної, електричної... інтелектуальної і, нарешті, раціональної, то й природа діючих причин повинна таким же чином удосконалюватися... тому-то й причини виявляються все менш відчутними та матеріальними, так що вони, кінець кінцем, уже не видні для очей, хоча, звичайно, досяжні для розуму..." [3, с. 88]. Отже, причини, які породили загрозу всьому живому на планеті, необхідно шукати не тільки на рівні матеріальної нерівності, а насамперед на духовному рівні, рівні думок і свідомості суспільства. Саме свідомість, узявши курс на відновлення духовних цінностей, має виявитися найпотужнішим чинником у вирішенні наявних проблем.

Думка про формування нового всепланетарного співтовариства живе на протигагу думці про майбутню загибель цивілізації. На перший погляд, привертає увагу суперечливість таких прогнозів. Однак ці перспективи не тільки не суперечать одна одній, але і є компонентами єдиного глобального процесу. Немає сумніву, що криза планетарного масштабу – це кінець цивілізації. А кінець у філософському розумінні завжди є початком чогось нового. Уже в надрах старого вмираючого суспільства, закони якого суперечать законам природи, зароджується суспільство людей, котрі мислять по-новому, воно живе в злагоді з навколишнім середовищем. При переході від рівноважного стану до сильно нерівноважного, зазначає Л.А. Паутова [4, с. 254], виникає порядок нового, раніше невідомого типу. Поступово долається страх перед хаосом. Несталість суспільних і природних процесів не завжди є

зло. Неспокій може виступати як ініціюючий чинник при зародженні нового динамічного розвитку, а за загибеллю однієї цивілізації неминуче виникає нова.

З погляду релігії кінець світу повинен являти собою процес глобального краху й загальної загибелі, що вражають планету в лічені хвилини. По суті, ця криза і є кінцем світу, а точніше, кінцем цивілізації, але розтягнутим у часі. Слідом за ним настає народження нового співтовариства. Кінець ХХ століття виявляє єдність глобальних трансформацій. Історичні зміни супроводжуються зникненням старих і виникненням нових світових культур. Інформаційні та технологічні перетворення є проявом планетарних процесів. Людство у певному розумінні вже стає єдиним світовим співтовариством. Народження нових економічних і політичних організацій, які вирішують загальносвітові проблеми, об'єднує всіх людей Землі.

На геополітичній карті світу також відбуваються значні зміни: зник поділ світу на два полюси, з'являються нові проблеми, у розв'язанні яких заінтересоване все людство. У людей дедалі яскравіше проявляється усвідомлення того, що вони живуть в одному світовому просторі. Змінюються ціннісні орієнтації: свідомість спрямована на бережливе ставлення до природи й людей. На тлі підвищеної агресивності й конфліктності можна помітити тоненьку ниточку тенденції, що зародилася, до світової співпраці й розуміння, які об'єднуються спільною метою виживання людства. Цей процес є початком зародження нової цивілізації, розвиток якої ґрунтується на абсолютно новому розумінні ролі людини на планеті, на формуванні нової духовної системи цінностей, яка б не суперечила законам природи й Космосу.

Використана література:

1. Вебер М. Объективность социально-научного и социально-политического познания // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
2. Дюркгейм Э. Самоубийство. – М., 1994.
3. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики. – Минск, 1997.

4. Паутова Л.А. Стабильность социальной системы (социологическая постановка проблемы). Социология и социальная антропология. - СПб., 1997.

УДК 340.11:342.7(477)

С.І. Максимов

доктор юридичних наук, професор

(Національний університет

"Юридична академія України імені Ярослава Мудрого")

**АНТРОПОЛОГО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС
З ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ
(на прикладі концепції Д.А. Гудими)**

Актуальність подальшої концептуалізації проблеми прав людини в сучасній правовій дійсності може бути доведена в декількох аспектах. По-перше, в умовах загострення світових (глобальних) проблем права людини стають, з одного боку, найбільш вразливим здобутком людства, а з другого – їх захист є нормативно-цільовим орієнтиром подолання неконтрольованого загострення цих проблем. Невипадково права людини є центральною проблемою сучасних філософсько-правових і теоретико-правових дебатів. По-друге, питання про права людини – це питання про особливу якість правопорядку, що відповідає сучасним цивілізаційним стандартам. Отже, формування демократичної правової соціальної держави в Україні неможливо, якщо не здійснено концептуальне обґрунтування прав людини, їх центрального місця в правовій системі і в суспільстві в цілому як фактора суспільної комунікації і реалізації здібностей кожного. По-третьє, процеси глобалізації загострюють проблеми соціальної та культурної ідентичності, а тому потребують розуміння співвідношення універсального і культурно-особливого у природі прав людини, від якого значною мірою залежить: чи залишаться вони фактором порозуміння і співробітництва між народами, чи перетворяться на яблуко розбрату. По-четверте, новий зміст і значення прав людини як на глобальному, так і на національному рівнях зумовлює й пошук нових методологічних підходів до дослідження цього

явища, а безпосередній зв'язок розуміння прав людини з розумінням природи людини – спрямованість такого пошуку в напрямку людиноцентристських, тобто антропологічних підходів. Розглянуті обставини роблять актуальним антрополого-методологічний дискурс з прав людини, запропонований в дослідженні Д.А. Гудими¹.

Особливістю і перевагою роботи є поєднання "серйозного погляду на права"² – центральної проблеми сучасної філософії права, з серйозним ставленням до методології їх дослідження. Автор, так би мовити, керується постулатом Гегеля про те, що не лише теорія, а й шлях до неї має бути істинним. Отже, за своїм характером праця Д.А. Гудими являє собою метатеоретичне дослідження прав людини.

Основним результатом дисертаційної роботи, на основі якої була видана монографія, можна вважати те, що автором закладено фундамент цілісної філософсько-правової концепції методологічної природи та евристичних можливостей антропологічних дослідницьких підходів у вивченні прав людини. Слід підкрестити, що дослідження права і прав людини з позицій антропологічного підходу в сучасній українській філософії права проводяться доволі активно (праці В.С. Бігуна, О.А. Гришук, С.П. Добрянсько-

¹ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 "Філософія права" / Гудима Дмитро Анатолійович ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – 288 с.; Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 "Філософія права" / Гудима Дмитро Анатолійович ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2008. – 16 с.; Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Гудима Дмитро Анатолійович ; Академія правових наук України, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування. – Львів : Край, 2009. – 292 с. – (Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: Рабінович П.М. (голова) [та ін.]. – Серія I. Дослідження та реферати. – Вип. 20).

² Пор. з назвою найвідомішої праці з прав людини: Дворкін Р. Серйозний погляд на права / Пор. з англ. – К.: Основи, 2000. – 519 с.

го, А.А. Козловського, С.І. Максимова, П.М. Рабіновича, Л.Г. Удовики¹ та ін.). Це створює певну "здорову" конкуренцію і обумовлює значний рівень якості досліджень. Не зважаючи на це, а може й завдяки цьому, автору вдалося знайти власний шлях у вирішенні антрополого-правових проблем, у такому ракурсі, який ніким ще не розглядався.

Звернемося до аналізу ключових положень і висновків дослідження, які мають наукову новизну.

У центрі уваги автора знаходиться з'ясування сутності антропологічного підходу. Розуміючи під останнім засновану на висновках певних видів антропології світоглядну ідею про природу та сутність людини, яка визначає особливості встановлення, відбору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації й оцінки², автор обґрунтовує своє бачення такого підходу на попередньому аналізі історії становлення ідей про права людини в антропологічній перспективі. З огляду на це він проводить ідею про плюралізм методологічних підходів і дає розгорнуту класифікацію типів антропологічних підходів. Неможливість вироблення єдиного антропологічного підходу він обґрунтовує посиланням на відсутність в історії вчень про людину одно-

¹ Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. - К., 2004. - 20 с.; Гришук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми. - К.: Атіка, 2007. - 432 с.; Добрянський С.П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. - Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 10. - Львів: Астрон, 2006. - 120 с.; Козловський А.А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. - Чернівці: Рута, 1999. - 295 с.; Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. - Харьков: Право, 2002. - 328 с.; Рабінович П. Соціальна сутність прав людини: у світлі потребового підходу // Вісник Академії правових наук України. - Харків: Право, 2005. - № 1 (40). - С. 3-13.; Удовика Л.Г. Проблема систематизації понятійного апарату юридичної антропології // Держава і право: Збірник наукових праць. Вип. 28. - К.: Інститут держава і права імені В.М. Корещького НАН України, 2005. - С. 41-48.

² Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. - Львів: Край, 2009. - С. 42.

значного рішення стосовно її природи. З цим варто погодитися, але й слід враховувати, що вирізнення антропологічного підходу щодо прав людини в цілому можливо і необхідно, принаймні за двома підставами: 1) як певної цілісності поглядів на право на протигагу соціологічному, психологічному, метафізичному та іншим методологічним підходам; 2) як такої цілісності, яка інваріантна різним визначенням природи людини, тому що зорієнтована на мінімальні антропологічні умови, тобто лише такі, без яких людина не може нормально існувати, залишатися людиною.

Продовжуючи лінію на методологічний плюралізм, автором запропоновано розгорнуту класифікацію різновидів цього підходу (а саме у майстерності класифікацій виявляється, на мою думку, одна з ознак юридичного професіоналізму). У центрі цієї системи – ідея філософської антропології про цілісність погляду на людину і світ завдяки поєднанню філософського, наукового і релігійного підходів. Прихильниками згаданої ідеї були і німецький філософ Макс Шелер, і російський філософ Володимир Соловйов. Ці підходи не просто рядоположені типи дослідження, а такі, що взаємодоповнюють один одного, і у такій цілісності сприяють дійсно методологічному забезпеченню дослідження прав людини. Тому спробу вирізнити філософсько-антропологічний, соціально-антропологічний (як конкретно-науковий, соціокультурний підхід) і релігійно-антропологічний підходи щодо прав людини вважаю евристично перспективною.

Слід віддати належне авторові за сміливість у прагненні розставити всі крапки над "і" в його систематизації поняттєвого апарату людинорозуміння. Необхідно погодитися, що багато питань полягають у тому, що Френсіс Бекон називав "примарами (ідолами) площі", тобто такими перешкодами в досягненні порозуміння між людьми, які пов'язані з недосконалістю людської мови і спілкування. Ця спроба є грандіозним проектом систематизації категорій, що стосуються проблеми правосуб'єктності в теорії права чи, як висловлюється сам автор, проблеми правового людинорозуміння¹. Провідні позиції у цьому ланцюжку категорій належать

¹ Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. – Львів: Край, 2009. – С. 49.

розрізненню понять "правова людина" і "юридична людина". Автор, керуючись постулатом про розрізнення права і закону, чи сфер юридичного (встановленого) і власне правового (істинного, зразкового), проводить розрізнення образів людини правової, якій притаманна здатність виведення прав з власної природи, і людини юридичної, тобто здатної діяти і сприймати право тільки в межах формальних встановлень (параграфів законів та інструкцій). Не менш значимою є спроба власно визначити й інші терміни.

Значний науковий потенціал має спроба Д. Гудими розкрити евристичні можливості філософсько-антропологічного, соціально-антропологічного та релігійно-антропологічного підходів у дослідженні прав людини. Якщо філософсько-антропологічні дослідження виходять з універсальної природи людини і, відповідно, універсального характеру природних прав, то соціально-антропологічні дослідження, за логікою автора, керуються ідеєю специфічного буття людини як невід'ємної частини людських спільнот (культурних чи соціальних). У межах цього аспекту проблеми висуваються такі плідні ідеї, як роль інститутів культури в захисті прав людини, виявлення способів засвоєння прав людини індивідом у процесі його соціалізації (психологічні та соціально-педагогічні); звертається увага на врахування специфічного для кожної культури образу людини (індивідуалістичного чи колективістського) тощо.

З огляду на зазначене вище слушним є обґрунтування можливості послаблення протистояння різних культур за умови відмови від глобальної стандартизації прав людини¹. Питання універсальної природи прав людини автор прагне поєднати з аспектами культурної та соціальної ідентичності. Водночас, нажаль, автор не вказує, на підставі чого відбуватиметься порозуміння між народами, культурна ідентичність яких відрізняється. Отже, ця перспективна в науковому і практичному сенсі ідея ще потребує подальшої аргументації.

Певною ознакою сьогодення є звернення дослідників до наукової рефлексії релігійних способів вирішення тих чи інших пи-

¹ Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. - Львів : Край, 2009. - С. 151.

тань. Д. Гудима також звертається до визначення особливостей антропологічної інтерпретації прав людини в іудаїзмі, християнстві (на прикладі католицької конфесії) й ісламі. В цих дослідженнях він дійшов висновку, що всім згаданим конфесіям притаманне визнання прав людини. І це є закономірністю, тому що вони тією чи іншою мірою сприяли становленню ідеї прав людини (хоча й по-різному). Особливо ретельно автор аналізує католицьку інтерпретацію прав людини, підкреслюючи, що в ній передбачався принцип узгодження дій однієї людини з діями іншої, що, у свою чергу, можна трактувати як обмеження прав першої правами другої.

Слід звернути увагу на такий бік викладення загальної концепції молодого дослідника, як ретельна розробка питань методології, включаючи і чітку лінію субординованих методологічних елементів: дослідницькі підходи (філософсько-антропологічний, соціально-антропологічний і релігійно-антропологічний), методи (філософські, загальнонаукові і спеціально-юридичні) та прийоми дослідження (від індукції, дедукції й екстраполяції до доведення і спростування). Вважаю, що таку систему викладення методологічних елементів доречно використовувати й іншим дослідникам.

Положення й концептуальні висновки, запропоновані Д. Гудимою, є достовірними й обґрунтованими, а тому можна сказати, що він уже відбувся як серйозний дослідник, який може вести наукову дискусію зі своїми більш іменитими колегами на рівних. Треба також зазначити, що й підхід до оформлення текстів у нього є унікальним, наприклад, він звертається до попереднього *роз'яснення термінів, розгорнутої системи додатків, яка може містити примітки, таблиці* тощо з метою і роз'яснення своєї позиції та інтерпретації подій чи документів, що стосуються розвитку антропології права, і тлумачення термінів. Є у цього автора й спірні місця проблемного й термінологічного характеру, і це, звичайно, притаманно теоретично й емпірично насиченим і концептуально складним науковим роботам. Проте за кожним з цих положень стоїть серйозна наукова проблема, аргументоване обговорення якої, або дискурс з її приводу, дає можливість для поглибленого і

багатогранного дослідження антрополого-методологічних питань прав людини, а тим самим і плідного розвитку української філософії права в цілому.

Найбільш вагомими проблемно-дискусійними питаннями, як на мою думку, є такі.

Це підхід до поняттєвого апарату людинорозуміння у праві. Особливо це стосується співвідношення понять "правова людина", "юридична людина", з одного боку, і "правова особистість", "юридична особистість" – з другого. Критерієм розрізнення автор вважає відмінність природного і позитивного права (або за термінологією Львівської школи філософії та теорії права – загальносоціального і спеціальносоціального права). Це розрізнення в цілому можна прийняти, але з такими зауваженнями: а) образ людини в праві є гносеологічним, а не онтологічним поняттям, тому правова людина і юридична людина – це не набір реальних властивостей, а поєднання властивостей, що "приписуються" людині, "мисляться" як такі, які вона має мати в ідеальному сенсі; б) у визначенні правової людини слід йти далі констатації того, що їй притаманні природні права, а саме: конкретизувати, завдяки яким якостям ці права можуть мислитися як притаманні їй (наприклад, властивість бути автономною особистістю). Якщо зупинитися окремо на диференціації понять "правова особистість" і "юридична особистість". Перше поняття, на наш погляд, має сенс як вираз певного ідеалу (саме на цьому наполягав Б. Кістяківський у відомій статті "На захист права", виокремлюючи в ідеалі правової особистості дві сторони – "особистості, дисциплінованої правом і стійким правопорядком, і особистості, що наділена всіма правами і вільно користується ними"¹). Поняття ж "юридична особистість" співпадає з поняттям "особа".

Не зовсім коректною є й наступна позиція Д. Гудими: що поняття "індивід" виступає родовим щодо поняття "людина"². Як раз

¹ Див.: Кістяковский Б. А. В защиту права // Вехи. Из глубины. – М., 1990. – С. 128.

² Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. – Львів: Край, 2009. – С. 52.

навпаки, поняття людини використовується для позначення людського роду в цілому, а для характеристики людини як індивідуального феномена використовуються терміни "індивід", "особистість", "індивідуальність". Термін "індивід" застосовується для позначення будь-якого окремого представника людського роду. Воно не передбачає розрізнення в людині "природного" і "суспільного", "зовнішнього" і "внутрішнього". На наше переконання, словосполучення "біосоціальний індивід" не несе нової інформації, у понятті "індивід" чи "людський індивід" ця єдність вже міститься імпліцитно. Проте автор настільки захоплюється цією термінологією, що навіть мені приписує вираз "біосоціальний індивід"¹, хоча я на с. 191 своєї монографії пишу "людина"². Тим більш є неприпустимим застосування терміна "біосоціальний індивід" в інтерпретаціях релігійних концепцій, в яких людина взагалі розуміється як духовна істота.

Не можу не відповісти на полемічні закиди Д.А. Гудими щодо моєї позиції у питанні про те, чи є суттєвим для суб'єкта права "вміння відрізнити цінне від нецінного"³. Слід наголосити, що ця вимога презумується щодо правового суб'єкта як його здатність до визнання іншого. До того ж, що є "здатність виробляти, виражати та здійснювати персоніфіковану волю" (визначення Д.А. Гудими), як не здатність до визнання, вимога бути, так би мовити, "при тверезому розумі та здоровій пам'яті", здатність виступати суб'єктом відповідальності. Хоча філософські положення є певною ідеалізацією, але вони відображають сутність феномена. Безумовно, від новонародженої дитини (як підкреслює у своєму прикладі дослідник) ніхто не вимагає вміння відрізнити цінне від нецінного, але ця властивість закладена в самій природі людини. Що ж стосується біологічних меж суб'єкта права, які містяться в законодавстві, то їх встановлення є спробою визначити в часі початок людського існування.

¹ Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. - Львів : Край, 2009. - С. 100.

² Див.: Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. - С. 191.

³ Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. - Львів : Край, 2009. - С. 84.

Вважаю небезпідставним, хоча і не беззаперечним запропонований Д. Гудимою варіант виразу позитивної свободи¹. Так, автор вказує, що видом свободи, який протиставляється так званій "свободі від", є "свобода на" (яку він визначає як своєрідний комплекс обов'язків Інших щодо Я). Однак відоме лише таке визначення позитивної свободи, як "свобода для". У британського політичного філософа І. Берліна ми зустрічаємо наступне тлумачення позитивної і негативної свободи: свобода, що полягає в пануванні над самим собою (позитивна), і свобода, що полягає в неперешкоджанні мені з боку інших людей робити власний вибір (негативна). "Я сам собі пан" - "Я нікому не раб". Перше орієнтується на вибір "справжнього я", свобода заради (для досягнення) певної мети.

Мені здається, що у подальшій науковій роботі молодому дослідникові (як й іншим філософам та теоретикам права) не слід обмежувати екзистенціалістське обґрунтування права і прав людини лише абстрактним загальнофілософським рівнем, а більш активно використовувати праці філософів права екзистенціалістського напрямку, таких як М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Луїжпен та ін. Подібне можна сказати і стосовно філософсько-антропологічних концепцій, в яких не представлені такі імена, як О. Гюффе і Х. Арендт.

Також, як уявляється, не слід надмірно захоплюється протиставленням правових культур Сходу і Заходу. Наслідком такого протиставлення можна вважати висловлювання, які звучать надто категорично, наприклад, "прививання культурі Сходу західних цінностей, у т.ч. західної ідеології прав людини, є ... малоперспективним..."² та ін. Інша дослідницька перспектива відкривається на шляху виявлення та пояснення загальності у рисах тих релігійних вірувань, на яких зосереджується в цьому дослідженні. Християн-

¹ Див.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. - Львів : Край, 2009. - С. 108.

² Див., напр.: Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. - Львів : Край, 2009. - С. 149.

ська, іудейська і мусульманська віри поєднуються вірою в абсолютну владу божественних чи природних законів або в рівність усіх людей в очах Бога.

Вважаю, що прикладом плідності філософсько-правового дискурсу є уточнення своєї позиції автором в процесі подальшої роботи. Так, у відгуку на дисертацію Д.А. Гудими я писав: "Не можна погодитися з висловом про те, що культура та її інститути, серед яких держава, право і права людини, "мають на меті захистити людину від неї самої". Мова тут скоріш йде про захист людини від свавілля інших людей. Зміст цього вислову нагадує зміст, який вклала інквізиція, – спасіння душі людини від неї самої та поза волею самої людини". У монографії автор адекватно відреагував на вказане зауваження, там текст такий: "Йдеться про те, що культура та її інститути мають на увазі захистити людину не від тієї самої людини, яка є установником культури – "другої природи" людини, а від інших людей. Люди визначають, формалізують свої права, боячись впливу на них життєдіяльності інших людей. Тому найбільш абстрактно вказана мета сформульована у цьому дослідженні як "захист людини від самої людини"¹.

Хотілося б звернути увагу дослідників, що працюють у цьому напрямку, на те, що маючи за мету виявлення евристичних можливостей різних антропологічних підходів, не можна залишати без визначення й межі кожного з типів антропологічних підходів й такого підходу в цілому, тим більш, що це методологічне положення (про взаємозумовленість можливостей і меж того чи іншого підходу) має універсальний характер і є його слід мати на увазі будь-якому досліднику. Концепція ж Д.А. Гудими, викладена у низці ґрунтовних праць, має не просто велике наукове і практичне значення, а є значним внеском у духовно-інтелектуальне життя нашої країни.

¹ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження. – Львів : Край, 2009. – С. 153.

УДК 340.116(470)

А.Ю. Мордовцев
заведующий кафедрой теории
и истории государства и права
доктор юридических наук, профессор
(Таганрогский институт управления и экономики)

**АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ:
ТЕОРЕТИКО МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

*Сущность права состоит в равновесии
двух нравственных интересов:
личной свободы и общего блага.*
Вл. Соловьев

Видимо, перефразируя известное суждение Аврелия Августина о времени, Е.В. Спекторский подчеркивал: "Юристам кажется, что они знают, с какой реальностью они имеют дело, только до тех пор, пока их об этом не спросят. Если же их спросят, то им уже приходится или самим спрашивать и недоумевать, или же по необходимости решать один из труднейших вопросов теории познания"¹. Эту мысль трудно переоценить и в плане обнаружения аксиологических оснований отечественной правовой действительности, выявления и понимания сущности собственного типа нормативности, а значит, образа и специфики национального права обращение к несколько "подзабытому" советскими авторами культур-центристскому (в противовес натуралистическому) аспекту осмысления юридической сферы трудно переоценить.

О.В. Мартышин в тезисах доклада, представленного кафедрой теории государства и права МГЮА, выделяет несколько направлений, в рамках которых может идти изучение мировоззренческих проблем курса теории и истории государства и права, и справедливо предлагает "разработать понятие "ценности" ... в юридическом преломлении", однако отмечает необходимость

¹ Спекторский Е. Юриспруденция и философия // Юридический вестник. - М., 1913. - Кн. 2. - С. 84.

виявлення неких універсальних цінностей, втілюючихся "в принципах права, в правовій ідеології, лежачій в основі будь-якої системи права. Вони представляють собою критерії оцінки діючого права".

Ідея, безумовно, правильна. Однак який же список цих універсальних цінностей? Можливо представити: свобода, справедливість, порядок, людська життя, гідна життя суспільства і т.д. Будуть ли останні цінності універсальними? І так, і ні.

Справа в тому, що в звичайному перерахуванні ці цінності дійсно загальноприйняті, але в різних типах цивілізацій, культурно-релігійних ареалах, очевидно, будуть по-різному актуалізовані, мати різне соціальне трактування. Тому, бачимо, варто розглядати мінімум **два рівня цінностей**, стосуючі їх моральну природу, виділяючи загальне і особливе: цінності універсальні (загальнолюдські) і цінності національні (вкоренені в менталітеті конкретної нації, її духовності і звичаївності). Тоді різного роду порівняльні і кросс-культурні дослідження не йдуть по схемі виявлення "неповноцінних" в правовому і політичному відношенні націй, а переслідують принципово інші цілі: виявляє схожі і різні риси механізмів правового регулювання у різних народів, аналізують антропологічні і етнологічні, в тому числі і моральні основи їх правової і політичної життя. В цьому плані, ясний і питання про **національний правовий ідеал** як найважливішої юридико-моральної категорії.

Загалом, в межах зростаючого в останні роки в російському правознавстві інтересу до виявлення стійких духовно-моральних основ національного права виникає необхідність виходу дослідника за позитивістсько-класові або ліберально-європоцентристські теоретико-методологічні схеми в інше поле роздумів, в якому право буде розглядатися як одна з базових (порядку з мораллю, звичаями і т.д.) регулятивних форм культури, ціннісно-значимий "продукт" саморозвитку цивілізації, нації, етносу. І якщо німецький філософ права А. Кауфман, вирішуючи питання, що означає *бути* для права взагалі, де воно "живе", іншими словами, до якого типу реа-

льности принадлежит отмечал: "Вопрос...правовой онтологии должен гласить: каким способом право причастно бытию...какая модальность бытия... ему подходит"¹, то в нашем случае прочтение этого "вопрошания" может и должно быть иным, а именно: "Каким образом право *сопричастно* бытию отечественной культуры, национальному самосознанию". В этой связи и рассмотрение различных типов правопонимания, способов осмысления юридической, политической, духовной сфер социума – это, в методологическом плане, необходимые смыслообразующие этапы *магистрального для современной юридической науки процесса культурной идентификации национального права*. Однако проведение подобных исследований, очевидно, предполагает решение ряда проблем.

В данном ключе необходимо:

1. Рассмотреть соотношение права и иных ценностей, уяснив место и роль права в национальном аксиологическом пространстве.
2. Ясно осознавать конечные цели национальной правовой системы, точнее их понимание в государстве как публично-властной, политической организации стратифицированного общества.
3. Соотнести данные цели с духовно-нравственными и религиозными ценностями россиян, предварительно выявив присущий им "аксиологический набор", принятую в социуме иерархию ценностей.
4. Проанализировать национальное позитивное право (и, прежде всего, Конституцию РФ, конституционное законодательство, уголовное, гражданское, семейное право и др.)

Видимо таковой и должна быть логика изучения данной проблемы.

По первому пункту в отечественной литературе в последние годы сформировались несколько мнений:

1. Право – это высший нравственный критерий, который не просто одного порядка с такими ценностями, как *справедливость, свобода, равенство*, но, более того, включает в себя последние в качестве своих значимых атрибутов.

¹ Kaufmann A. Rechtsphilosophie im Wandel: Stationeneines Weges. Frankfurt a. – M., 1972. – S. 119.

2. "Позитивное право несовершенно...Право как систему норм, охраняемых государственным принуждением, не следует ставить в один ряд со справедливостью, равенством, общим благом и т.п. Последние представляют собой ценности высшего духовного порядка"¹.

3. Право и социально-нравственные начала нераздельны (но не тождественны) в общем культур-регулятивном пространстве, они одноуровневые по своей значимости, а часто и "взаимопереходимы". В истории России и во всеобщей истории нередки случаи, когда нормы этики получают характер правовых, и наоборот. Например, в отношении многих заповедей Священного писания принимаются гипотеза и диспозиция нравственной нормы, но, со временем, к ним добавляется вполне юридическая санкция ("не убий", "не укради" и т.д.). Хотя нравственная санкция также не исчезает².

История отечественного права и государства подтверждает, что нравственные каноны россиян как в допетровскую, так и, не смотря ни на что, в послепетровскую (и даже советскую, правда, в секуляризованном виде) эпоху имели православно-соборный характер. Огромную роль здесь, конечно же, сыграла и устойчивость общины как значимой единицы социума (это, например, в полной мере, осознал И.В. Сталин, создавая колхозы³), источником консервативно-охранительного юридического уклада.

¹ Мартышин О.В. О ценностях в праве и праве как ценности // Право как ценность: многообразие исторических форм и перспективы развития: Матер. Всерос. науч. конф. КубГУ, 2004. – С. 6.

² "Требования нравственности и требования права отчасти совпадают между собой, а отчасти не совпадают. Убивать, красть, насиловать – одинаково противно и нравственному и юридическому закону – это вместе и грехи и преступления. Тяжба с ближним из-за имущества или из-за личного оскорбления противна нравственности, но вполне согласна с правом и узаконивается им. Гнев, зависть, частное злословие, неумеренность в чувственных удовольствиях молчаливо допускаются правом, но осуждаются нравственностью как грехи". (Соловьев В.С. Право и нравственность. – М., 2001. – С. 24.)

³ "Представляется уместным напомнить, что попытка Столыпина решить аграрный вопрос за счет общины, упразднив ее, толкнула страну к социалистической революции. Это в большой степени явилось результатом недооценки живучести традиций в народном сознании" (Преемственность и новизна в государственно-правовом развитии России. – М., 1996. – С. 35).

Культура – право – держава:
сучасні питання державотворення

Особый регулятивный синкрет "Правда"¹ - не сводима к букве юридических предписаний и формально-правовому равенству, но включает в себя и собственно юридические и религиозно-нравственные ценности (и "Закон", и "Благодать"). Причем это просматривается не только на уровне обыденного мышления, но и в плане ряда научных доктрин (в полоть до конца XIX в., а возможно и далее). В кризисные же периоды отечественной государственности ("Смутное время", петровские реформы и т.п.), когда, очевидно, роль закона падает в силу разрушения имеющейся ранее национальной правовой системы, роль нравственного начала еще более возвышается – "природы не терпит пустоты". Нет сомнений, что именно данное свойство российской культуры спасало национальную государственность от полного уничтожения и в XVI-XVII вв. и позже.

Относительно второго из отмеченных пунктов отметим, что, например, представитель западной юридической традиции М. Виллей сформулировал четыре главные цели права: справедливость, подобающее поведение, служение человеку и служение обществу², отметил их естественную взаимосвязь и взаимозависимость. Р. Давид писал: "Наша концепция права нацелена на то, чтобы скомбинировать в рамках единой идеи справедливости мотивы, взятые из сфер морали и справедливости, а также мотивы общественной пользы и материальной отдачи. Автономия права связана с мотивом равновесия, которое мы оцениваем как необходимое, между названными рядами мотивов"³. И одна, и другая мысль, безусловно, интересна как в теоретическом, так и в общеметодологическом планах. Однако вызывают ряд вопросов. Во-первых, определение понятия "справедливость", во-вторых, необходимо достаточно жестко различать такие категории, как "справедливость" и "мораль", что в реальной морально-аксиологической

¹ "Соборный, надындивидуальный характер этого термина является отличительной чертой правосознания российского общества, ибо в этом "непереводимом" термине присутствует и истина, и нравственность, и общественная справедливость" (Поляков А.В. Общая теория права. – СПб., 2002. – С. 316-317, 319).

² См.: Бертель Ж-Л. Общая теория права. – М., 2000. – С. 57.

³ Там же. – С. 57-58.

"протоплазме" конкретного соціума не завжди можливо, в-третьих, не ясні критерії вимірювання "общественной пользы", в четвертих, представлений список далеко не повний (в частині, пропущена такі базові цілі права, як порядок і безпека, які в транскрипції російської культури звучать як "Тишина"). Слід звернути увагу на формулювання адекватних російському соціальному і політичному укладу цілей правового регулювання. Очевидно, що на цьому шляху дослідник зіткнеться як з загальноприйнятими, так і суголосно національними, специфічними цілями права.

Відносно жє вітчизняних правозначимих цінностей можна сказати, що дана проблема далеко неоднозначна, вона вимагає скрупульозної проработки з боку і теорії права, і соціології права, історії політичних і правових вчень і інших галузей наукового знання. Питання, звичайно, виходить своїми корнями в національний правовий менталітет, в глибини російської правової і політичної життя.

Тем не менше, в плані ескизу вже зараз можна говорити про деяких культуросновних позиціях. Так, в плані виявлення морального ідеалу в вітчизняному праві слід виділити: "Правду" (правдошукательство, прагнення виявити "добро" і "зло", рівне воздаяние вповне органічно вітчизняній культурі); свобода особистості, актуалізуючуяся в якості "Воли" (с особим, соборно-общинним механізмом її обмеження); вироблений віками, стійкий соціально-політичний ідеал, традиційно представлений в Росії в образі "Тишини", яка на рідних просторах забезпечена сильної державної властью, легітимної в силу визнання думки народу ("Землі"), і "Государства Правды".

Причем в сучасних умовах останнє потребує в подоланні відомої "славянофильской абстрактности і політико-правової розмитості (по думці А.Д. Градовського, юридической бесформенности)", в формальній визначеності. В моделі такого державства протиріччя між правовим і соціальним державством (якщо такі існують) знімаються, а публічно-правові відносини (між державством, посадовими особами і громадянином) переходять в площину "соціального служіння".

Культура – право – держава:
сучасні питання державотворення

Есть и еще один аспект проблемы – модернистско-глобализационный, связанный с необходимостью преодоления угроз утраты российской идентичности, а значит с выбором пути развития национального права и государства, обнаружением необходимого ракурса интерпретации политических и юридических традиций и инноваций, собственных основ и рецепированных элементов государственно-правовой действительности.

В принципе, не так давно Ф. Фукуяма провозгласил "неизбежность торжества либерализма во всем мире": "...можно сказать, что явно всемирный характер современной либеральной революции имеет особое значение, поскольку оно является еще одним свидетельством того, что действует фундаментальный процесс, диктующий общую эволюционную закономерность для всех человеческих обществ, – короче говоря, существует некоторая Универсальная История, ведущая в сторону либеральной демократии"¹. И хотя он признавал принципиальную возможность поражения либеральной демократии в "конкретной стране или в целом регионе", но призывал не видеть в этом "свидетельство общей слабости" либерально-демократического курса.

Очевидно, что парадигма универсализации истории, а, следовательно, и различных феноменов человеческой цивилизации – государства, права, экономики и др. – есть не что иное, как доктринальная основа глобализации, в ходе которой и должно произойти стирание национальных, этнокультурных и иных различий. Либерализм из европейской политико-правовой идеологии, возникшей в условиях конкретной цивилизации как отражение сформировавшихся в результате модернизации второй половины XVII – начала XVIII века общественных отношений, юридических и политических практик, в современном мире сделался проводником глобализационных устремлений, "верным другом" идеи "прогресса", причем, по общему для всех проекту².

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М., 2005. – С. 95.

² Стоит заметить, что в советской России и других странах социалистического лагеря такую же роль играл марксизм в его ленинско-сталинском (а на Востоке маоистском и др. изложении): все та же, что и у современных либералов идея неизбежности "мировой революции", стремление к объяснению все процессов через развитие экономики, элиминация национального фактора и т.д.

Поэтому в современном правовом и политическом познании должны произойти серьезные эвристические корректировки, в частности необходим серьезный пересмотр теоретико-методологических оснований теории и истории права и государства и некоторые современные российские исследователи это очень хорошо понимают. Так, В.Н. Синуков отмечает, что в постсоветский период развития отечественного правоведения "...полезное новшество состояло в постепенном разнообразии философской базы исследований, переходе от материалистического однообразия к попыткам более тонкого, широкого взгляда на мир, природу юридических явлений"¹.

Конечно, есть и другие мнения. Например, В.М. Сырых пишет, что "так называемый цивилизационный подход не только не приближает юристов к пониманию и раскрытию внутренней логики истории права, а отдаляет от нее. Один внешний критерий периодизации истории права – "экономические отношения" цивилизационный подход пытается заменить рядом факторов и явлений (образ жизни человека, его мировоззрение, способы ориентации, система ценностей, и др.), которые влияют на правовое развитие весьма условно и в любом случае не так существенно, как экономика"².

Однако как может быть "условной" конкретика *национального* бытия ("общий дух нации"), определяющего одновременно и экономику, и политику, и право? Скорее следует согласиться с мнением М. Вебера, который в ряде своих работ обосновал вторичный характер самой экономики как фактора, определяющего развитие общества, государства и права, показав, что западный капитализм сформировался не на "первоначальном накоплении", а на мощном нравственном фундаменте – протестантской этике, т.е. на определенных нравственных установках, ценностных ориентирах, мировоззрении, возникших в ряде стран Западной Европы в результате Реформации.

¹ Синуков В.Н. Российская правовая система. – Саратов, 1994. – С. 21.

² Сырых В.М. Логические основания общей теории права. – М., 2000. – Т. 1. – С. 86.

Культура – право – держава:
сучасні питання державотворення

Именно национальная история позволяет представить правовое и политическое мировидение народа в развитии, на фоне многообразия значимых для него событий и процессов (факторов развития и становления), а не в статическом, раз и навсегда застывшем состоянии¹.

В целом же, на рубеже XX и XXI веков в российском философско-правовом дискурсе обозначилось несколько методологем рассмотрения государства и права, выявления и оценки перспектив российской государственности в новом тысячелетии. В общем, сформировалось уникальная для развития юридической науки познавательная ситуация: от господства марксистской философской и научной парадигмы уже ушли, период "уралибериализма" постепенно преодолеваем, и также постепенно осваиваем консервативно-правовую эпистему.

Если обратиться к некогда модным в гуманитарном и социально-экономическом познании синергетическим "потугам", то современное состояние российской гуманитарии можно назвать эпохой "конструктивного хаоса", который, как известно, всегда имеет место при переходе от одной научной (доктринальной, идеологической и т.п.) парадигмы к другой, и характеризуется как время возникновения интересных идей, время стремительных концептуальных "прорывов".

Поэтому неслучайно, что именно в этот "золотой век" российской юриспруденции (термин академика В.Н. Кудрявцева) вновь вызвал к жизни два типа государственно-правового мировидения: либерально-правовое и консервативное, "западническое" и евра-

¹ Только в историческом контексте можно, например, прийти к таким выводам, как "правовое сознание (россиян – А.М.) в целом еще остается инерционным и слабо либерализуется. В своей антитетичности оно по прежнему аналогично политической ментальности – жажда свободы соседствует с потребностью в сильной руке... На практике российское общество не перестало страдать, но уже не от чрезмерного вмешательства государства, а от недостатка его вмешательства в те сферы, где его присутствие необходимо, например в сферу правового образования и воспитания" (Шугуров М.В. Конституционализация международных норм прав человека и российское правосознание // Общественные науки и современность. – 2006. – № 2. – С. 67.)

зийско-славянофильское ("сторона" против "сторонки"). В принципе, для нашей истории ничего нового в этой коллизии нет, и казалось что все уже пройдено в далеком XIX веке, однако ж нет, споры разгораются и в эту, глобализационно-кризисную эпоху, охватывают все новые и новые аспекты.

Так или иначе, но в последнее время можно говорить о том, что либералы, оставшееся в явном меньшинстве и не пользующиеся симпатией большинства россиян (провал либеральных партий на двух последних выборах в Государственную Думу), а с 2000 г. и властных элит, не только возлагают свои надежды на западную государственную модель, продолжают надеяться и на его прямую помощь (что, в принципе, их дело), но и продолжают настаивать на универсальности и абсолютной истине их доктрин, взглядов, предложений.

По большому счету, глупо было бы сомневаться в ценности либеральных идей, получивших свое отражение в работах Дж. Локка, Ш.Л. Монтескье, Т. Джефферсона и др. мыслителей, концептуальном уровне отразивших формировавшееся веками мировоззрение западного человека, его менталитет, образ жизни, тип рациональности, духовно-религиозные предпочтения, а также выверенная веками политическая и экономическая практика. Речь шла и должна идти не о полезности западных правовых, политических и экономических институтов как таковых, а об их "приживаемости" и эффективности в современной России. В этом же плане можно говорить о нескольких мифах, порожденных либеральным мышлением эпохи современной глобализации и являющихся основой манипулирования сознанием масс:

1) абсолютное преимущество западной версии рыночной экономики над всеми иными ее вариантами (странно, но многие наши экономисты увлечены чуждыми для отечественного институционального профиля идеями, но весьма малознакомы с концепциями Ф. Листа, Д.И. Менделеева, содержащими иные принципы экономической стратегии);

2) преимущество индивидуализма над любыми формами коллективизма (общинности, соборности и др.) в любых типах цивилизаций;

3) пріоритет формального розуміння справедливості, законності і правового порядку по відношенню до матеріальної їх трактовки;

4) гіпертрофування значимості і цінності західного варіанта багатьох політичних і правових інститутів (президентства, виборів, приватної власності, федералізму і др.), прагнення до їх механічного запозичення, копіювання, як умови "нормалізації" життя Росії;

5) поширення впевненості в біваріативності державно-правового розвитку: або ліберали з "ринковим благополуччям" і свободою, або комуністи "з нищетою і концлагерями". Третєго тут просто не дано?

УДК 340.12:340.15

О.М. Литвинов

доцент кафедри філософії права, історії та культурології, кандидат філософських наук,
кандидат юридичних наук, доцент
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ПРО КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ОСМИСЛЕННЯ УПОРЯДКУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ (спроба філософсько-правових міркувань з ілюстраціями відомих подій античних часів)

Актуальність цієї теми витікає зі значної ролі ірраціональних чинників формування правової системи в нашій країні під впливом відомих інтенсивних та суперечливих політичних процесів, а також тиску рудиментів традицій попередніх історичних форм організації суспільного життя, які у концентрованому вигляді надають можливість залишатися у сферах регулювання людських відносин вирішальними неправові їх засоби.

Звідси витікає проблема потреби аргументації щодо насамперед раціонального стрижня феномену права, що спирається на категорію загального блага як вираження культурної необхідності, яку оформлюють через загальносоціальні потреби. Серед

форм вираження цієї необхідності важливу роль відіграють пошуки певних компромісів із пануючими у свідомості того чи іншого періоду уявленнями міфологічного, релігійного тощо характеру. Сьогодні таку позицію підтверджують не тільки гуманістичні принципи, які через класичні теорії природного права Нового часу впливають на юридичну думку та практику, а й філософсько-правові концепції провідних сучасних мислителів: так, наприклад, О. Гьоффе у своїй відомій теорії субсидиарності доводить необхідність справедливості як фундаментальної умови суспільного буття, а в царині права та регулювання відносин в умовах держави вона є якщо не єдиним, то головним критерієм легітимності громадського примусу, а тому є обов'язковою¹. Іншою важливою думкою видатного сучасного філософа є також та, що доводить необхідність правових механізмів входження до інших культур, що потребує особливого ставлення до раціональної складової правового мислення та дій – до Розуму². Але відомо, що становлення ідеї права/справедливості має підґрунтя релігійно-світоглядного характеру, яке й сьогодні впливає на способи нормування життя та формування зобов'язань членів спільноти стосовно одне одного та загалу³.

Проблема релігійних основ регулювання різних сфер людського життя розглядалася ще у давні часи. Античність зверталася до неї в особах таких видатних мислителів, як, наприклад, Демокрит і Лукрецій та ін., Відродження та Просвітництво представлено іменами Ф. Бекона, Т. Гобса, Б. Спінози, Вольтера та ін., XIX-XX сто-

¹ Див.: Геффе О. Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства /Пер. с нем. В.П. Малахова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1994. Див. також: Гьоффе, Отфрід. Справедливість і субсидиарність. Виступи в Україні /Пер. з нім. та упорядкування Л.А. Ситниченко. – К.: Альтерпрес, 2004.

² Див. : Гьоффе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу /Пер. з нім. Л.А. Ситниченко та М.Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003.

³ Див. про це, напр.: Тихонравов Ю.В. Основы философии права. – М.: Изд-во "Вестник", 1997. – С. 271-298; Сорокина Ю.В. Введение в философию права: Курс лекций. – М.: Изд-во "НОРМА", 2008. – С. 120-132; ін.

ліття збагатилися фундаментальними працями Е. Тайлора, Дж. Фрезера, Е. Дюркгайма, М. Вебера, К. Леві-Строса, М. Еліаде та ін. Релігійний аспект як домінуючий або вельми суттєвий набув утілення у багатьох філософсько-правових концепціях різних періодів історії, це класичні доктрини Аврелія Августина й Томи Аквінського, видатна традиція Реформації, у російській думці межі XIX-XX століть – П. Новгородцев, І. Льїн, С. Франк та ін. Українська думка представлена насамперед класиками вітчизняної філософії, це Г. Сковорода, який розробляв загально соціальні принципи у морально-правовому проблемному полі, це П. Юркевич, фактично перший професіональний філософ права та історик філософії права в Україні та Росії, це Б. Кістяківський, правознавець-філософ права, який особливу увагу приділяв культурологічним та соціологічним проблемам.

Питання взаємозв'язку та взаємодії права та релігії, правової та релігійної або міфологічної свідомості досліджувалися у працях таких сучасних правознавців, як В. Бачинін, Г. Бергман, Л. Васильєв, Г. Гурвич, Т. Козлов, О. Лейст, В. Малахов, Ж. Марітен, Дж. Мюррей, Ю. Оборотов, Л. Полонська, С. Рабінович, В. Розін, С. Сливка, Л. Сюкяйнен, Ю. Тихонравов, В. Туманов, В. Четвернін П. Юркевич та ін. Окремих аспектів цих питань торкалися у своїх працях також М. Дамірлі, Т. Дудаш, В. Кравець, С. Максимов, О. Петришин, Ю. Сорокіна, В. Тацій, Л. Фулер, Р. Циппеліус, В. Шишко та ін. Але висвітлення саме раціоналістичної складової процесу становлення права, як складової стрижневої, що витікає з потреб культурного розвитку людства, не було предметом спеціального розгляду. Це й обумовлює *новизну* постановки такого питання.

Основною *метою* статті є спроба осмислення процесу раціоналізації суспільного життя як культурної необхідності, яка витікає з практичних потреб людини і у своєму розвитку набуває форм теоретичних. Такі форми мислення і дій стають вираженням та втіленням сутнісних якостей людини, які означаються також поняттям творчості. Іншими словами, йдеться про певну єдність необхідного для фізичного (біологічного) існування (умов, засобів, ресурсів тощо) та суто "духовного" прояву людського як створення, "вибудування" специфічного оточення як окремого

світу, який зазвичай й визначається як "культура". Таким чином йдеться про розвиток мислення, але про той його аспект, який онтологічно укорінений у системі людських стосунків та суспільних відносин, а поступове виокремлення та категоріальне формування його створило феномен, який сьогодні означається поняттям "право". При всій різноманітності визначень і культури, і права, є той стрижень чи стрижні, на які ці визначення спираються. Основний з них – антропологічний, оскільки і в першому випадку, і в другому йдеться про людину та її певні якості, що проявляються як якості культури та її різні форми, включаючи правову.

Слід звернути увагу й на певну тавтологічність категорій культури, права та раціональності, але не в філологічному сенсі, а суто філософському, як значною мірою збігання смислів за своїм обсягом, збігання часткове, втім суттєве. Тавтологічність є природною для філософського дослідження, вона відбиває здатність розуму до узагальнення та оперування тотожностями¹, що є досить важливим у корегуванні гносеологічного онтологічним й, відповідно, запобігати надмірної гносеологізації. Вихідним поняттям тут має бути раціональність, яку слід розуміти як здібність людини до упорядкування свого життя (в ідеалі – найкращим чином), і у цьому сенсі вона, "раціональність людини – є прадавньою, як сам *homo sapiens*"², те, що є практичним умінням та найпростішими винаходами для вирішення господарських тощо завдань. Але, ще за архаїчних часів, це все було на рівні уявлень та накопичення донаукових знань, що сьогодні на побутовому рівні (у буденній свідомості) відбивається у прислів'ї про те, що "життя примусить". Інший відзначений аспект, тобто творчий та виражений теоретично (а також художньо, естетично, етично тощо), набуває значення та смислового навантаження у зіткненні з буденністю: буденними уявленнями, буденними міркуваннями,

¹ Див.: Мамардашвили М.К. Быть философом – это судьба // Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – С. 30.

² Аверинцев С.С. Античная риторика и судьбы античного рационализма // Аверинцев С.С. Образ античности. – СПб.: Изд-во "Азбука-классика", 2004. – С. 11.

взагалі буденністю як необхідністю. Цей факт відомий у європейській культурі як античне, точніше давньогрецьке осмислення вільного часу як "дозвілля", яке у Римі розрізнялося вже досить чітко: "справа" – то є війна, землеробство та управління, "дозвілля" – усе інше¹.

В архаїчному світі як дозвілля з певною мірою умовності² можна тлумачити дії, які виходили за межі таких, що були необхідними для суто біологічного існування, це насамперед сфера релігійно-культурна (яка була, наприклад, за Е. Дюркгеймом, завдяки своїй колективності, тотожною соціальності взагалі³). Правовий аспект у таких синкретичних діях проявлявся в обов'язковості участі всіх членів колективу ("народу", "плем'я") та досить жорсткою їх регламентацією, а головне – наявністю санкцій за порушення цього регламенту, причому неважливо, порушувалися правила чи норми, які ми сьогодні віднесемо до естетичної, чи етичної, чи релігійної (відношення до над-істот), чи то економічної, чи то будь якої іншої сфери життя. Важливо відзначити, що поняттям, яке об'єднує культуру та її конкретні прояви регулятивного характеру, є перш за все "загальне", оскільки метою регламентації було забезпечення безпеки життя та взагалі самого життя, тобто життя людини як роду.

Звідси витікають функції культури, що формуються саме у цьому відношенні. Це функція контролю через споглядання та функція регулятивна через організаційні заходи. Результатом їхнього втілення є вихід за межі суто індивідуального, точніше індивідуально-біологічного через зачатки усвідомлення необхідності упорядкування загального життя⁴. Таке усвідомлення стає

¹ Див.: Гаспаров М.Л. Поэт и поэзия в римской культуре // Культура древнего Рима: В 2-х т. – М.: Наука, 1985. – Т. 1. – С. 302.

² Ця умовність має, як мінімум, такі два аспекти: 1) відношення до необхідності; 2) виокремлення індивідуальності (що відбувалося вже в античному світі як можливість існування без фізичної праці).

³ Див.: Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – Одесса, 1900. – С. 134-135.

⁴ Див. більш докладно: Литвинов О.М. Поняття та сутність культури // Українська та зарубіжна культура: Методичний посібник для самостійного вивчення / Корсун Ю.А., Литвинов О.М., Максимов М.Ф., Резніков А.В. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 1996. – С. 13-16.

результатом усвідомлення та пізнання закономірностей й зв'язків оточуючого світу, звісно, спочатку елементарних та таких, що стосуються життя людей безпосередньо.

Функція контролю витікає з потреб загалу і набуває конкретних культурних форм. Постійна апеляція до міфологізованої образної сфери поступово долається в процесі усвідомлення переваг упорядкування, що спирається на ці елементарні закономірності та зв'язки. Водночас регуляція поступово набуває доцільності і потреби її закріплення виокремлюють відповідні знання, які у сфері соціальній кристалізуються у нормах. Їхня забарвленість різноманітними образами свідчить лише про складність, навіть неможливість позбутися ірраціонально-міфологічного, але про набуття все більшої ваги саме раціональних структур свідомості свідчить, наприклад, перехід в апеляції до антропоморфних образів, які втілюють відбиття у свідомості явищ не тільки природних, а й процесів соціальних чи соціально-психологічних¹. І хоча

¹ Цікавими тут можуть бути питання щодо паралелей культурно-психологічного характеру, а саме: перехід від анімізму та аніمالізму до антропоморфних міфологій, а потім (у граничній межовості образності в еволюційній ході свідомості шляхом раціоналізації) до монотеїзму - із сучасною (зокрема вітчизняною) політичною демагогією, що апелює до питань справедливості у правовій площині, але законодавчо не втілюється, причому відповідальність за невідповідність вербального та фактичного переноситься зі сфери раціонально-нормативної до сфери ірраціонально-образної (але переважно нехудожньої). Іншими словами, у таких випадках ми маємо мов би зворотній рух культури, пов'язаний із втраченою нею відзначених функцій (контролю та регуляції). Якщо використати термінологію класичних теорій природного права, то маємо постійні намагання подолання громадянського (державного) стану через його ерозію ірраціональними чинниками у бік повернення до стану природного (додержавного). Якщо ж проілюструвати цю думку паралельними образами складних культурних форм, то можна вказати на таку концентровану музичну форму як фуга, де споглядаємо зворотній рух її теми (тобто головного тезису), а у фугах сучасних композиторів аж ніяк не є обов'язковим величний чи урочистий характер її завершення (як то було у творах музикантів - сучасників творців уже згаданих природно-правових концепцій Нового часу): поліфонічність та відповідна впорядкованість й складність часто кінець-кінцем втрачає точні координати й розпадається чи то у душі романтизму, чи то відверто постмодерністськи.

у часи античні ("осьовий час" - за К. Ясперсом¹) поняття стають усе більшою опорою для мислення, втім, вони частіше ледве "просвічують" серед традиційні образи, що пояснювали світ у більш доступній формі. Так, про сусідок, що сваряться, стародавній грек просто казав: "Іх відвідала Еріда", тобто така собі богиня розбрату, а про негоду на морі - "Посейдон розбешкетувався" тощо. Тобто, відбиття буденних стосунків та природних явищ відбувалося на рівні образно-міфологічного мислення, звичайно ж, з велими великою часткою та значенням ірраціонального і суто раціональне, як пошук найкращого пояснення та кращої дії, набуває у цій буденній свідомості повільно та неакцентовано.

Якщо ж йдеться про раціоналізацію процесів соціальних (соціально значущих), то тут раціоналізація набуває форм правових із необхідністю, яка переосмислюється і в організаційно-регулятивному, і в примусовому аспектах. Міфологічно-образні уявлення про справедливість над-людську (божественну) та людську, що відбивалася на світанку європейської культури у давньогрецьких міфах як відомі богині: справедливості - Діке та благозаконня - Евномія, поступово змінюються абстракціями, тобто, відбувається процес раціоналізації - переведення конкретних образів в абстрактні поняття. Сам цей процес відбувається ще в межах міфологічного синкретичного мислення, чому прикладом є розуміння дій та думок так званих семи мудреців, але цей дух абстракції як узагальнення практичних навичок та як прагнення теоретичного роздуму через відоме Число піфагорейців проникає у суспільні відносини як намагання вдосконалення регулювання людських відносин на основі вироблених абстракцій, які вгамовують пристрасті у випадках зіткнення інтересів та пошуку взаємоприйняттого рішення².

¹ Див.: Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. - М.: Политиздат, 1991. - С. 29-31.

² Виокремлення тут суто правового аспекту є, звичайно, необхідним прийомом, оскільки подолання синкретизму, тобто смислової єдності етичної, естетичної, політичної тощо (а це ще й посилюється відомою етико-гносеологічною позицією Сократа) наближає нас й до однозначності тлумачення, що є особливістю саме юридичного способу мислення, точніше - прийняття рішень. Як удається, можна припустити, що це також мало сприяти процесам раціоналізації.

І тут орієнтиром слугуватиме вироблена грецькою мудрістю – філософією – категорія міри, на яку спирався, наприклад, славнозвісний мудрець Солон у своїх реформах, трагічна доля якого показала надзвичайну складність розуміння пересічною буденною свідомістю раціональної, тобто – у цьому контексті – культурної дії (останнє, як відомо, часто залишається актуальним і сьогодні).

Не менш яскраво це ілюструє й відома (і також трагічна) історія з засудженням Сократа фактично за його критику нераціональних процедур призначення на ключові державні посади (хрестоматійно визначається як критика або виступ проти "крайнощів демократії"¹): вона є показовою для розуміння такого процесу. Його вимога нагороди за цю критику не була глузуванням² і певною мірою є актуальною для деяких сучасних ситуацій. А його принципова позиція щодо необхідності підкорення рішенням суду, хай і несправедливому, фактично стає прикладом укорінення правових принципів як принципів раціонального мислення, іншими словами, прикладом становлення правової свідомості вже у сучасному (або новочасному європейському) сенсі³. Юридична недосконалість, яку вже навіть його судді сприймали як порушення справедливості (і яку ще не усвідомлювали, але відчували, оскільки фактично надавали можливість Сократу запобігти страті), вимагала виправлення через раціоналізацію саме як подолання міфологізації цієї сфери життя.

Втім були сучасники греків, представники інших могутніх культур, які у своєму намаганні удосконалити організацію суспіль-

¹ Див.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 49-50.

² Як нам відомо за свідченням Платона, Сократ вважав – і доводив це суддям – що він заслуговує не на покарання, а на право почесного обіду у Пританей, який кожен день безкоштовно отримували найпочесніші громадяни Афин, наприклад, славетні воєводи або переможці Олімпійських ігор (Див.: Платон. Апология Сократа // Платон. Собр. соч.: В 4-х т. – М.: Мысль, 1990. – Т1. – С. 91).

³ Як і в широковідомому прикладі з афінською демократією, це тлумачення має в такій же мірі умовний сенс та виключно історичне, а точніше – культурно-історичне значення. Тобто, йдеться про історичний епізод видатного культурного масштабу (плюс окреме феноменологічне значення – як інтенції культури).

ного життя почали спиратися на підстави вже суто правові. Це Китай та Рим. Для Китаю показовою (причому аж до сьогодні, вважаючи на існування та вплив) є конфуціанська позиція, яка, незважаючи на переважно архаїчні елементи, є досить яскравим прикладом поступу раціонального мислення у сфері соціальної, причому поступу у бік саме правовий. Залишимо загальновідомі й вельми цікаві положення церемоніального характеру, а звернемо увагу на визначення так званих "благородних мужів", тобто тих, хто і повинен, за Конфуцієм, урядувати. Йдеться про справді аристократичну форму правління¹, де до влади залучають найкращих як найбільш обдарованих, талановитих, компетентних, та ще й моральних людей.

Тут доречно буде зробити й зауваження загального характеру стосовно потужного раціоналізованого кроку в бік покращання врядування через усвідомлення ролі керманців різного рівня, тобто представників державного адміністративного апарату, тих, хто приймає рішення. На відміну, наприклад, від Індії, де кастова (варнова) система не дозволяла - і не дозволяє багато в чому й сьогодні - висунути на вищі щаблі суспільної ієрархії будь-яку талановиту людину, у Китаї, згідно вчення конфуціанства, вирішальну роль відігравали чинники індивідуальної освіченості та моральних якостей. Вимоги до кандидатів на посади були досить жорсткими, а головне - однаковими для всіх претендентів, які повинні були довести свою перевагу у головних "мистецтвах": філософії, військовій справі, музиці, ритуалах, танцях, віршуванні, конкретних знаннях, які ми сьогодні називаємо науковими. Але це ще не все. До кандидатів на посади висувалися й вимоги морального характеру, насамперед такі: відданість правителю, повага до старших, турбота про батьків, а також якість, яка означається знаменитим китайським терміном "жень" або "джень". Це - любов

¹ "Аристократія" грецькою - влада кращих. Хотілося б уникнути аберацій стосовно сформованого художньою та історичною літературою уявлення про аристократію як родоу знать феодальних часів, тут, мабуть, більш доречними були б паралелі з хрестоматійно відомою "теорією еліт" першої половини XX століття.

до людей, якість, без якої керувати спільнотами цих людей, за Конфуцієм, просто неможливо. Таким чином, головувати мають "кращі", але це кращі не за походженням, а за своїми інтелектуальними та моральними якостями, що дозволить досягнути головної мети держави – життя в умовах миру, спокою та порядку. Ось що говорить сам Конфуцій: "Благородний муж бачить у справедливості неприкрашену суть. Ритуали використовуються, щоб втілити її у поступках, смиренність – щоб надати можливість їй проявитися, а щирість – щоб досягнути у ній довершеності. Благородний муж саме такий!"¹ Показовим є й наступний його вислів: "Кожен може стати благородним мужем. Треба тільки вирішити ним стати". Таким чином ми маємо приклад залучення саме культурних та освічених людей до адміністративно-бюрократичних структур держави, а необхідні для них якості-принципи мали як етичний, так і правовий статус, тому конфуціанство й називається морально-правовим ученням.

До ще більш значних проявів процесу раціоналізації як упорядкування життя соціуму слід віднести й відоме учення Конфуція про "виправлення імен". Звичайно вказується на суттєве соціально-політичне регулятивне значення цього учення, суть якого полягає у наведенні ладу фактично у мисленні, тобто у корегуванні "імен", тобто понять у відповідності з тими явищами та аспектами об'єктивної реальності, які ці поняття відбивають. А якщо точніше – у тому, щоб у цих поняттях – "іменах" – чітко відбивалася ієрархічна структура суспільства і держави: вони повинні означати місце й ранг кожного у соціальній та державній системах. Таким чином, згідно філософії конфуціанства, через раціоналізацію соціальних статусів та правове їхнє закріплення досягалася основна мета спільного життя людей – мир, злагода, праця.

У Стародавньому Римі також протягом "осьового часу" відбувалися дещо інші та більш складні в юридичному сенсі процеси соціальної регуляції. Громадянська община – *civitas* – розбудовувалася таким чином, що поступово зростало значення та цінність римського громадянства, одним з чинників чого була юридична

¹ Див.: Конфуцій. Изречения (Луной). – Х.: Фолио, 2008. – С. 169-170.

рівність, незважаючи на відверту нерівність політичну та соціальну, що обумовлювалося, звичайно, нерівністю майновою.

Але для нас цікавим та важливим є підхід та думка античних мислителів щодо підстав такого устрою, а вони спираються на вельми раціоналізовану та, зазначимо, філософсько-світоглядно обумовлену ще в Аристотеля позицію про два види справедливості - "арифметичну" та "геометричну". Сутність першої є доволі простою й спирається на рівний розподіл прав та обов'язків серед громадян (мешканців), що є непростим завданням, зважаючи на очевидно неоднакові суто людські якості кожного індивіда, включаючи, наприклад, їхню обдарованість, волю, моральні якості тощо. Сутність другої - "геометричної" - справедливості, що спиралася на майновий ценз стосовно можливостей політичних та загальносоціальних, мислиться у тому, щоб рівність (як основа справедливості) визначалася за кінцевими результатами збалансування прав і обов'язків. Це означало більше суспільне та державне навантаження на власників багатств та представників знатних родів (останнє мало навіть більше значення у соціальному плані) у вигляді відповідних форм служіння країні, як у мирний час, та і в часи воєнні. Причому громадянський етос ґрунтувався на переконанні, що принести себе у жертву для *civitas e*, у логічному сенсі, жертвою для самого себе, в ідеологічному сенсі - обов'язком, який виражався поняттям *virtus* - доблесть, а ієрархія громадянських чеснот (вони ж - боги римського пантеону) була такою: головні - діяння на благо вітчизни, потім - на благо сім'ї, і останніми були ті, що направлені на благо особисте¹.

Це поняття, на якому ґрунтувалися уявлення громадянина Риму про свій обов'язок, розумілася як сукупність таких якостей,

¹ Див.: Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. - М.: Наука, 1977. - С.68-70. Див. також: Чаньшев А.А. История политических учений. Классическая западная традиция (античность - первая четверть XIX в.). - М.: РОССПЕН, 2000. - С.62-64. Тут (із посиланням на С.Л. Утченка) наводяться приклади реальних спроб раціоналізації життя через конкретні дії юридичного (справедливого) характеру аж до зняття з посад та скасування звань сенаторів, введення податків для боротьби із розкошами тощо. Апеляція сучасників (йдеться про I століття до н.е.) була до "традицій" та "моральності", ми ж можемо додати й тезу, що була висловлена у цьому тексті вище - про "міру".

як мужність, працелюбство, суворе достоїнство, безкомпромісна правдивість та справедливість – *jus*. Остання якість, яка тлумачилася також і окремо від *virtus*, у порівнянні з останньою була переважаючою¹, і таке ставлення до *jus* певною мірою пояснює цей парадокс рівності юридичної за умов іноді просто вражаючої нерівності в інших сферах життя.

Стосовно ж раціонального вирішення суто юридичних питань у правовій площині, крім наведеного прикладу тлумачення рівності як результату збалансованості прав та обов'язків представників різних соціальних станів та прошарків, слід згадати – у цьому ж контексті тлумачення справедливості – й "навантаження" представників родової знаті (значення та необхідність вшанування яких ні у кого не викликала сумнівів²). Тобто, ті, хто мав цю якість – *honores* – ті владарювали, але ж несли разом з тим відповідальність за *civitas* не тільки політичну, а й матеріальну (економічну), військову, організаційно-культурну (культу, у тому числі культ предків, освіта і виховання, насамперед виховання юнаків-воїнів, розваги) тощо.

Рим багато чого в сенсі культурному як духовному запозичив у греків (і це є загальновідомим), включаючи апеляцію до їхніх уявлень про справедливість та знань про закони. Наприклад, одна з найвідоміших пам'яток давньоримської – і світової – правової думки з'явився у результаті вимог плебсу Рима, який домогся доступу до влади. Йдеться про вимогу навчитися у греків справедливого врегулювання суспільного життя, для чого до Афін було надіслано делегацією – так було створено Закони XII таблиць³.

Вимога справедливого, законного, упорядкованого як обґрунтованого за допомогою раціональних міркувань розповсюджується на всі сфери життя, а в державному житті (та відповідній політи-

¹ Див.: Штаерман Е.М. От гражданина к подданному // Культура древнего Рима: В 2-х т. – М.: Наука, 1985. – Т. 1. – С. 25-26.

² Також з причин, указаних вище в тексті, тобто у співвідношенні готовності віддати життя за свою батьківщину – *civitas* – з кількістю таких представників того чи іншого роду.

³ Див.: История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА.М, 1996. – С. 72-73.

ці) - і на міжнародні відносини. Це стосується як загальної ідеології щодо народів, які підкорював Рим, так і правового аспекту оформлення взаємовідносин, де чинник культурологічний мав неабияке значення. Про перше, ідеологему, яка, до речі, також має правничу насиченість, нам свідчить видатний поет Вергілій, який писав, що це справа інших народів створювати прекрасні обличчя (маючи, зви чайно, на увазі греків), а справа римлян - нести народам порядок і справедливість, іншими словами - створювати державність із відповідним (насамперед римським) правом. Тобто, можна сказати, що йшлося про завоювання інших народів як про культуротворчу місію, оскільки ці завоювання були вже дещо іншими, ніж завоювання східних, азійських деспотій. Звичайно, величезну, часто провідну роль відіграла військова сила та організація, але вагомю була й роль права та пов'язаним із ним ставленням до культури, висловлюючись сучасною мовою - культурної політики. Тому залишимо суто військові та політичні аспекти таких походів, звернемося до загальнокультурних та правових.

Те, що найвпливовішими богами римлян до перемоги християнства поступово стали знов-таки грецькі, правда, з новими іменами (Зевес став Юпітером, Гера - Юноною, Посейдон - Нептуном, Афродіта - Венерою, Арес - Марсом тощо). Це не тільки відбиття того загальновідомого впливу культури давньогрецької на культуру давньоримську, а й відбиття загального відношення до богів підкорених народів тобто, таке досить поважне ставлення до богів народів, що підкорювалися, було певною нормою для римлян. Вони разом з військовими трофеями - здобиччю, яку здобували та певним чином розподіляли між учасниками можливих походів, виставляли також у свій пантеон і зображення богів підкорених народів. Але останнє мало зовсім не принизливий вигляд, це означало, що ці боги також ставали римськими і їм віддавали відповідну шану, може і не всім однаковою, що для нас не є суттєвим.

Суттєвим для нас є саме те ставлення до релігії та звичаїв, яке римляни демонстрували у своїх провінціях - колишніх державах чи інших об'єднаннях, що були підкорені. У цьому контексті до-

зволимо собі запропонувати варіант тлумачення відомої всьому світові події як вираження відношення культури до права в його бутті, тобто права як феномена культури. Йдеться про одного з багатьох проповідників та лікарів, який на території Іудеї набув величезного впливу і здобув, завдяки своєму вченню, слави на віка. Це вчення було наскільки неординарним та, з точки зору сучасників, безглуздим, наскільки ж очікуваним безліччю знедолених та скривджених. Як з'ясувалося (і як про те свідчить доля цього проповідника), це вчення сприймалося і як небезпечне. Але не римлянами, а співплемінниками цього проповідника, якого вже за його життя багато хто називав своїм Учителем.

Йдеться про Ісуса Христа, який стояв перед самим прокуратором Іудеї й обговорював з ним сенс питання "Що є істина?" І тут, як уявляється, починається найцікавіше, звісно, з точки зору обґрунтування тієї позиції чи ідеї, яка пропонується на цих рядках. Хто такий прокуратор провінції у Давньому Римі? Це людина, призначена керувати самим богом, тобто римським імператором, "урядовець, що видав податками, управитель земель імператора"¹, це людина, яка мала владу військову, владу громадянську, іншими словами – владу неподільну і безмежну. Але точніше буде сказати – майже безмежну, оскільки, особливо у певні моменти, більш вагомими ставали інші, насамперед релігійні та звичаєві важелі.

Так сталося і у випадку з покаранням Ісуса. Якщо міркувати з точки зору досить прагматичного, навіть цинічного погляду прокуратора, ця людина, що пропонувала підставляти іншій шоку, якщо вже вдарили по одній, не уявляла небезпеки тому ладові та тому становищу, за яке відповідав цей урядовець. Звичайно ж, незрівнянно більша небезпека для життя та спокою була від вбивці та грабіжника Варави, одного з тих бідолашних, яких мали стратити у такий ганебний спосіб, як розп'яття на хресті. Було

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. - К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. - С. 975; див. також: Словник іншомовних слів /За ред. О.С. Мельничука. - К.: Укр. рад. енциклопедія, 1975. - С. 551.

очевидним, якщо міркувати з позицій такого надзвичайного адміністратора, як Понтій Пілат, що від такого дивака для нього незрівнянно менш проблем, ніж від рецидивіста, висловлюючись сучасною мовою, який безсумнівно знову буде погіршувати "показники звітності" провінції Іудея. Зрозуміло, що особиста доля цього бідлаха зовсім не переймала римського високопосадовця, але те, що його потішило це спілкування як людину освічену можна навіть не сумніватися, оскільки *otium*, тобто "дозвілля", у прокуратора цієї далекої провінції, не могло бути надто різноманітним. А тут і суперечка інтелектуального напрямку, і надто незвичні сентенції, які виходили за межі будь-яких світоглядних систем того часу, і взагалі якась неземна позиція щодо зрозумілих та визначених питань. Навіть його ствердження про те, що він є "син божій" не могла здивувати римлянина, який досить спокійно сприймав "божественність" представника того чи іншого роду або стану, як правило, добре відомого йому, який становився богом – імператором. Іншими словами, знищувати такого, хоч і непересічного, але зовсім безпечного з точки зору римського погляду на порядок, не було сенсу аж ніякого.

Але не тільки байдужість до долі будь-кого змусила всесильного володаря погодитися із вердиктом Кіріафи, того головного священника Іудеї, який насправді відчув небезпеку, і неабияку, яка надходила від учення, яке пропонував цей син теслі з Галілеї. Погодитися його змусила загально-державна позиція, яку демонстрував могутній Рим до народів, які ставали народами римськими, і це в першу чергу – повага (чи то щира, чи то – що є скоріш за все – вираження політичної доцільності) до релігії та взагалі вірувань таких народів.

Таке прочитання відомих подій, може й дуже схематизоване та дещо модернізоване, але, як уявляється, можливе, якщо спиратися не тільки на міфологічне або популярно-історичне, а й на філософсько-правове тлумачення фактів чи подій, які мають досить виражений правовий (юридичний) аспект. Учення цього проповідника мало такий величезний вплив на історію людства ще й тому, що було спробою виявлення загальних якостей, які об'єднують усіх людей – незалежно від віку, статі, раси, соціаль-

ного або майнового становища тощо¹. Холодний та байдужий до окремої, особливо простої людини механізм держави Риму, де юридична техніка вдосконалювалася спираючись перш за все на формально-логічні силогізми, у зіткненні з людиною теплотою відношень, які пропагувалися, починає (дуже вільно, але ж починає) поворот до світоглядних орієнтирів, де таке загальне стане перетворюватися з філософсько-світоглядної ідеї на ідею суто правову. Тобто, витоки природного права як спробу захистити суто людське, але вже людину як окремого індивіда (причому кінець-кінцем – кожного індивіда) ми бачимо саме в інтенціях культури. Розум починає осягати етос людяності як любові, а потреба захисту такої позиції звертається до сили права. Так знову загальне поєднує культуру, раціональність та право – у теоріях природного права, але це буде вже у Новий час, після подолання умовностей міфологічного ладу думки релігійно орієнтованого Середньовіччя.

Тому виглядає обов'язковою інтенція щодо того, що потрібно долати настрій та світоглядні установки на спокій як відсутність напруги та пошуків раціонального як найкращого, оскільки це означає насамперед відмову від пошуку творчого, пошуку чогось нового, взагалі – відмову від творчості. Іншими словами, йдеться про переважання інстинктивно-тваринного над суто людським, де визначальним є творіння свого, людського світу – культури. Людським же є культурне, а значить розумне. Право, таким чином, слід мислити як дійовий інструмент забезпечення культури як розумного (тобто найкращого, тобто найкращими способами) розвитку самої людини, а тому воно повинно спиратися й витікати з розумних (тобто найкращих) якостей людини. Воно повинно сприяти їх розвитку і в разі небезпеки загрози цьому розвитку – захищати людину, а значить захищати культуру. Іншими словами, розумність, раціональність права – у сприянні життю найкращим чином, якщо стилізувати цей лапідарний висновок в античному дусі.

¹ Про вплив християнства на розвиток правової думки див., напр.: Wormser, Rene A. The Story of the Law and the Men who made it - From the Earliest Times to the Present. - N.-Y.: A Touchstone Book Published by Simon and Schuster, 1962. - Pp. 18-23.

УДК 340.12

С.С. Бойчук
доцент кафедри теорії
і історії державства і права,
кандидат філософських наук
*(Луганський державний університет
внутрішніх дел імені Э.А. Дидоренко)*

ТИПОЛОГИЯ ПОНИМАНИЯ ИСТОЧНИКОВ ОБОСНОВАННОСТИ ПРАВА В КУЛЬТУРНОЙ ТРАДИЦИИ КАК "ОСНОВНОЙ ВОПРОС" ФИЛОСОФИИ ПРАВА

Сохранить немного старомодную, в духе оптимистического девятнадцатого века, наивную уверенность во всеобщности и безусловности, как исходных методологических позиций, так и результатов научного познания, в мире постмодерна неимоверно сложно. Однако закаленная в баталиях с философией, бывшей несомненной угрозой безмятежному существованию эмпирических наук, которые привыкли к скрупулезному сбору и пристальному анализу позитивных фактов данных непосредственному ощущению ученого, практическая юриспруденция с завидным постоянством остается верной себе. Столь консервативный характер в сочетании с неизменным, сущностным, формализмом и привязанностью к толкованию положительного права придает "юридической догматике" особое очарование последнего незавершенного гносеологического проекта эпохи модерна.

Несокрушимость этого бастиона выглядит особенно впечатляюще на фоне всеобщей безоговорочной капитуляции перед неудержимой волной деконструкции и новой символической археологии, беззастенчиво раскапывающей семейные склепы вполне респектабельных гносеологических традиций. Такая своеобразная форма золотой лихорадки на благодатной почве постмарксистских медитаций практически обошла стороной науку о праве. Отрадное спокойствие иногда нарушается робкими разговорами о неуниверсальном характере представлений о правах человека, иррациональном характере правовых установлений, особом цивилизационном пути права и отношения к закону как к определенной детали конской упряжи на бескрайних пространствах

евразийской равнины. Вместе с тем, дальше отдельных и набивших оскомину своей повторяемостью рассуждений на подобные темы дело не идет.

Объяснением данного феномена невосприимчивости к вызовам современной парадигмы знания, призывающего проследить генеалогию собственных основных понятий, не может служить ссылка на объективное содержание права–в–себе потому, что его не примут сами специалисты в области юриспруденции, а мнение склонных как к абстрактным, так и, вполне, конкретным построениям, теоретиков и философов в этой сфере никогда не пользовалось авторитетом. Единственная причина не позволяющая пересмотреть чистоту "априорных" понятий заключается в нежелании и неготовности представителей юридической науки заглянуть по ту сторону понятного–для–нас права и пуститься в пляс "поверх себя". Воспетый Заратустрой XIX века безумный танец предполагает преодоление самоочевидных *исевдоистин*, в лабиринте которых человеческий рассудок давно уже не может найти ни Минотавра, ни Ариадну. Фактически, за данной яркой и, скорее философской, чем поэтической метафорой скрывается вполне рациональный и методологически обоснованный призыв к развитию фундаментального декартовского сомнения и отбрасыванию всего ложного ради приближения к тому, что нельзя отмыслить.

Эпистемологическая парадигма поиска безусловных оснований знания, бесспорно, находится вне смыслового горизонта юридической науки, однако в данном случае речь идет не столько о прояснение самого содержания ключевых понятий, а сколько изменения "отношения" к ним или освобождения от фальшивых стереотипов их *образа*, что существует в головах исследователей. Несмотря на то, что история юридической мысли знала многочисленные примеры призывов к очищению понимания права от различных *инородных* напластований этического или философского понимания, в частности, можно вспомнить проект "чистого" права Г. Кельзена, все они ограничивались эйдетической редукцией идеи права к явлению права. Наиболее точно и кратко такое весьма интеллектуально аскетичное умонастроение без малейшей

потери внутренней глубины и смысловой наполненности сводится к армейской мудрости, с элегантно утонченностью иллюстрирующей логический закон тождества. Столь несомненное стремление позитивно юридического мировоззрения к военной сдержанной лаконичности, граничащей с умственной невзыскательностью и риторической неразборчивостью, было показано в первых шестидесяти секундах размышлений над сущностью права Густавом Радбрухом в остроумном уподоблении имманентной логики рассуждений юристов суровому армейскому афоризму [1, с. 95].

При этом основная линия сопряжения этих двух интеллектуальных стратегий проходит не в особом доверии и непозволительно чрезмерном почтении к силе как единственной гарантии верховного принципа в виде "приказа" или "закона", как считает немецкий философ права, а в абсолютизации и онтологизации пустоты случайных *псевдосущностей*. Подобная интеллектуальная операция означает следующее: принимая на веру утверждение, что закон, также как и приказ, имеет силу только в качестве бытия самим собой, мы необходимо возводим последний в статус некоей субстанции, то есть первопричины, ничем недетерминированной, но определяющей собой все многообразие феноменов внешнего и вторичного по отношению к ней мироздания. Однако, подвешивая закон в пустоте собственного онтологического величия, законники-фельдфебели не просто вопреки призыву Оккама умножают бессодержательные сущности, но и по старой привычке не замечают за деревьями леса. Лес же есть и вопиет о том, чтобы быть увиденным, словно гулявшая по бритым на лысо головам учеников палка великого учителя дзен, легендарного Седьмого патриарха.

В нашей ситуации "лес" – это ничто иное как вопрос о том, что находится за законом и что обеспечивает его своим существование, выступая безусловной гарантией, сакральным источником возможности и действительности принуждения. Только вернув вопрос о сущности закона на эту землю, можно приблизиться к тому, чем в действительности является правовая реальность и поставить вопрос о фундаментальных теоретических основаниях,

что находятся на подступах онтологии юридического и позволяют вообще говорить о феномене права.

Итак, согласно источнику существования права и основания его применения - мы выделяем следующие четыре базовые модели правопонимания, при этом, подчеркнем, что данные модели есть исключительно идеальными типами и средством для систематизации материала.

Первый вариант правопонимания определяем как космоцентрическую парадигму, основанную на тождестве законов вселенной и социума, с данной правовой парадигмой связана особая "метафизика" сотворения законов как совершенного в своей разумности установления, призванного обеспечить надежнейший и наилучший порядок. Отсутствие необходимости в "дописывании" законов объясняется не просто консервативными предпочтениями народов, пребывающих в совершенстве космоса, или максимальной права, утверждающей, что постоянное изменение законов - подобно отсутствию последних, а целенаправленной ориентацией на создание единственно возможного, идеального права, представляющего собой завершенный и продуманный до мельчайших деталей акт законодателя-демиурга.

Следующий тип, растворяющий нормы права в высшей воле бога - теистический. Основное содержание, направление и пределы развития данного типа понимания права в определяются своеобразным и парадоксальным положением самих юридических установлений в структуре теистической культуре, сущность которого сводится к определению права принципиально как *не*-права. Последнее в данном контексте следует понимать не в духе гегелевского понятия *Unrecht*, что означает - бесправие, нарушение юридических норм и отсутствие свободы, а как постоянное описание и интерпретация разнообразных явлений правовой сферы в качестве таковых, что к ней не относятся. Наиболее полно этот принцип нашел свое осуществление в христианской культуре средневековой Европы. Истоки отрицания принципа закона находятся с одной стороны в благой вести Евангелия, отменившей принцип иудейского Закона, то есть внешнего по отноше-

нию к человеческой воли предписания-запрета, и замена последнего Благодатью, которая сделала так, что теперь, по словам апостола Павла, все позволено человеку, но не все для него полезно. С другой стороны – в особом переживании божественной милости, управляющей непосредственно миром: вера и ожидание неминуемости сверхъестественного вмешательства посредством чуда отрицала сам принцип правового формализма.

Третий тип видения источника легитимности и обоснованности правовой реальности – социоцентрическая – объявляет социальный организм (общество/государство) силами, что обеспечивают поле функционирования права. Логическим развитием мировоззренческих принципов и теоретических посылок, заложенных в этом видении фундаментальных оснований юридического, выступает антропоцентрическая парадигма, исключительно ориентированная на перспективу существования множества индивидов, из консенсуса которых и рождается право как сила, умиротворяющая противоречивые интересы в балансе общего блага.

Таким образом, основной вопрос философии права, вопрос о субстанции, то есть о всеобщем, необходимом и разумном в себе правовом архе, решается исключительно в аспекте преодоления и снятия новоевропейского понимания права и раскрытия иного культурного опыта. Первым шагом на данном пути должно стать рассмотрение различных моделей понимания того, чем гарантируется возможность права как такового.

Использованная литература:

1. Радбрук Густав П'ять хвилин філософії права //Проблеми філософії права. - 2004. - Том II. - С. 95-97.
2. Юркевич Памфіл Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. - К.: Ред. Журналу "Український Світ". 1999. - 756 с.

УДК 340.132

О.П. Невельська-Гордєєва
доцент кафедри логіки,
кандидат філософських наук
(Національний університет "Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого")

ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЬ "НОРМАТИВНЕ ПОЛЕ" Й "ПРАВОВЕ ПОЛЕ"

З ХХ століття в гуманітарних науках поширюється застосування терміну "поле". В психології з початку минулого століття К. Левін, описуючи феномен зовнішнього маніпулювання поведінкою людини, вводить поняття "напруга поля". Ця "напруга поля" заздалегідь вимушує будь-яку людину поводитись саме так, а не інакше. Сучасна психологія знає категорії "поле міжособистісних взаємодій" або "міжособистісне поле", "особистісне поле", "інтеракціональне поле". В соціології поширюється застосування термінів "соціальне поле", "соціокультурне поле", "образ поля". В юриспруденції, як стверджує проф. В. Титов [31, с. 135], поняття "правове поле" вперше було введено в обіг Феліксом Коеном в його науковій праці "Теорія поля й судова логіка" (1958 г.).

Сьогодні, як в науковій літературі, так і в журналістиці, популярними стали терміни "нормативне поле", "правове поле", "нормативно-правове поле", "законодавче поле", "нормативно-законодавче поле". Також в окремих статтях можна зустріти поняття "індивідуальне нормативне поле", "первинне правове поле" та "вторинне правове поле", "соціально-нормативне поле". Одні автори застосовують "нормативне поле" й "правове поле" як синоніми, інші, навпаки, підкреслюють їх різницю. Отже, термін "поле" сьогодні набув популярності. Однак проблема його застосування полягає в тому, що, незважаючи на широку уживаність, практично відсутня дефініція цього поняття [6]. Дійсно, цей термін в літературі може використовуватись як "знакове" слово, що задає "пізнаваний" зміст реченню [33], як метафора [16], як журналістська претензія [14], як усім відома, широко уживана, наукова категорія [Див. 2, 8]. Тим часом саме поняття "правове поле" (як і "норматив-

не поле"), незважаючи на їх популярність, не є однозначно визначеними як в інших галузях науки, так і в юриспруденції. Уже сам факт наявності не одного, а множинності термінів (нормативне поле, законодавчо-нормативне поле, законодавчо-правове поле, внутрішнє правове поле, поле правого регулювання, законодавче поле, нормативний простір, правовий простір та ін.) свідчить не на користь відпрацьованості використовуваної термінології. В одних текстах законодавче і нормативне поля тлумачаться як різні: "слабке законодавче та нормативне поле у сфері активної організаційної структури управління державним боргом" [35], в інших, навпаки, поєднуються в єдине законодавчо-нормативне поле [26, с. 1].

Засобами масової інформації термін "правове поле" вживається в значенні "легітимність", "законність" (наприклад: "усе повинне вирішуватися у правовому полі" або "запустили у правове поле цей сумнівний нормативний акт" і т.д.). У науковій юридичній літературі одні вчені вживають категорії "законодавче", "нормативне" і "правове" поля як синоніми [15, с. 13; 32, с. 15], інші наполягають на нетотожності їх значень [7, 22]. Однак усі вони вживають ці терміни як цілком сталі, відомі всім, внаслідок чого й не розкривають, не уточнюють їх змісту.

М.І. Панов стверджує, що надання дефініції поняттю - це універсальна процедура розвитку наукового знання; сутність цієї логічної операції у відношенні правових термінів полягає в формулюванні знань в галузі державно-правових явищ [23, с. 54]. Таким чином, визначення змісту понять "нормативне поле" й "правове поле" як юридичних категорій складає проблему даного дослідження.

У тих випадках, коли слово (всередині певного вислову) має відповідне значення, то зазвичай говорять, що воно позначає "поняття". Р. Карнап стверджував, що крім понять у науці існують ще й псевдопоняття [10]. Якщо тільки здається, що слово має значення, у той час як у дійсності воно йому не притаманне, то Р. Карнап називає таке слово "псевдопоняттям" [10, с. 12-13]. Фактично найчастіше ми зустрічаємось із псевдопоняттями в журналістиці, в рекламних слоганах, в сучасних молодіжних субкульту-

рах. Але чи не є термін "правове поле" таким словосполученням без значення саме в науці? Ми вважаємо, що ні, для юриспруденції це не псевдопоняття, хоча журналістами та політиками через засоби масової інформації цей термін іноді вводиться, так би мовити, для "червоного слова", як риторичний прийом збільшення вагомості промови чи друкованого тексту.

Раніше авторкою цієї публікації вже була зафіксована невід'ємність нормативного поля від соціокультурного простору [20, с. 207]. У контексті цієї роботи акцентується увага саме на філософсько-правовому змісті термінів "нормативне поле" та "правове поле", що й складає мету дослідження.

Академік М.І. Панов поділяє усі правові категорії в залежності від їх статусу, тобто реального місця й ролі в юридичній науці та практиці, на дві величезні групи – "доктринальні" і "легальні" правові поняття, що в сукупності складають категоріальний апарат юридичної науки [23, с. 59]. Доктринальні – це ті правові поняття, які з'являються як результат пізнавальної діяльності й належать безпосередньо науці, завдяки яким висловлюються ті чи інші концепції, теорії, вчення юриспруденції. Саме вони й складають зміст юридичної науки як результат пізнавальної діяльності, несуть в собі первинну правову інформацію. Легальні – це такі поняття, які отримали нормативне закріплення у відповідних нормативно-правових актах, законах та підзаконних актах, належать не тільки юридичній науці, але й позитивному праву. Філософи [12, с. 27] наполягають на тому, що в нормативно-правових актах допустимо використовувати категорії, які не мають юридичної дефініції (тобто не визначені як категоріальний апарат юриспруденції), якщо такі терміни однозначно визначені в загальнокультурному контексті. Категорія "нормативне поле" відноситься за класифікацією М.І. Панова до доктринальних понять. Саме це й дозволяє в окремих випадках широко застосовувати його без чіткої фіксації змісту.

Проект "Бізнес, влада, суспільство й засоби масової інформації у російській благодійності" не тільки оперує термінами "моральне" і "правове" поля, а й логічно підкорює (логічне відношення координації або супідрядності) їх категорії "нормативне поле",

інакше кажучи, родове поняття "нормативне поле" підрозділяється на два субпідрядні види поняття "моральне" і "правове поля" [27].

Логічне відношення між категоріями "нормативне поле" і "правове поле" нами розглядається як підпорядкування (координація), де перше поняття є підпорядковуючим (більшим за обсягом, родовим), а друге - підпорядкованим (меншим за обсягом, видовим) [22, с. 236]. Правове поле - це система дозволів та обмежень у соціальній реальності, що впливає з існування юридичних норм. Нормативне поле розуміється як ієрархічна структура, сукупність усіх різноманітних соціальних норм - правових, моральних, релігійних, локальних, корпоративних) існуючих у взаємодії один з одним і утворюючою [17, с. 29]. Виходячи з таких дефініцій логічно обґрунтовується розведення законодавчого й нормативного полів, бо перший термін підпорядковується другому, а застосування у літературі категорії "законодавчо-нормативне поле" підкреслює, що мова йде лише про юридично-закріплені норми в чинному законодавстві.

Ю.А. Левада [13] говорить про співіснування і взаємодію різних нормативних полів зі своїми критеріями дозволеного-недозволеного, узгодженого-неузгодженого, що властиво різним суспільним системам, у яких існує розмежування буденного і святкового, свого та чужого, приватного й офіційного. Ним виділяються різнорідні нормативні поля - соціетальні, групові, рольові та інші, множинність яких визначається орієнтацією й рамками діяльності людини [13, с. 12, 16]. Ми вважається недоцільним вести мову про співіснування і взаємодію різних нормативних полів, а необхідним розглядати єдиний простір нормативного поля з множинною мережею антиномій [17, 18, 19]. Нормативне поле (як і правове) будується як система, й існує відповідно до законів самоорганізації й саморозвитку останньої, йому властива орієнтація на множення і відтворення всієї сукупності атрибутивних відносин [21, с. 127; 22, с. 238]. П. Штомпка [34], навпаки, наполягає на тому, що нормативне поле не є системою, бо система це чітко організований простір, а от поле це "м'який" (за його висловом) термін, який не має жорстко визначеної організації.

В сучасній правовій науці знаходимо різні точки зору на зміст категорії "нормативне поле". Б.Й. Бляхман розглядає "нор-

мативне поле" як єдину сукупність системи законодавства й системи прав людини (природне право) [3, с. 19]. С.С. Сливка наполягає на двохрівневій конструкції: вище поле та елементарне [28, с. 52]. З визначенням М.В.Поповича, нормативний простір – це система взаємозалежних вимірів, нормативне поле – реалізований простір, "реальність, яку ми "вимірюємо" і в який встановлюємо її структуру" [24, с. 54]. З нашої точки зору, нормативне поле – це простір буття норм [17, 18]. Воно містить у собі норми – правові, релігійні, моральні (секуляризована мораль, на відміну від релігійної), психологічні та інші. Нормативне поле надається людині в процесі життєдіяльності під час виховання, знайомства з нормативно-правовими актами, міжособистісного спілкування, при реалізації віросповідання тощо. Якби правові норми цілком збігалися з релігійними, релігійна мораль – із секуляризованою мораллю, то людина самовизначалась тоді у дихотомічному полі "норма" – "патологія". При наявності низки норм, що не співпадають у нормативному полі, особистість вимушена здійснювати процес самовизначення. Так, правова норма може рекомендувати дію, а релігійна – утримування від дії (наприклад, релігійна норма пропонує утримуватися від розлучення, а правова – дозволяє розірвати шлюб). Індивідуальне нормативне поле – це ієрархія норм, при власнених суб'єктом.

Сьогодні поняттям "нормативне поле" охоплюється великий спектр проблем людини, її індивідуального, соціального й духовного існування. На наш погляд, інтерес до нормативного поля пояснюється ще й поширеним виникненням субкультур. Поки простір норм однорідний, він не виділяється і, мабуть, не рефлексується. Як тільки протиставляються протилежні норми, або норми, що взагалі суперечать одна одній, відразу ж починаємо вести мову про простір нормативного існування. Теорія субкультур – один із засобів опису явищ культурної диференціації сучасного суспільства [36, с. 190]. Сфера екстернальної (для домінуючої в суспільстві) культури включає взагалі безліч різних субкультур: кримінальну [29, с. 138], богемну, елітарну, професійну [1]; наркомафіозну; релігіознавцями сьогодні вводиться категорія "субкультура сатаністської молоді" [9, с. 9]; у мережах Інтернету

все наполегливіше говорять про кіберкультуру як субкультуру віртуальної реальності, і т.д. Усі вони екстернальні в тій мірі, у якій їх внутрішні цінності протиставлені загальноприйнятним у суспільстві.

Поняття нормативного поля дозволяє визначити соціокультурну ситуацію, знаходячись у якій людина стає суб'єктом права. Кожен закон може бути розглянутий з точки зору аналізу елементів нормативного поля, що робить інтерпретацію юридичної норми більш змістовною. Нормативне поле не є назавжди чітко визначеним. Воно постає як система, що постійно змінюється, й ці змінення залежать від сьогоденної ієрархізації соціальних норм, від переважної цінності абсолютних моральних норм над раціональними, чи навпаки, від соціокультурної ситуації в суспільстві.

Аналіз сучасної наукової літератури дозволяє стверджувати, що термін "нормативне поле" розглядається в різнім співвідношенні з поняттями "законодавче поле" й "правове поле". Так, існує точка зору на відокремлення понять "законодавче поле" та "нормативне поле" [7]. Російський методолог Д.В. Хромов повністю погоджується з таким розведенням. "Відсутність технічних процедур участі суспільства в експертизі та доробці державних рішень, з одного боку, дозволяє формально підходити до необхідності обґрунтування рішень, а з іншого боку – дозволяє лоббірувати інтереси фінансово-промислових груп... В наслідок збереження такої системи державного керівництва ми отримали велику кількість "мертвих" законів і рішень, та "зарегульоване" нормативне поле в економіці" [30]. Отже, "законодавче поле" відокремлюється від "нормативного поля", але як співвідносяться ці два терміни вчені не розглядають, бо предмет їх дослідження знаходиться зовсім в іншій галузі наукового пізнання.

Б.Я. Бляхман стверджує, що вживання термінологічних пар "правове поле", "правовий простір", "правова система" як синонімів поняттю "система законодавства" далеко не завжди виправдано саме тому, що категорію "правове поле" можна розглядати як сукупність: системи правил поведінки, встановлених державою (об'єктивне право); системи правил, якими керується громадянин (суб'єктивне право); системи прав людини (природне право); сис-

теми загальноправових початків (принципів) регулювання поведінки суб'єктів суспільних стосунків; системи правових поглядів і ідей (правосвідомість); системи реалізації всіх цих правил, принципів, норм і ідей (юридична практика) [3]. Тут реальні можливості діяльності суб'єктів в рамках правового поля істотно розширюються (в порівнянні з рамками закону в системі законодавства) за рахунок включення в це поле легальних актів тлумачення ратифікованих міжнародних документів, нормативних договорів, юридичних прецедентів, матеріалів юридичної практики, юридичної доктрини.

Зміст поняття "нормативне поле" постає як ще більш широкий: філософсько-правовий аналіз його показує, що неможливо вирвати цю категорію із загальнокультурного контексту [19, 20]. Дійсно, причини виникнення і існування правової норми і її конкретної текстуальної форми криються не тільки в правовій свідомості, але і в об'єктивних закономірностях суспільного розвитку, що свідчить про формування правової норми людьми і для людей, які усвідомлюють і сприймають її в певному культурному контексті. Розглянемо це положення детальніше.

"Чи може закон бути несправедливим?" – так ставить питання М.В. Попович [25, с. 10]. І відповідає на нього: "Інтуїтивно кожен відчуває, що може. Отже, крім права ще є і відчуття справедливості, яке дозволяє оцінювати закони" [25, с. 10-11] і воно також присутнє в нормативному полі. Такі загальнолюдські цінності як свобода, справедливість, рівноправність, гуманізм є одночасно і правовими цінностями, включеними в конституції держав і відповідні законодавчі акти. У той ж час виражені в законах "юридичні формули об'єктивно ставлять складну філософсько-правову проблему їх адекватності реальній справедливості або, можливо, навпаки, експлікації прихованого в них антигуманого значення [25, с. 11]. А.А. Козловський формулює це положення ще гостріше "яка нація, таку рацію і справедливість має її філософія" [11, с. 16]. Отже, поняття "закон" і "справедливість" розлучаються. Дійсно, якби не існувало деяких незмінних моральних норм і, в наслідок цього, у людей було б відсутнє етичне почуття, те слово "несправедливість" було б абсолютно безглуздим. У так випадку існував би лише юридичний закон.

Р. Декарт описав декілька правил моралі. Про одне з них читаємо: "Моїм третім правилом було прагнення завжди перемагати скоріше себе, ніж долю, і змінювати скоріше свої бажання, аніж порядок світу, і взагалі привчати себе до думки, що немає нічого такого, що було б цілком у нашій владі, крім наших думок... Одного цього, здавалося, досить, щоб перешкодити мені в майбутньому бажати чого-небудь недосяжного для мене й у такий спосіб зробити мене задоволеним, тому що наша воля, звичайно, прагне бажати того, що, по нашому розумінню, так чи інакше можливо" [5, с. 277-278].

Таким чином, особистість рефлексує норми й ментально взаємодіє з нормативним полем: є люди, які підлаштовуються під уже існуючі норми, а є такі, які хочуть змінювати нормативне поле під себе. Останні прагнуть знищити абсолютність норми, тому що саме ці загальнолюдські норми заважають перекроїти нормативне поле під свій індивідуальний розмір. Ця тенденція до стирання абсолютних норм сьогодні простежується у всіх сферах як суспільного, так і особистого життя. Приклад тому – міркування про те, що необхідно розмежовувати політичну і приватну моралі, що свідчить: абсолютів у політичному житті явно бракує. Не варто навіть доводити (як це робить О.В. Гаман-Голутвіна [4]), що феномени політики й моралі різко розрізняються за своїми змістовними і функціональними особливостям; однак неможливо погодитися із тим висновком, який вона робить. Якщо суть моралі полягає в непорушності раз і назавжди встановлених норм і цінностей, націлених на приборкування егоїстичної природи людини, то в політиці константою є не ідеал, а інтерес. Звідси, на думку О.В. Гаман-Голутвіної, мірилом моральності в політиці виступає її відповідність національно-державним інтересам. З таким міркувань виходить, що легко виправдати фашистську агресію, військову демонстрацію сили, що знищують мирних жителів, колоніальну політику та інше саме національно-державними інтересами. За її положенням, політична мораль, на відміну від моралі приватної, є ситуативною, не допускаючою апріорних рішень. Іншими словами, насильство існує, а яка його припустима міра, – відповідь на це питання можливе лише в конкретному тексті: дії, осу-

джувані в одних ситуаціях як агресія, в інших можуть визнаватися як моральні. Отаким результатом стирання абсолютності моральної норми, який призводить до подвійних стандартів. Поняття доцільності й ситуативної користі зовсім витиснули із суспільної свідомості уяви про особистий обов'язок перед державою, справедливість, чесність, моральні норми як в особистому житті, так і в суспільному, актуалізувавши в ньому аморальні й цинічні цінності "суспільства споживання" [4, с. 17].

Подальше дослідження нормативного поля повинно йти у руслі співвідношення "нормативне поле" та "індивідуальне нормативне поле"; взаємозалежності "нормативне поле суспільства" (макрополе) й "локальне нормативне поле" (мікрополе, яке має прояв в корпоративній свідомості, у міському самоврядуванні, в інтересах окремих груп суспільства).

З усього вище сказанного можна зробити наступні висновки:

1. Категорії "нормативне поле" й "правове поле" – це ніяк не псевдо поняття. Введення їх в наукову термінологію логічно визначено як станом масової свідомості, так і об'єктивними процесами, що відбуваються в суспільстві.

2. Нормативне поле нараховує сукупність різних норм: моральних, релігійних, правових, психологічних, соціальних, політичних, культурних тощо. Таким чином, зміст категорії "нормативне поле" ширший за зміст термінів "правове поле" й "законодавче поле", які є видовими поняттями до родового поняття "нормативне поле".

3. Актуальність дослідження нормативного поля пов'язана з наявністю в суспільстві множинності субкультур, а правового поля з активним процесом законотворчості.

4. Конфліктуючі системи цінностей викликають появу в нормативному полі суперечних ціннісних структур, що на психологічному рівні вимагає активного самовизначення особистості, а в правовому полі врахування інтересів усіх соціальних груп.

5. Вважаємо недоцільним розглядати сукупність різних нормативних полів, а необхідним розглядати єдиний простір нормативного поля з множинною мережею антиномій.

Використана література:

1. Анучина Л.В., Стасевская О.А. Субкультура юриста в системе культуры украинского общества: генезис и становление // Вісн. Харків. Держ. академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. пр. / За ред. Даниленка В.Я. - Х.: ХДАДМ. - 2006. - № 1. - С. 8-14.
2. Байтин М. И. О некоторых коллизиях в сфере правового поля России и путях их разрешения // Право и политика. - 2004. - № 9. - С. 4-9.
3. Бляхман Б.Я. Правовое поле: понятие, пределы, функции. // Современные вопросы теории права: теоретико-технологический аспект. - Новосибирск: РАН, 2001. - С. 15-19.
4. Гаман-Голутвина О.В. О столкновении морального и нравственного начал в российской политике // Полис. - 2005. - № 3. - С. 15-18.
5. Декарт Р. Рассуждение о методе // Декарт Р. Избранные произведения. - М.: Госполитиздат, 1950. - С. 257-318.
6. Деркач Я. Правове поле України - безпредметне поняття чи наукова категорія та правова реальність? // Вісник прокуратури. - 2001. - № 4. - С. 80-82.
7. Донецкий филиал ОАО "Укртелеком". Новости // [yttp://www.donetsk.ukrtelecom.ua/ua/news/printing.php?ymd](http://www.donetsk.ukrtelecom.ua/ua/news/printing.php?ymd)
8. Зельберг С. К организации внутреннего правового поля крупной интегрированной корпорации // Рос. экон. журн. - 2003. - № 3. - С. 90-94.
9. Истомин Ю. Сон души рождает чудовищ // Мир: Правосл. Газ. для всей семьи. - 2006. - № 22 (96). - С. 9.
10. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка // Вестн. МГУ. - Сер. 7 "Философия". - 1993. - № 6. --С. 11-26.
11. Козловський А.А. Філософія права як самосвідомість нації // Пробл. філософії права. - 2003. - Т. 1. - С. 12-16.
12. Кураев Андрей, диакон. Влияние массовой культуры на сознание молодежи // Вісн. прес-служби Укр. Правосл. Церкви. - 2004. - Вип. 34. - С. 24-28.
13. Левада Ю.А. Homo Post-Soveticus // Обществ. науки и современность. - 2000. - № 6. - С. 5-24.
14. Лидер ХЛПУ Леонид Черновецкий обнаружил в правовом поле Украины маховый по своей коммунистичности Закон и требует его отменить // <http://www.hlpu.org.ua> - 26/05/2005.17:35.
15. Лойко П.Ф. К проблеме создания инфраструктуры ипотечного кредитования под залог земли // Недвижимость и инвестиции: Правовое регулирование. - 2002. - № 4 (13). - С. 12-20.

16. Меркулов Г. Правовое поле Public Relations "не пахано" // Советник. - 2004. - № 7. - С. 28, 29.

17. Невельська-Гордеева О.П. Онтологія і логіка нормативного простору // Пробл. законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Х.: Нац. юрид. акад. України, 1998. - Вип. 38. - С. 28-36.

18. Невельская-Гордеева Е.П. Социальная норма: логика и онтология // Вестник СевГТУ. Философия: Сб. науч. тр. / Отв. ред. М.С. Колесов. Севастополь: Севастоп. гос. техн. ун-т, 2001. - С. 179-187.

19. Невельская-Гордеева Е.П. Интерсубъективность нормативного поля // Пробл. законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Х.: Нац. юрид. акад. України. - 2004. - Вип. 69.

20. Невельская-Гордеева Е.П. Нормативное поле в контексте современной культуры // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. - Х.: Нац. юрид. акад. України, 2005. - Вип. 72. - С. 201-208.

21. Невельская-Гордеева Е.П. Нормативное поле как система // Философия и будущее цивилизации: Тез. докл. и выст. IV Рос. филос. конгресса (Москва, 24-28 мая 2005): в 5-ти т. - Т.5. - М.: Совр. тетради, 2005. - С.126-127.

22. Невельская-Гордеева Е.П. Системные свойства правового и нормативного полей // Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава // Матеріали Х111 Харків. Між нар. Сковородинівські читань. - Х.: Прометей-Прес, 2005. - С. 236-238.

23. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти // Вісн. Акад. прав. наук України. - 2003. - № 2-3. - С. 54-67.

24. Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття. - К.: Сфера, 1997. - 290 с.

25. Попович М.В. Право з погляду філософа // Пробл. філософії права. - 2003. - Т. 1. - С. 10-11.

26. Право власності на промислові відходи та його реалізація в сучасному законодавчо-нормативному полі: Зб. матер. конф. [29-31 трав. 2001 р., м. Ялта] // Ком. пром. політики України, Центр "Технології охорони довкілля та медицини" т-ва "Знання" України. - К.: Т-во "Знання" України. - 2001. - 42 [1] с.

27. Проект "Бизнес, власть, общественность и СМИ в российской благотворительности" // feedbackgroup.narod.ru/findman/project.htm. 10.03.2004.

28. Сливка С.С. Професійна культура юриста. - Львів, 2000. - 202 с.
29. Сокопов К. Кримінальна субкультура // Художественная жизнь современного общества. В 2-х т. - Т.1.: Субкультуры и этносы в художественной жизни. - СПб: 1996. - С. 138-151.
30. Суперсон В. Системні підходи до вирішення проблем адміністративної реформи у правовому полі України // Економіка, фінанси, право. - 2002. - № 6. - С. 7-14.
31. Титов В.Д. Судова логіка в контексті гіпотези правового поля у Фелікса Коена // Вісн. Акад. прав. наук України. - 2002. - № 2. - С. 133-144.
32. Хромов Д.В. Требуется ли социальное действие научной санкции и общественного одобрения? // Научно-методологический клуб "Управляемая Россия" // <http://circle.ru/disclub/schr.html> 02.04.2004.
33. Шведчикова Т. Оцінка правового поля функціонування сфери товарного обігу в Україні // Підприємництво. - 2003. - № 8. - С. 15-18.
34. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ.; под ред. В.А. Ядова. - М.: Аспект-Пресс, 1996. - 416 с.
35. Шувалова Н. Правовое поле документа // Служба кадров и персонал. - 2004. - № 5. - С. 81-84; № 6. - С. 87-91.
36. Щепанская Т.Б. Субкультуры // Современный городской фольклор. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ин-т высш. гуманитар. иссл. [редкол.: А. Ф. Белоусов и др.], 2003. - С. 187-236.

УДК 340.12

Т.В. Мордовцева
заведующая кафедрой философии и социологии
доктор культурологии, профессор,
(Таганрогский институт управления и экономики, Россия)

ВОЗМОЖНО ЛИ ПРАВОМЕРНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ЮРИДИЧЕСКОЙ АНОМИИ?

Действенность правовой нормы в немалой степени зависит от престижа права в обществе. Следует различать престиж права в целом, престиж отдельных отраслей права, а также доверие, которым пользуется право в теории и на практике. Значительное уважение к праву в обществе дает возможность реализовывать раз-

личные нормативные акты без использования инструментов санкций и контроля, а низкий престиж права, наоборот, требует повышения эффективности действия аппарата принуждения и контроля, восполняя тем самым издержки деятельности этого аппарата. Общее уважение к праву, солидарность с правовыми требованиями, внутренняя убежденность в необходимости соблюдения правовых норм, сознательное отношение к ним говорит о достаточно высоком уровне правосознания граждан.

Эффективность правовой нормы значительно повышается, если ее действие дополняют, развивают и подкрепляют другие социальные нормы, существующие в различных социальных слоях, группах. Как известно, кроме правовой системы, регулирующей общую правовую культуру данного общества, в нем существуют и так называемые правовые подкультуры, свойственные тем или иным социальным слоям, группам. Эти группы могут различаться практикой исполнения права, своеобразным пониманием его, но в целом они законопослушны. Если нормы правовой системы общества одобряются, признаются данной социальной группой в высокой степени, то она характеризуется высоким правосознанием. В этих случаях уже не нужно обещание какой-либо выгоды или угрозы наказания для обеспечения поведения, определенного конкретными правовыми предписаниями. Другие группы могут и не одобрять официальные правовые предписания, испытывать искушение их нарушить, но угроза санкций заставляет их этого не делать. Третьи группы ведут себя в целом законопослушно, но некоторым ее членам свойственно отступать от каких-либо процедурных моментов поведения.

Эффективность правовых норм находится в зависимости и от личностных особенностей индивида, принимающего решение о правильности поведения. Правомерное поведение гражданина может мотивироваться как внешними факторами, так и внутренними. При внешней мотивации человек соблюдает норму права постольку, поскольку он учитывает негативные последствия, которые могут возникнуть при отклонении его поведения от требований нормы. При внутренней мотивации человек принимает данную норму, адаптирует ее, рассматривает ее как собственную

меру поведіння. Висшим рівнем мотивації правомерного поведіння вважається впевненість особи в соціальній цінності совершаемого поступка, корисного для суспільства, для оточуючих, рідних і близьких.

Заслужує спеціального згадування так звана соціально-правова активність особи, під якою розуміється добровільна, свідомої діяльність, виражена в інтересі до права, повазі права, визнанні високого престижу діяльності правових установ, зв'язана з пошуком найбільш ефективних шляхів використання особою своїх правочинів або реалізації своїх громадянських обов'язків, громадянського боргу в правовій сфері. Соціально-правова активність особи - це, природно, правомерне поведіння, але воно перевищує останнє в тому відношенні, що це поведіння більш ініціативно, активно і результативно.

Таким чином, найбільш ефективно можна вважати такої нормативний акт, який відповідає об'єктивним потребам суспільства, підтримується різними групами населення і реалізується громадянином, поважливо відносящимся до права.

Наряду з ситуацією прийняття правової норми суспільством або його більшістю, різними групами і особою, що забезпечує ефективне соціальне діяння права, існують і ситуації опору закону, його неприязні або ігнорування з боку перерахованих суб'єктів правореалізації. В цьому випадку справедливо говорити не тільки про протиправне поведіння, виражене в свідомому порушенні встановлених правових норм, але також про правову нігілізм, відповідному пасивному неповазі закону, схваленню неправового поведіння, що в більш широкому сенсі характеризується поняттям юридическої аномії.

Аномія - це така ситуація, при якій визначене особа проявляє неповагу до основним морально-правовим нормам даного суспільства або вважає ці норми необов'язковими для себе. А точніше, "аномія - таке стан суспільства, в якому значительна частина жителів, знаючи про існуванні обов'язува-

ющих их норм, относится к ним негативно или равнодушно¹. Она не означает отсутствие норм или отсутствие ясности в понимании этих норм, скорее предполагает, что лицо, которое знает о существовании обязывающих его норм, относится к ним негативно или равнодушно. Иными словами, состояние аномии сходно с состоянием правового нигилизма.

Несмотря на многовековую историю существования понятия, отражающего суть кризисных состояний в политико-правовой жизни общества любой культуры и цивилизации, некоторые исследователи, например, Ш.А. Туркиашвили, В.Е. Горозия, отмечают его модификацию в ряде научных концепций². В понимании природы юридической аномии к настоящему времени сложилось несколько фундаментальных направлений: социологическое, развитое в работах К. Маркса, Э. Дюркгейма, Р.Мертон и др., психологическое, заданное концептуальными положениями Э. Фромма, Л. Сроул, Р. Дарендорфа и др., историческое, определенное исследованиями Р. Маккайвер, Д. Рисмена и в том числе отечественными авторами, В.А. Бачининым, А.И. Кравченко, В.Г. Федотовой, Р.М. Фрумкиной и др.

В концепциях Дюркгейма и Мертон аномия рассматривается, прежде всего, как социально отклоняющееся поведение индивида или группы людей, вызванное процессами, происходящими в экономической, политико-правовой сферах общества, и ослабляющими влияние прежних общепринятых норм, дестабилизирующих законность и правопорядок. При этом выделяются два теоретических основания, коренящихся в концепции аномии: первое заключается в изучении природы данного явления и методов его выявления, второе устанавливает взаимосвязь аномии с состоянием институциональной структуры общества.

Существует и так называемое, индивидуально-психологистическое направление в трактовке аномии, согласно которому ано-

¹ Кравченко А.И. Культурология. – М., 2000. – С. 131.

² Туркиашвили Ш.А., Горозия В.Е. Понятие аномии и попытки его модификации / Человек: соотношение национального и общечеловеческого. Сб. материалов международного симпозиума. – СПб., 2004. – С. 249-258.

мическое положение индивидов непосредственно связано с аномическими процессами, происходящими в системе права.

Это отразилось и в терминологии: для обозначения "социальной" природы аномии используется дюркгеймовский вариант этого слова (*anomie*); для "психологических" источников безнормного, преступного поведения – термин "*anomia*", предложенный американским социологом Лео Сроулом, который связывал этот недуг с чувством разочарования личности в существующем социальном порядке, с безверием людей в силу законности и правопорядка, в государственные гарантии личной безопасности. Еще одной психологической причиной является восприятие индивидом социального порядка как непредсказуемого и нестабильного, к тому же препятствующего его самореализации. В этой ситуации повышается уровень фрустрации, осознания личного регресса, то есть движения вспять от уже достигнутых целей. Происходит снижение или полная потеря индивидом интернализированных норм и ценностей данной общественной системы; возникает чувство бессмысленности всего происходящего.

Аномия заявляет о себе присутствием, прежде всего разнообразного и постоянно расширяющегося спектра правовых и социальных девиаций. К числу легко наблюдаемых "индикаторов" аномии можно отнести рост преступности, социальный хаос, неясность жизненных целей, возрастание значимости материальных ориентаций, как противоположность нравственным и духовным. Признаками распространения юридической аномии в социальной системе, снижающей степень упорядоченности соблюдения гражданами правовых предписаний, могут быть также: массовое пассивное неприятие издаваемых законов; сопротивление принятию законодательных актов как со стороны исполнителей, так и законодательных органов нижестоящего уровня; отказ государственных муниципальных органов власти от реализации федеральных законов и иных актов высших органов государственной власти и управления, изданных в пределах их компетенции и др.

В условиях юридической аномии резко возрастает уровень отклоняющегося поведения и в том числе преступности. Девиантное поведение становится массовым, углубляется деформация

социальных норм и других компонентов общественной жизни. Чем больше в обществе слоев и групп населения, включающихся в девиантное поведение, тем сильнее процесс морального разложения, аномии, что, безусловно, негативно сказывается на правомерном поведении отдельных лиц, непосредственных адресатов правовых норм.

Изучение причин и предпосылок неправомерного поведения граждан, и как более частный аспект анализ причин преступности, можно отнести к области криминологических исследований, однако учитывая, что правовые девиации связаны не только с криминальной направленностью личности, но и довольно часто являются реакцией на социальную среду, т.е. становятся закономерными продуктами общества, пронизывают различные его сферы и общественные отношения, следует выделить более широкий контекст исследования концептуальных предпосылок противоправного поведения и преступности в условиях юридической аномии. В общем, преступность как форма крайнего проявления неуважения к социальному и юридическому порядку, уже сама по себе является аномичной, тем не менее именно юридическая аномия как состояние среды и разновидность деформации политико-правовой системы, порождает свои особые типы противоправного поведения.

Крайней и опасной формой проявления неправомерного поведения, распространенного в условиях юридической аномии, является преступность, которая в современной России, в частности, приобрела массовый характер. Конечно, преступность как статистическая совокупность всегда имеет массовый характер, юридическая же аномия усугубляет этот показатель не только в количественном, но и качественном отношении, как правило это – нарастание индивидуальной и коллективной криминальной активности, совершенствование криминального профессионализма и организованности преступлений, рост латентной преступности со стороны лиц, принадлежащих власти и обладающих иммунитетом, касающихся оперативно-розыскной деятельности и привлечения их к уголовной ответственности. Любопытно, что в начале 90-х гг. в России статистика фиксировала нарастающую

криміналізацію общества и в это же время отмечались первые институциональные искажения, связанные с распространением юридической аномии в политико-правовой системе государства.

Большинство правоведов признают, что проблема преступности в России никогда не привлекала столько внимания и никогда не оказывала такого дестабилизирующего воздействия на жизнедеятельность страны как в девяностые годы XX века - период реформ. Известно, что каждый исторический этап развития государства и общества находит определенное негативное отражение в преступности и хотя эти изменения чаще всего наступают не сразу, требуется определенное время для их отражения, но в конечном итоге общество получает со временем и более отдаленные деформации в общественной жизни. Поэтому, естественно, преступность в различные периоды не остается однородной, темпы ее изменений не носят прямолинейного характера, а несут в себе отраженный свет тех негативных процессов, которые явно, а иногда и скрыто, отражают противоречия не только современного периода, но и прошлых лет, так как происшедшие изменения не только устраняют, но и обостряют эти противоречия.

Изучение предпосылок воздействия социально-экономических изменений на преступность, самой преступности говорит о том, что до сих пор существует преступность кризисного периода, на которой лежит отпечаток переходного этапа ломки прежних и становление новых регуляторов поведения. Поэтому одним из важнейших факторов, определяющих динамику криминализации российского общества и государства, является ситуация его переходности, т.е. незавершенности начатых изменений во всех жизненно важных социальных сферах. В общем, эти изменения затронули четыре важнейших области социального бытия россиян - экономическую, государственно-политическую, правовую, идеологическую - и вызвали необратимые последствия позитивного и негативного характера. Коренные изменения в том виде, в котором они произошли в России за последние тридцать лет, справедливо назвать "кризисными", в силу их разрушительного масштаба и ограниченности созидательного начала. Большинство из декларированных целей в начале революционных перемен не достигнуты - практически не созданы условия для развития пра-

вового государства и гражданского общества, не завершены экономические реформы, направленные на улучшение благосостояния нации, так и не произошло разделение властей, не оформилась их самостоятельность, декларированная в Конституции. Поэтому "переходный" период ознаменовал начало затяжного кризиса, в процессе которого было неизбежно появление социальной и юридической аномии, отразившихся на уровне преступности и сформировавших устойчивое нигилистическое отношение к закону, власти и праву.

Криминологические исследования выявляют единую линию детерминации социальной средой, казалось бы таких разных преступлений, как кражи, изнасилования, убийства, экономические преступления. По мнению ряда исследователей, именно "стремительный бросок к рынку без продуманного переходного периода, сохранения промышленного потенциала, поддержки добросовестного предпринимательства, с одновременной амнистией экономических преступников и созданием благоприятных условий для легализации преступных капиталов привел в России к росту безработицы, бездомности, нищеты, распространению неуважения к государству и законам, криминальным способам создания и перераспределения состояний, расцвету алко-нарко-порно-игорного бизнеса"¹. Это значит, что переходный период в отсутствие сильной государственной стратегии и тактики поддержания законности и правопорядка, обусловил благоприятную среду для распространения различных поведенческих девиаций, как социальных, так и криминальных: преступность находится на пике отрицательных социальных отклонений.

Исследуя формы преступности в кризисном обществе, В.Н. Кудрявцев отмечает: "Не удивительно, что сложившееся за десятилетие кризисное социально-экономическое состояние страны весьма отрицательно сказалось на господствующих нравах населения, его интересах, социальных ожиданиях и взглядах"². Он

¹ Преступность и реформы в России. - М., 1998. - С. 14.

² Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. - М., 2002. - С. 96.

опирается на данные социологических опросов, демонстрирующих сдвиг мировоззренческих и ценностных ориентаций россиян, произошедший к началу века. Среди одной из проблем, вызывающих наибольшее беспокойство, озабоченность и тревогу людей, была указана проблема преступности. В.Н.Кудрявцев выявил ряд особенностей, характеризующих преступность в России переходного периода. В-первых, это колоссальный рост количества преступлений после распада СССР: в год выявляется не менее 10-12 млн.¹, скрытое же число преступлений еще выше в 2-3 раза. Во-вторых, существенно возросла опасность и тяжесть преступных посягательств, в число которых попали не только убийства и посягательства, совершаемые с особой жестокостью, но и получили широкое распространение акты терроризма. В-третьих, значительно "омолодился" состав преступников: около 10% преступлений совершают несовершеннолетние, это – бандитизм, захват заложников, перевозка и продажа наркотиков и даже заказные убийства. В-четвертых, настоящей угрозой национальной безопасности стала организованная преступность, которая является не только наслідком "теневой экономики", но и фундаментом коррупции на всех уровнях власти. По мнению подавляющего большинства граждан, в нынешней России люди становятся богатыми исключительно за счет воровства, взяток и разграбления страны².

Чтобы оценить пределы роста криминализации российского общества в условиях юридической аномии, необходимо уточнить отличия в понятиях "устойчивой" и "ситуативной" преступности, поскольку их соотношение является важным показателем состояния законности и правопорядка в обществе. Итак, в происхождении "устойчивой" преступности ведущую роль играют личностные характеристики: человек продумывает, планирует свою преступную деятельность и при этом преодолевает препятствия, создает удобные для совершения преступлений условия либо активно их использует. "Ситуативная" преступность непосредственнее и более отчетливо реагирует на изменение социальных условий,

¹ Лунеев В.В. Преступность XX века. - М., 1997. - С. 125.

² Криминология. XX век. - СПб., 2000. - С. 252-253.

ситуацію. роль личностных деформаций преступников в ее генезисе незначительна, как бывают незначительны и сами эти деформации.

Соотношение доли "ситуативной" и "устойчивой" преступности обуславливается именно состоянием социальной среды. Если на пути перерастания "ситуативной" преступности в "устойчивую" не ставится надежных преград, если преступная деятельность оценивается гражданами в конкретных условиях как "выгодная", нарастают и число, и общественная опасность преступности, она приобретает новые, более устойчивые характеристики, становится организованной и т.п. Это деморализующее действует на общественную психологию, создает проблемы в экономике, политике, социальной сфере и тем самым порождает новое состояние ситуативной преступности.

Понятно, что преступность оказывает пагубное влияние на нравы современного российского общества, в результате чего происходит разложение системы ценностных ориентаций и моральных устоев личности: люди боятся преступников и не верят органам власти, обязанным их защитить. По авторитетным данным Н.И.Лапина, в 1994 г. не доверяли суду 68,9% опрошенных граждан, прокуратуре – 79,6%, милиции – 78,7%, в целом же проблема преступности беспокоила 96% граждан¹. В настоящее время ситуация ни сколько не улучшилась.

Таким образом, юридическая аномия всегда стимулирует рост преступности, влияет на нее не только в количественном, но и качественном отношении: происходит увеличение индивидуальной и коллективной криминальной активности, наблюдается распространение как организованной, так и латентной преступности, в том числе "сращивание" криминалитета и представителей государственной и муниципальной власти, что, конечно, делегитимирует последних. При этом деятельность преступных организаций и сообществ характеризуется стремлением "приспособить" и преобразовать общественные условия в своих целях, что

¹ Лапин Н.И. Пути России: социокультурные трансформации. – М., 2000. – С. 126.

создает для них соответствующую средовую защиту. Соответственно, юридическая аномия является наиболее благоприятным для преступного сообщества состоянием государства и общества, т.к. стимулирует деформацию правосознания и правовой культуры граждан.

УДК 340.12:351.741

В.Н. Коробка
научный сотрудник
отдела организации научной работы,
кандидат юридических наук, доцент,
*(Донецкий юридический институт Луганского государственного
университета внутренних дел имени Э.А. Дидоренко)*

РОЛЬ ПРАВОВОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ СОТРУДНИКОВ ОВД В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВ, СВОБОД, ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА

Одним из важнейших направлений правовой политики, как отмечают современные исследователи, является обеспечение прав, свобод, законных интересов человека и гражданина¹. При этом первостепенным субъектом, обеспечивающим реализацию правовой политики государства в правоохранительной сфере, несомненно являются органы внутренних дел².

¹ См., напр.: Матузов Н.И. Актуальные проблемы российской правовой политики / Н.И. Матузов // Государство и право. - 2001. - № 10. - С. 8; Малько А.В. Правовая политика в сфере реализации законных интересов / Малько А.В., Субочев В.В. // Правовая политика и правовая жизнь. - 2007. - № 2. - С. 8-14.

² См., напр.: Кравченко Ю.Ф. Діяльність держави з охорони основних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Органи внутрішніх справ / Ю.Ф. Кравченко // Свобода як принцип демократичної правової держави: Монографія. - Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. - С. 261-268; Міліція як суб'єкт реалізації державної політики в Україні / [В.І. Шакун, І.В. Опришко, О.Г. Кулик та ін.]; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. - К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. - С. 3-14; см. так же: Бандурка О.М.. Органи внутрішніх справ у системі влади / О.М. Бандурка, В.А. Греченко // Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть: Монографія. - Харків: Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. - С. 291-302.

В связи с указанным, цель данного параграфа заключается в установлении роли правового мировоззрения сотрудников ОВД в обеспечении прав, свобод, законных интересов человека и гражданина в условиях социально-демократического государства.

Статья 1 Конституции Украины провозглашает Украину суверенным, независимым, демократическим, социальным, правовым государством¹. Социальное государство, как философско-правовая концепция и как практика построения цивилизованного общества включает в себя ряд объективаций.

Возникнув во второй половине XIX века, как реакция на социально-экономические проблемы, с которыми столкнулось европейское общество в начальный период капиталистической индустриализации, социальное государство по-прежнему сохраняет статус особой модели социальной организации общества, в рамках которой предпринимаются попытки решения существующих социально-экономических проблем. Сущность обозначенных проблем в неизменном виде заключается в том, что с провозглашением основных "естественных и неотчуждаемых прав человеческого рода" произошло так называемое "освобождение труда", результатом которого явилось появление свободного трудового контракта. В новых экономических условиях индустриального государства такое освобождение способствовало появлению "Objekteigenschaft" трудящегося, оказавшегося в положении наемного работника, фактически утратившего статус субъекта отношений и превратившегося в объект управления, а также средство производства. Оказавшись лишенным возможности реализовывать первичное естественное право на результаты собственного труда, наемный работник столкнулся с противоречиями, вызванными разбежностями в политической и правовой концепциях либерализма, с одной стороны, и фактическими положениями реалий индустриального государства, с другой стороны. Вследствие чего, задача представленной концепции усматривалась в разрешении сформулированных противоречий.

¹ Конституция Украины / Верховная Рада Украины. - Харьков: УНПЦ "Охрана Труда", 1999. - С. 4.

Реализация поставленной задачи осуществлялась посредством конкретных целей. Так, например, главная цель государства всеобщего благоденствия, в интерпретации конца XIX – начала XX столетия, состояла в освобождении государством гражданина от социальных усилий по гарантированию его собственного существования в настоящем и будущем. В соответствии с этим, государство брало на себя значительную часть функций, которые были не свойственны классическому либерально-буржуазному государству.

Однако, уже в середине XX столетия теория государства всеобщего благоденствия была подвержена серьезной критике как со стороны ученых, так и со стороны политиков. Предметом критики являлось то, что во-первых, государство всеобщего благоденствия оказалось способным лишь обеспечить уровень жизни, ниже которого никто не должен опускаться, иными словами, государство не могло допустить смерти человека от голода. Во-вторых, концепция государства всеобщего благоденствия в такой интерпретации, на деле оказалось лишь концепцией нового патернализма, поскольку рассматривала рабочего в качестве объекта пристальной опеки со стороны государства. Подобное отношение, в конечном итоге, приводило к безответственности работника за индивидуальные и коллективные действия, способствовало его экономической и социальной пассивности.

Современная характеристика социального государства исходит из того, что последнее должно быть определено в своем конкретном и общем значении как такое, которое в первую очередь способствует самостоятельности и ответственности каждого индивида, а также направлено оказывает социальную помощь тем гражданам, которые не по своей вине не могут нести ответственности за собственное благополучие¹. В целом, термин "социальное государство", как справедливо отмечают современные исследователи, должен трактоваться как "связанный с совместной жиз-

¹ См.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика / Ф. Фабрициус. – М.: МГУ, 1995. – С. 53.

нию в обществе". В этом случае, Ф. Фабрициус, анализируя концепцию социального государства, склоняясь с мнением И. Канта, вслед за величайшим философом признает, что право человека на свободу и равенство является единым естественным правом человека, находящимся в основании человеческого достоинства¹.

Интерпретируя изложенное, вместе с тем следует отметить, что социальное государство нельзя трактовать упрощенно, например, только в виде социально-экономических гарантий (пенсий, пособий, льгот и т.д.), предоставляемых гражданам от имени государства. Мы полагаем, что социальное государство должно пониматься прежде всего как партнерские отношения признаваемые всеми субъектами указанных отношений: гражданами, общественными организациями, государственными органами, государственным аппаратом и самим обществом. Данные отношения призваны решить следующие задачи:

- 1) согласовать противоречивые интересы в сфере экономики, политики, хозяйственной деятельности и т.д.;
- 2) выработать общеприемлемую государственную политику;
- 3) обеспечить индивидуальную и коллективную ответственность за реализацию выработанной политики.

В современных условиях практики строительства социального государства, в Украине назрела объективная необходимость переосмысления роли, задач, функций милиции, как элемента механизма государственного аппарата, включенного в систему качественно новых (партнерских) отношений. В связи с указанным, в конце 90-х годов, была разработана и принята на законодательном уровне соответствующая правовая база. Однако, несмотря на наличие нормативно-правовой базы, определяющей цели, задачи, полномочия милиции в осуществлении внутренней политики государства, установления партнерских отношений между обществом и милицией не произошло. Напротив, сегодня в Украине, как свидетельствуют социологические данные, наблю-

¹ См.: Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика / Ф. Фабрициус. – М.: МГУ, 1995. – С. 54.

дается практически полное отчуждение милиции от общества и отдельного гражданина. В сложившихся условиях органы внутренних дел, к сожалению, выступают как внешняя силовая инстанция по отношению к окружающему обществу. Уровень доверия среди населения к работникам органов внутренних дел критически низкий¹. В силу указанных причин органы внутренних дел утрачивают качества правоохранительного органа, призванного осуществлять функцию поддержания правопорядка в интересах самого общества и все более иллюстрируют качества репрессивного аппарата.

Вместе с тем, схожая ситуация с подобным недоверительным отношением населения к полиции в странах Центральной и Восточной Европы имела место в конце 90-х годов XX столетия в Польше, Венгрии, ГДР, Чехии, а также ряде других стран. Тогда, в конце 90-х, на конгрессе в Монстере (1998 г.), определяя главные подходы к созданию новой модели деятельности полиции, в условиях социального государства, подчеркивалось, что полиция должна рассматриваться как сервисная служба, предоставляющая услуги гражданам на отдельной территории. То есть, конгрессом четко оговаривалось что полиция должна существовать для граждан, развивая своей деятельностью систему предоставляемых населению услуг². При этом европейскими исследователями, в частности, М. Капарини и О. Марениным, обращалось внимание на то, что полиции необходимо предоставить достаточно власти и полномочий для выполнения возлагающихся на нее обязанностей. Одновременно указывалось, что объем предоставляемых полномочий не должен ставить под угрозу благосостояния общества

¹ См., напр.: Бек А. Реформа милиции в Украине // Адриан Бек, Алексей Поволоцкий, Александр Ярмыш // Реформирование полиции в странах Центральной и Восточной Европы: Процесс и прогресс / [А. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек и др. Под ред. М. Капарини, О. Маренина; предисловие А.Н. Ярмыш]. - К.: Задруга, 2005. - С. 251.

² См.: Реформирование полиции в странах Центральной и Восточной Европы: процесс и прогресс / [П. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек и др.; Под ред. М. Капарини, О. Маренина; Предисловие А.Н. Ярмыш]. - К.: Задруга, 2005. - С. 5.

и людей, поскольку основная цель деятельности полиции – безопасность общества, безопасность отдельно взятого гражданина¹.

Реализация поставленной цели, как отмечают исследователи, должна осуществляться на основе таких факторов, как законность, профессионализм, подконтрольность действий работников полиции. Причем, в качестве основного фактора, способствующего достижению намеченной цели, рассматривается законность. Обращение к последней, по мнению европейских авторов, позволяет сохранять легитимность полицейских образований, а также решать самые трудные задачи не затрачивая время и усилия на убеждение или принуждение групп граждан или отдельных лиц, в случае их несогласия с мерами, которые не служат их интересам². Вместе с тем, мы полагаем, что приведенная точка зрения не является абсолютно непогрешимой, в силу чего ее не следует слепо копировать и безрассудно переносить на почву отношений, сложившихся между украинскими гражданами и органами внутренних дел. Причина подобных авторских воззрений основывается, в том числе, на высказываниях известного европейского философа права Дж. Бермана, констатирующего, что сегодня человек Запада находится в гуще беспрецедентного кризиса правовых ценностей и правовой мысли³. Оценивая заявление Дж. Бермана, необходимо отметить, что оставление без внимания современной европейской наукой мировоззренческих ценностей правового характера, может обернуться колоссальными прощетами буду-

¹ См.: Капарини М., Маренин О. Реформирование полиции в странах Центральной и Восточной Европы: необходимость изменений / Марина Капарини, Отвин Маренин // Реформирование полиции в странах Центральной и Восточной Европы: процесс и прогресс / [П. Абрахам, Д. Бакрач, А. Бек и др. Под ред. М. Капарини, О. Маренина; Предисл. А.Н. Ярмыш]. - К.: Задруга, 2005. - С. 9.

² См.: Капарини М., Маренин О. Реформирование полиции в странах Центральной и Восточной Европы: процесс и прогресс / [П. Абрахам, Д. Баркач, А. Бек и др. Под ред. М. Капарини, О. Маренина; Предисловие А.Н. Ярмыш]. - К.: Задруга, 2005. - С. 10.

³ См.: Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер с англ. - 2-е изд. - М.: Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА.М-НОРМА, 1998. - С. 12-13.

щей правовой политики, в том числе и в сфере правоохранительной деятельности. Не случайно современные российские правоведы, анализируя проблемы легитимности государственной власти, справедливо указывают на то, что нельзя навязывать легитимацию людям извне. Она создается преданностью людей данному общественному порядку, который по представлениям населения той или иной страны, в условиях конкретной исторической эпохи выражает непреложные ценности бытия¹. Соглашаясь с мнением российских коллег, в то же время полностью не абстрагируясь от высказываний европейских исследователей, считаем необходимым также поддержать точку зрения тех немногочисленных отечественных авторов конца XIX – начала XX столетия, которые справедливо полагали, что "Если бы современный человек захотел и сумел серьезно признать и осуществить в деятельности правила здорового творческого правосознания, то началось бы обновление всего социального и политического строя современного государства. Преодоление того духовного кризиса, который ныне переживает человечество, не может быть достигнуто и не будет осуществлено одними "внешними" и "формальными" реформами... слово остается за самим духом"².

Таким образом, в основе обновления всего социального и политического строя, а значит и обновления правоохранительных органов, находятся, в том числе, духовные факторы, среди которых особое место занимает правовое мировоззрение. Стремясь довести до логического совершенства урегулированность отношений, складывающихся между законом и конкретной практической действительностью, правовое мировоззрение (коренясь в социально-правовых установках, ценностях, правовых идеалах и т.п.) с позиции законности, справедливости, целесообразности способно оказывать позитивное корректирующее воздействие на содержание реализуемых сотрудниками органов внутренних дел

¹ См.: Чиркин В.Е. Основы государственной власти: учебное пособие / В.Е. Чиркин. - М.: Изд-во Юрист, 1996. - С. 83.

² Ильин И.А. Путь к очевидности: Сочинения / И.А. Ильин. - М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. - С. 273 (Серия "Антология мысли").

служебных задач и функций; способно в значительной мере гармонизировать отношения складывающиеся в процессе реализации сотрудниками ОВД служебных задач и функций, переводя указанные отношения в статус партнерских¹.

Вместе с тем, важнейшая роль правового мировоззрения в обеспечении прав, свобод, законных интересов граждан, в том числе и в условиях социально-демократического государства, пожалуй, заключается в том, что правовое мировоззрение является едва ли не единственным элементом механизма правовой сферы духовного мира человека, который по настоящему может помочь личности захотеть признать и осуществить в своей деятельности, включая и правоохранительную, те правила здорового творческого правосознания, о которых писал И.А. Ильин. Представляется, что с целью достижения указанного мировоззренческо-правовая концепция, в координатах которой сотрудником ОВД планируется осуществление служебных задач и функций, должна быть составлена с учетом следующих положений:

1. Принципиальное преимущество закона перед властью, права перед политикой. Верховенство закона над властью, права над политикой совсем не означает победу одного над другим. Заявленное концептуальное положение означает только то, что закон становится максимально адекватным своей сущности и следование ему со стороны работников органов внутренних дел, а также всех должностных лиц органов власти и управления является действительной гарантией, в деле защиты прав, свобод человека, осуществляемых на основе подлинной справедливости.

2. Незыблемость закона и неизбежность наказания в случае его нарушения. Данное положение предполагает следующее:

¹ Согласно концепции социального государства повышение эффективности работы ОВД предполагает:

во-первых, привлечение граждан, общественных организаций к выработке правовой политики в сфере правоохранительной деятельности ОВД;

во-вторых, привлечение граждан в качестве партнеров в осуществлении правоохранительной деятельности;

в-третьих, формирование партнерских отношений в самом органе внутренних дел.

во-первых, то, что наказание должно быть непременно неотвратимым, поскольку именно неизбежность наказания превращает закон из формального в реальный; во-вторых, отмеченное означает персональную ответственность сотрудника органа внутренних дел (дисциплинарную или уголовную) возлагающуюся на него в случае нарушений законности, допущенных им в процессе осуществления оперативно-служебной деятельности. Как известно, власть, которой обладает сотрудник милиции, к этому располагает.

В связи с последним замечанием уместно вспомнить высказывание А.Ф. Кони, произнесенное им во время судебного процесса по делу о самоуправстве земского начальника. Тогда А.Ф. Кони, в частности, отметил, что "власть имеет сама в себе много привлекательного. Она дает обличенному ею сознание своей силы, она выделяет его из среды безвластных людей, она создает ему положение, с которым надо считаться. Для самолюбия заманчива возможность приказывать, решать, приводить в исполнение свою волю и, хотя бы в узкой сфере, карать и миловать"¹.

Не все обладающие властью сотрудники органов внутренних дел имеют способность противостоять соблазну "самонадеянного самоволия", присутствующего в том случае, когда сотрудник возомнит себя персоной особого рода, имеющей право на любой произвол, который безропотно обязаны сносить благодетельствованные им члены общества.

Претензия на звание "столпа общества" – важная предпосылка злоупотребления государственной властью, которая должна быть искоренена в условиях социального государства.

3. Построение гражданского общества. Все, что происходит в рамках гражданского общества, находится вне компетенции государства до тех пор, пока здесь не нарушается закон. Отсюда следует:

а) финансовым источником системы МВД является карман налогоплательщика, вступающего во взаимоотношения с работником милиции в качестве потерпевшего, заявителя о преступлении, свидетеля или подозреваемого;

¹ Смолярчук В.И. Гиганты и чародеи слова: Рус. судеб. ораторы второй половины XIX – нач. XX в. / В.И. Столярчук. – М.: Юрид. лит., 1984.

б) конкретный сотрудник милиции, любой государственный чиновник необходим обществу в той степени, в какой он требуется налогоплательщику;

в) дистанцирование от граждан и их проблем во имя ведомственных интересов – отрицание первых двух моментов;

г) приоритет прав и свобод граждан над профессиональными целями и задачами.

Следует признать, что современное общество ожидает от работников ОВД более высокого уровня правовой подготовленности, а самое главное – более позитивного отношения к ценностям, закрепленным в законах и других нормативных актах, прежде всего к правам, свободам, законным интересам граждан, свидетельствующих о достоинстве людей. Представляется, что дальнейшее совершенствование украинского общества, утверждение принципов социально-демократического государства, идеалов нравственности и гражданственности не мыслимы без преодоления отрицательных стереотипов сложившихся в мировоззрении а также в сознании людей, нейтрализации антиправовых и антисоциальных устремлений.

К сожалению, проводимые в стране реформы в сфере экономики, политики, образования не дают должных результатов по формированию не только правового мировоззрения, но и позитивного правового сознания, а также правовой культуры украинских граждан, представляющих собой базовые элементы правовой сферы духовного мира человека.

Вместе с тем, определенный оптимизм, связанный с решением столь многосложной проблемы, по мнению автора, все же существует. Основывается он на том факте, что положения действующей Конституции Украины, особенно той ее части, которая посвящена правам и свободам человека, чести и достоинству личности, представляют собой значительный социально-стабилизирующий нормативно-правовой потенциал, с использованием которого планируется дальнейшее эффективное функционирование государственного механизма, обеспечивающего реализацию прав, свобод, законных интересов граждан, в том числе в сфере правоохранительной деятельности. Важным звеном в цепи ука-

занного механізму, несомненно, являється правове мировоззрення співробітників органів внутрішніх справ. Характеризуючись як стійке, позитивне ставлення суб'єктів правозастосовної діяльності до права, як до ідеї обов'язку, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків особи, сформованих на основі сукупності правових ідей, поглядів, представлень, принципів, цінностей, переконань, розділюваних вказаними суб'єктами і беручимися як фундаментальну основу людської діяльності (в тому числі професійної), правове мировоззрення вихідно відповідально за стан сучасної правової системи, юридичної практики, в тому числі і правохоронної, забезпечуючої за допомогою правозастосування реалізацію прав, свобод, законних інтересів громадян.

УДК 340.12:17

О.Б. Левченкова

доцент кафедри філософії права,

історії та культурології

кандидат філософських наук.

*(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.А. Дидоренко)*

МОРАЛЬ І ПРАВО В ТВОРЧЕСТВІ Е.Н. ТРУБЕЦЬКОГО

В періоди глибоких суспільних змін інтерес до завоювання передової вітчизняної та світової культури значно зростає, і це не випадково, адже пошуки нового змісту чого б то ні було завжди повинні спиратися на міцний фундамент досягнень минулого. Це пояснює підвищену увагу до філософсько-правової думки кінця XIX початку XX століття, особливо до такої, яка з ідеологічних причин була повністю обійдена увагою в радянський час.

Українська та російська державно-правова думка кінця XIX початку XX століття розвивалася в протиставленні та боротьбі концепцій позитивного та природного права. Позитивістська методологія в значній мірі сприяла розвитку кон-

кретного правоведення. В цьому була несомненна її заслуга. Но уже к концу XIX века она показала свою бесперспективность в объяснении сущности права как такового. Появилась потребность в возрождении философии права, в возвращении к традициям естественно-правовой теории. Одним из основателей отечественной концепции нравственного права был Е. Н. Трубецкой, религиозный философ, правовед и общественный деятель, выдающийся представитель русского культурного Ренессанса начала XX века. В своем творчестве он подверг критическому анализу не только правовой позитивизм, историческую школу, но и классическую теорию естественного права. Доказывая, что правовые институты должны служить нравственным целям, он в то же время отстаивал ценность позитивного права, исключающего произвол и анархию в обществе. Поэтому его творчество представляет для нас особый интерес, тем более, что русская дореволюционная политико-правовая мысль в значительной мере может быть охарактеризована, как правовой нигилизм, выражающийся в отрицательном или пренебрежительном отношении к праву. Так, в глазах славянофилов, например, право было "внешней правдой", заменяющей человеческую совесть полицейским надзором. А.И. Герцен видел в неуважении к праву историческое преимущество русского народа, которое свидетельствовало о его внутренней свободе и способности построить новый мир. Ф.М. Достоевский права личности приравнивал к правам эгоистических индивидов, отделенных друг от друга юридическими барьерами и не знающих никакой нравственной связи. Юристы, особенно адвокаты, были в его глазах "современными софистами", цинично манипулирующими истиной из корыстных побуждений. Народники отрицали Конституцию и политические свободы как орудие буржуазной эксплуатации народа. А русские анархисты – М.А. Бакунин и П.А. Кропоткин – считали право наряду с государством инструментом прямого насилия¹. Крайним проявлением моралистической философии был правовой нигилизм Л.Н. Толстого, который резко

¹ См.: Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX века // Вопросы философии. – 1991. – № 8. – С. 25.

отрицательно относился к праву, так как отождествлял его с "возведенной в закон волей тех, кто находится у власти".¹ Основным мотивом критики права было убеждение в неизбежном антагонизме и даже полной несовместимости права и нравственности. В лице же таких философов как П.Д. Юркевич, В.С. Соловьев Е.Н. Трубецкой, С.Л. Франк русская и украинская религиозная мысль не только реабилитировала право как относительно автономную сферу жизнедеятельности человека, но и подняла его на должную высоту.

Правовой нигилизм, по определению С.Л. Франка, является обратной стороной такого явления, как "морализм", вытекающего из абсолютизации ценностей морали, имеющих относительный характер. Уже само слово "морализм" говорит о придании морали исключительного значения в жизни общества. О негативных последствиях правового нигилизма мы знаем не по напышке, а из реального собственного исторического опыта. Уже этот факт говорит о необходимости и важности правильного решения вопроса о соотношении морали и права.

Данный вопрос является одним из ключевых в современной теории права. Без ответа на него "невозможно построить целостную концепцию права"². Саму сущность права можно понять в том случае, если рассматривать его в отношении к нравственности, морали. Серьезное внимание вопросу о соотношении морали и права уделял Е.Н. Трубецкой. Его философская концепция права сложилась под влиянием и в процессе критического переосмысления философских воззрений В.С. Соловьева, хотя здесь следует согласиться с А.Ф. Лосевым, "что при всей личной дружбе этих двух мыслителей Е.Н. Трубецкой наибольшей частью даже не соловьевец, но активный и часто непобедимый его противник"³.

¹ См.: Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов и фак-тов. - М.: Изд. группа НОРМА - Инфра-М, 1998. - С. 124.

² См.: Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. - СПб., 2004. - С. 362.

³ Лосев А.Ф. Соловьев и его время. - М., 1990. - С. 579.

Заслугу русского философа Е.Н. Трубецкой видел не в определениях тех или иных юридических понятий, а именно в некоторых нравственных суждениях о должном в праве. "Главный пафос Соловьева – в его учении о том, каким должно быть право, а не о том, каково оно есть"¹. Однако соотношение морали и права Е.Н. Трубецкой понимал совсем иначе, чем В.С. Соловьев.

Для В.С. Соловьева задача права состоит "не в том, чтобы лежащий во зле мир обратился в Царство Божие, а только в том, чтобы он до времени не превратился в ад"². "Право (то, что требуется юридическим законом) есть низший предел, или некоторый минимум нравственности, равно для всех обязательный"³; "Право есть принудительное требование реализации определенного минимального добра, или такого порядка, который не допускает известных крайних проявлений зла"⁴.

Анализируя определение права В.С. Соловьева, Е.Н. Трубецкой показывает, что попытка понять "право как часть нравственности"⁵ в итоге "должна привести к отрицанию правового характера всех норм, противоречащих нравственности, то есть, весьма значительной части того, что в общепринятом словоупотреблении именуется "правом положительным"⁶ или позитивным.

Свое несогласие с определением В.С. Соловьева Е.Н. Трубецкой аргументирует существованием множества правовых норм, которые не только не представляют собой минимум нравственности, но, напротив, в высшей степени безнравственны (крепостное право, законы, устанавливающие пытки, казни, законы, стесняющие религиозную свободу). Существует множество юридических

¹ См.: Гнатенко Е.А. Философский проект правового государства в культуре предреволюционной России: Монография / МБД Украины, Луганск, акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – С. 83.

² Соловьев В.С. Право и нравственность. – Мн.: Харвест, М: Аст, 2001. – С. 42.

³ Там же. – С. 33.

⁴ Там же. – С. 35.

⁵ Трубецкой Е.Н. Мирозерцание В.С. Соловьева: В 2 т. / Вступ. ст. А.А. Носова. – М.: Моск. философ. фонд, изд-во "Медиум", 1995. – Т. II. – С. 155.

⁶ Там же – Т. II. – С. 159.

норм "безразличных в нравственном отношении": воинские уставы, правила о ношении орденов, законы, устанавливающие постройку форменного платья для различных ведомств. Осуществление права далеко не всегда бывает согласно с нравственностью: один и тот же поступок может быть безукоризненно законным, правильным с юридической точки зрения, и вместе с тем вполне безнравственным

Е.Н. Трубецкой выражает несогласие с В.С. Соловьевым и относительно такого признака права, как принуждение. Право, подчеркивает он, может существовать и без принуждения, соблюдение правовых норм не всегда вынуждено, к тому же "принуждение нередко сопровождается и такие нравственные нормы и условные правила общежития, которые отнюдь не имеют юридического характера"¹. Принуждение, согласно Трубецкому, выражает собой "болезненное состояние права": оно является или там, где право уже нарушено, или, где есть тенденция, стремление к его нарушению. Напротив, "право находится на высшей почве своего процветания именно там, где оно осуществляется без всякого принуждения"².

Существенными признаками права Е.Н. Трубецкой считал внешнюю свободу лица и "правило, или норму, ограничивающую свободу"³. Если "свобода человека ничем не ограничена ... не может быть речи о праве"⁴. Правовая норма есть определенная форма ограничения свободы личности ради сохранения целостности общества и свободы других лиц.

Все многочисленные теории взаимоотношения права и нравственности могут быть сведены к нескольким типам.

Для первого типа теорий нет никакой принципиальной разницы по содержанию между правом и нравственностью. Каждое

¹ Трубецкой Е.Н. Миросозерцание В.С. Соловьева: В 2 т. / Вступ, ст. А.А. Носова. - М.: Моск. философ. фонд, изд-во "Медиум", 1995. - Т. II. - С. 295.

² Там же. - С. 295.

³ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ, ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. - СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. - С. 291.

⁴ Там же. - С. 291.

требование нравственности может быть облечено в форму юридической нормы.

Второй тип, напротив, представляет собой диаметрально противоположность первому. Право и нравственность – это две совершенно самостоятельные области, не имеющие между собой ничего общего.

Третий тип исходит из несомненного родства и тождества содержания многих юридических и нравственных норм, утверждая, что право есть известная часть нравственности.

Четвертый тип признает, что право в целом служит добру. Хотя и право и нравственность проистекают из одного и того же источника и ведут к одной и той же цели, они оба друг от друга независимы, каждый из них ведет к общей цели различными путями, при помощи различных средств¹.

И.В. Михайловский представляет все типы теорий о взаимоотношении права и нравственности следующим образом, а именно: "1-й тип – право и нравственность – это два круга совпадающие; 2-й тип – два круга, стоящие рядом; 3-й тип – два круга концентрических и, наконец, 4-й тип – два пересекающихся круга: часть пространства общая для обоих кругов"².

Этот последний тип взаимоотношения права с нравственностью соответствует позиции Е.Н. Трубецкого. "Нравственность и право в их взаимных отношениях могут быть сравнены с двумя пересекающимися окружностями: у них есть, с одной стороны, общая сфера – сфера пересечения, в которой предписания их совпадают, и вместе с тем две отдельные области, в коих их требования частью не сходятся между собой, частью даже противостоят друг другу"³.

Как один из последователей В.С. Соловьева и как один из представителей, пропагандирующих нравственное право, то есть

¹ Михайловский И.В. О религиозно-нравственных основаниях права // Русская философия права: философия веры и нравственности: Антология / Сост. А.П. Альбов и др. – СПб.: Алетейя, 1997. – С. 239 – 253.

² Там же. – С. 252 – 253.

³ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – С. 306.

такое, в котором "нравственность должна подчинить себе право, как и все вообще нормы жизненных отношений..."¹, Е.Н. Трубецкой, не смешивал две эти сферы, был убежден, что право нельзя определить как часть нравственности, "все, что можно сказать, это только то, что право как целое должно служить нравственным целям"².

Итак, реальное соотношение права и нравственности представляет собой отношение частичного совпадения, а значит существуют юридические нормы, прямо противоречащие целям добра. Однако может ли человеческое общество удовлетворять такое положение дел? Следует ли признать данное соотношение правильным и должным? Можно ли спокойно смотреть на то, что отдельные нормы права защищают зло? Тем более, что право подкреплено авторитетом государства, и его нормы имеют принудительный характер.

Будучи человеком глубоко религиозным и нравственным, Е.Н. Трубецкой отказывается признать существующее соотношение между нравственностью и правом. Правовые институты должны служить нравственным целям, право в целом должно быть подчинено цели добра и только в ней может найти свое оправдание. "Если право в том виде, как оно существует в действительности, не соответствует добру и правде, то для нас возникает категорическое требование - устранить такое несоответствие; так или иначе право должно стать правдой - в этом заключается его главная жизненная задача"³. В этом требовании Е.Н. Трубецкой солидарен с П.Д. Юркевичем, В.С. Соловьевым, П.И. Новгородцевым и

¹ Трубецкой Е.Н. Миросозерцание В.С. Соловьева: В 2 т. / Вступ. ст. А.А. Носова. - М.: Моск. философ. фонд, изд-во "Медиум", 1995. - Т. II. - С. 160.

² Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. - СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. - С. 300; Трубецкой Е.Н. Миросозерцание В.С. Соловьева: В 2 т. / Вступ. ст. А.А. Носова. - М.: Моск. философ. фонд, изд-во "Медиум", 1995. - Т. II. - С. 162.

³ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. - СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. - С. 306 - 307.

другими правоведами, дійсними в рамках нравственного течения в праве.

Главную задачу Е.Н. Трубецкой видел в том, чтобы совместить принцип нравственности в праве с принципом развития как права, так и нравственности. Признавая абсолютность Закона добра и его вечность, он в то же время, подчеркивает, что осознание закона всегда остается неполным и односторонним, а исторические оценки и нравственные идеалы являются ограниченными и не отражают в полном объеме абсолютного Закона добра. "...изменчивость нравственных понятий доказывает только, что нравственное сознание человека изменяется, прогрессирует; но отнюдь не доказывает, чтобы изменялся сам закон, сама сущность добра"¹. К осознанию содержания нравственного закона человек приближается постепенно, как и в случае с естественными законами природы, которое углубляется и расширяется, а сами законы остаются неизменными. Но в чем заключается содержание закона добра?

Весь ход человеческой истории свидетельствует о такой нравственной истине: человек не может найти своего блага в своей отдельности, вне союза с подобными ему людьми. Общество является необходимым условием существования человека. Солидарность людей, единство есть благо, а раздор и разъединение есть зло. Изменчивость субъективных точек зрения на добро связана с неполным осознанием объективного идеала добра. Идеал добра – это стремление к полноте воплощения всеединого состояния бытия, что, применительно к человеческому обществу, означает воцарение солидарности между всеми народами и всеми людьми.

Как видно, Е. Н. Трубецкой отчасти солидарен с В.С. Соловьевым, однако он определяет соотношение идеала добра (нравственности) иначе. У В.С. Соловьева добро есть всеединство (как абсолютная цель мирового развития), а право – несовершенное,

¹ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – С. 308.

"минимальное" выражение требований всеединства в эмпирической жизни людей. Согласно Е.Н. Трубецкому, их соотношение имеет несколько иной смысл. Процесс становления всеединства и в человеческом обществе, и в бытии не должен отрицать свободу каждого человека, каждого элемента бытия. Требования единства и индивидуальной самобытности и свободы, (отстаивание индивидуальной самобытности и свободы личности характерно для украинского мыслителя П.Д. Юркевича) должны быть в равной степени удовлетворены в процессе движения к конечной цели мирового развития. Это определяет существование нравственности и права как относительно независимых принципов в равной степени необходимых для полного раскрытия как человеческого единства, так и человеческой свободы. Что касается В. Соловьева, то у него всеединство настолько самодовлеющая и самодостаточная ценность, что оно оттесняет на второй план ценность индивидуальной свободы, что позволило некоторым исследователям считать возможным в связи с этим "говорить о "тоталитарной" тенденции в философии В.С. Соловьева"¹.

Всеобщий закон добра у Е.Н. Трубецкого играет роль одного из первоначальных двигателей человеческой истории. Объективные ценности истины, добра, красоты он рассматривает как единство конечных целей, к которым стремится человечество: развитие науки обуславливается исканиями истины, развитие искусства - исканиями прекрасного, наконец, нравственное развитие - исканиями добра. В "Лекциях по энциклопедии права" философ сформулировал идею о том, что двумя метафизическими принципами, обуславливающими развитие права в истории человечества, являются стремление к максимально возможному в данных исторических условиях воплощению свободы человека и желание реализовать в общественной действительности высший идеал добра.

Нравственность в конкретно-исторических условиях детерминирована двумя факторами: субъективным и объективным.

¹ См.: Евлампиев И.И. Философские и правовые воззрения Евгения Трубецкого // Трубецкой Е.Н. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. - СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. - С. 30.

Первый характеризуется уровнем осознания человеком закона добра, которое всегда остается неполным, односторонним, ограниченным. Объективным фактором признаются те конкретные условия, в которых реализуется добро. "То, что мы говорим о вечности закона добра, – пишет Е.Н. Трубецкой, – само собой разумеется, не означает вечности отдельных конкретных требований нравственности, <...> ведь требования бесконечно разнообразны в зависимости от бесконечно разнообразных условий места и времени"¹, кроме того, вечный закон добра "не включает в себе никаких указаний относительно того, как мы должны осуществлять добро в каждом отдельном случае"².

Таким образом в нравственности необходимо различать два момента: непреходящий и преходящий. Первый есть ни что иное, как "вечный закон добра, коим должна определяться конечная цель нашей деятельности"³. Второй определяется исторически конкретным уровнем осознания добра и реальными условиями воплощения нравственных ценностей в действительность, в том числе и правовую.

Как же можно достичь соответствия правовых норм вечному закону добра? Возможно ли достижение такого положения в обществе, когда правовые нормы не противоречат нравственным, а, наоборот, соответствуют им? По мнению философа, это возможно для "естественного права с изменяющимся содержанием".

Основное различие между правом и нравственностью, по мнению Е.Н. Трубецкого, может быть выражено таким образом: "содержанием права является исключительно внешняя свобода лица; содержанием нравственности является добро, или благо, причем требования добра могут касаться как сферы внутренних, так и внешних проявлений нашей свободы, как действий лица, так и его настроения"⁴.

¹ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и примеч. И.И. Евлампиева. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – С. 316.

² Там же. – С. 316.

³ Там же. – С. 316.

⁴ Там же. – С. 306.

Е.Н. Трубецкой защищает идею правового государства, поскольку право кладет границы применению насилия со стороны государства и определяет меру свободы и необходимости в обществе. Право выступает как проявление Абсолютного на несовершенной ступени человеческого развития. В любом государстве оно неидеально и несовершенно, однако надо научиться ценить всякое, даже относительное усовершенствование в жизни общества. В то же время любой образованный человек должен осознавать невозможность постановки вопроса о наилучшем государственном устройстве, поскольку такого наилучшего государственного устройства для всех народов и на все времена просто не существует.

Естественное право непосредственно связано с нравственностью и из особенностей естественного права, согласно Е.Н. Трубецкому, вырастает оправдание внешнего авторитета или власти в обществе. Естественное право не представляет собой кодекс готовых и неизменных норм, конкретные положения естественного права могут вызывать и вызывают сомнения и разногласия. Чтобы исключить произвол и анархию, общество учреждает внешний авторитет и такую власть, которая "действительно служит общему благу и в данное время и при данных исторических условиях является наиболее пригодным орудием для осуществления правды в общественных отношениях"¹. Таким образом власть санкционируется на деятельность естественным правом. Но если она теряет нравственную поддержку и моральное оправдание своих действий, она неминуемо падает. Всякая власть вообще держится нравственным правом. "... власть же, которая перестала служить благу подданных, падает опять-таки во имя нравственного права"².

Большое внимание в своей концепции нравственного права Е.Н. Трубецкой уделяет свободе. Право не только кладет границы применения насилия со стороны государства, но и определяет меру свободы и необходимости в обществе. Именно свободу

¹ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права. - СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. - С. 326.

² Там же. - С. 321.

Е.Н. Трубецкой полагает в качестве важнейшей характеристики человека и, соответственно, в качестве главной ценности, которая должна быть обеспечена человеку в обществе, вне зависимости от того, какие иные цели и ценности определяют его существование. Вне понятия свободы нет вообще никакого права. Раб может быть только объектом права, но никак не его субъектом¹.

Согласно Трубецкому "право предполагает свободу в двояком смысле: как способность нашей воли сознательно избирать то или другое поведение (свобода внутренняя), как возможность действовать вовне, преследовать и осуществлять какие-либо цели в мире внешнем (свобода внешняя)"². Именно внешняя свобода является "содержанием права"³. Задача права – осуществление возможно большей внешней свободы человека в пределах, совместимых с общим благом. То есть, право должно всегда проявляться как "сила освобождающая". Все прочее в праве изменчиво.

Свобода, как субъективный элемент права, не исчерпывает собой его сущности, необходимо ограничить свободу так, чтобы "свобода каждого была совместима со свободой каждого другого, сообразной со всеобщим законом, и это есть единственное первоначальное право, присущее каждому"⁴.

Е.Н. Трубецкой высказывает не менее важную мысль о том, что в обществе и государстве нельзя ограничиваться собственно естественным правом и отбросить право позитивное. Он приводит основания для оправдания существования позитивного права. Во-первых, позитивное право выступает как конкретная форма выражения естественного права в системе юридических норм. Во-вторых, позитивное право на отдельных этапах развития общества способно более или менее адекватно выражать естественное право. Оно даже может опережать в развитии конкретную форму естественного права, выраженную в правосознании отдель-

¹ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Его же. Труды по философии права / Вступ. ст., сост. и прим. И.И. Евлампиева. – СПб: Изд-во РХГИ, 2001. – С. 290.

² Там же. – С. 290.

³ Там же. – С. 290.

⁴ См.: Рахманкулова Н.Ф. Моя свобода и свобода другого // Вестник Московского Университета. Серия 7. (Философия). – 2003. – № 6. – С. 72.

ного народа, и вести его за собой, поэтому не следует рассматривать позитивное право как второсортное или ущербное право.

Отстаивая нравственное право, Е.Н. Трубецкой признавал безусловную ценность человеческой личности. Отечественное правоведение при объяснении взаимоотношений между личностью и государством указывает на две противоречивые тенденции. С одной стороны, сохраняется традиционная интерпретация (обусловленная марксистской философией) государства как наивысшей ценности, которой поглощаются все другие социальные ценности, – так сказать, "надценность"¹. С другой стороны, не в последнюю очередь под влиянием внешних факторов наблюдаются демократические тенденции; чем дальше, тем шире происходит внедрение в общественную практику таких норм и институтов, которые призваны обеспечить защиту прав и свобод человека от произвола государства.

Е.Н. Трубецкой, встретивший бури 1905 и 1917 годов проповедью безусловной ценности человеческой личности, "приоритета ее прав над правом большинства – правом силы"², в своей публицистике понимает и утверждает демократию как верховенство нравственного закона над инстинктами звероподобного большинства – во имя отдельной человеческой личности. "Только при таком понимании демократии дело свободы стоит на твердом основании"³, – считает он. И продолжает: "...ибо только незыблемые нравственные начала, и прежде всего – признание человеческого достоинства, безусловной человеческой личности как таковой... исключают возможность низведения личности на степень средства и гарантируют ее свободу, независимо от того, является ли она представительницей большинства или меньшинства"⁴. Де-

¹ См.: Лобода Ю. Загальне державорозуміння як методологічна основа оцінки гуманітарності держави // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 27.

² См.: Князь Евгений Трубецкой. Максимализм. // Юность: Лит.-худ. и общ.-полит. ежемесячник союза писателей СССР. – 1990. – № 3. – С. 62.

³ Там же. – С. 62.

⁴ Трубецкой Е.Н. Всеобщее, прямое, тайное и равное. // Белый царь: Метафизика власти в русской мысли: Хрестоматия. / Сост. и комментарии А.Л. Доброхотова. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С. 236 – 237.

мократія, поняття протилежним образом, як право більшості не бути зв'язаним ніякими вищими нормами, утвердженям своєю владою на праві сили, – така демократія вироджується в деспотизм, отрицання в людині образ і подобя Божіє.

Таким образом, мы видим, что к деспотизму и авторитаризму, как показал еще более 100 лет назад Е.Н. Трубецкой и другие выдающиеся его современники, могут вести противоположные пути. С одной стороны, абсолютизация позитивного права и роли государства, с другой стороны, абсолютизация морали и ее относительных ценностей. Поэтому к разрешению вопроса о соотношении морали и права надо подходить осторожно и взвешенно, стараясь уйти от однозначных утверждений, абсолютизирующих ту или иную крайность.

УДК 340.15

О.В. Кафанова

здобувач кафедри теорії та історії держави і права
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ ІДЕАЛ Є.М. ТРУБЕЦЬКОГО

Сучасна Україна переживає складний період становлення демократичної правової держави, що характеризується різноманітністю в соціально-економічних, політичних, духовних відносинах. Наявність безлічі політичних партій і груп, зіткнення сил і ідеологій, міжнародні і соціальні проблеми – реальність сучасного українського суспільства. На цьому тлі гостро стоїть питання про права людини і проблема відносин між особою і державою.

У зв'язку з цим неозцінимим є історичний досвід дослідження такого ж складного і суперечливого періоду в історії нашої країни, як початок ХХ століття: час становлення багатопартійності, протиборства найрізноманітніших політичних і соціальних сил в країні, спроб їх взаємодії з державою і державного реформування. Особливо цікавим для вивчення є досвід ліберальної ідеології, що

запропонувала суспільству на початку ХХ століття еволюційний шлях розвитку з пріоритетом загальнолюдських цінностей над класовими. Російський лібералізм кінця ХІХ - почала ХХ століття був вимушений діяти на тлі загострення соціальних суперечностей в умовах низького рівня політичної культури і правової свідомості. У цій ситуації він опинився не затребуваний ні політичною елітою, ні масами. Проте, вивчення досвіду російського лібералізму, його соціальної і політичної програми, здатності суспільства адекватно реагувати на запропонований йому варіант модернізації є вельми актуальним.

Не менш актуальним є сьогодні інтерес вчених-правознавців та істориків до осіб, що поширювали ідеї гуманізму і лібералізму, світогляду і діяльності ідеологів і лідерів однієї з найбільших ліберальних партій почала ХХ століття - кадетам. У 90-і роки ХХ століття - початку ХХІ століття були перевидані спогади П.М. Мілюкова, І.І. Петрункевіча, І.В. Гессена, Є.М. Трубецького. Вітчизняними істориками були написані цілий ряд робіт про ліберальних діячів, були випущені збірки наукових біографій С.А. Муромцева, Ф.Ф. Кокошкіна, Д.І. Шаховського, Ф.І. Родічева.

Дана стаття присвячена дослідженню суспільно-політичної діяльності і поглядам Євгенія Миколайовича Трубецького (1863 - 1920), роль якого в історії російського лібералізму вельми значуща. Один з творців партії кадетів і партії мирного оновлення, член Державної Думи, професор, популярний публіцист - ось складові суспільно-політичної діяльності Є.М. Трубецького. Політичним ідеалом Є.М. Трубецького був ліберальний християнський демократизм, тобто принципи свободи і правової держави, з активною участю народу в управлінні державою, засновані на християнському, гуманному відношенні до ближнього. Погляди Є.М. Трубецького можуть бути затребувані при вирішенні питань земельної власності, проблем національних відносин в сучасній Україні, питань освіти і побудови правової держави.

Ці обставини роблять фігуру Є.М. Трубецького привабливою для дослідження його діяльності і поглядів.

Суспільно-політичні погляди Є.М. Трубецького мали двопланний характер - вчений розглядав елементи суспільної і полі-

тичної системи в теоретичному плані і практичному. Свої теоретичні уявлення про суспільство і державу він сформулював у роботі "Лекції з енциклопедії права". Провівши аналіз двох протилежних теорій походження і функціонування суспільства - органічної і механічної - Трубецький запропонував свій погляд на суспільство. Він вважав, що і органічна і механічна теорії виникли ще в старовині, заперечуючи, таким чином, М.М. Коркунову, що відносить ці теорії до XVIII століття¹. Учений заперечував проти крайнощів однієї та іншої теорій - він не був згоден з уподібненням людського суспільства біологічному організму, оскільки при цьому ігнорувалася свідомо воля людей, і не був згоден з перебільшенням ролі свідомої діяльності людей, властивим механічній теорії: "Щоб отримати вірне уявлення про розвиток суспільства, потрібно стати вище протилежних односторонностей механічної і органічної теорії і поєднувати в одному вченні дійсні сторони тієї та іншої"². Трубецький запропонував підійти до питання походження суспільства з історичної точки зору, використовуючи успіхи новітньої історичної науки і новітні психологічні дослідження. На їх підставі учений зробив висновок, що "суспільство не є продукт вільної творчості людського розуму, а представляє результат необхідного закономірного розвитку людства. Розвиток людського суспільства так само як і розвиток тваринного організму, підкоряється необхідним законам, яких не владна знищити або змінити людська воля. Культурна робота кожного нового покоління складає необхідне продовження культурної роботи попередніх поколінь. Між окремими поколіннями існує щонайтісніший зв'язок історичного спадкоємства..."³. Проте, кажучи про організм, учений запропонував чітко відрізнити організм біологічний від соціального, тобто відмовитися від перебільшень в їх аналогії, яких не минули позитивісти, наприклад Герберт Спен-

¹ Див.: Коркунов Н.М. Энциклопедия права. - СПб., 1883.

² Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. СПб., 2001. - С. 417.

³ Див. там само. - С. 413.

сер¹. Є.М. Трубецький показав себе, таким чином, і соціологом, запропонувавши, одним з перших, відмінні риси соціального організму від біологічного:

1) Між частинами біологічного організму існує зв'язок фізичний, а між частинами соціального організму – людьми – зв'язок психологічний;

2) Окрема частина біологічного організму не може існувати поза ним, а частина соціального організму має можливість відокремитися від нього (наприклад, за допомогою еміграції) і стати частиною іншого соціального організму;

3) Частина біологічного організму, або "тваринна клітинка" може бути членом тільки одного живого організму, тоді як людина може бути одночасно членом декілька соціальних організмів²

При розподілі функцій, який присутній і в живому, і в соціальному організмі, також є істотна відмінність – в соціальному організмі неможливо довести диференціацію функцій до такого ступеня, як в біологічному, оскільки кожен член соціального суспільства є носієм думки і відчуття. Виходячи з цього положення, Трубецький пропонує ще одну відмітну ознаку, не відмічену Спенсером:

4) "Найбільша диференціація функцій живого організму доводить і досконалість його організації. З організмом соціальним справа йде якраз навпаки. Суспільство, де розумовий розвиток зосереджений тільки в одному класі, стоїть дуже низько на сходах історичного розвитку порівняно з суспільством, де розумове життя розвинене у всіх його прошарках"³.

Крім того, суспільний організм, на думку Трубецького, і тут він згоден із Спенсером, відрізняє від біологічного ціль існування. Якщо в тваринному організмі окремий член підпорядкований цілям цілого і головною метою є благополуччя організму в ціло-

¹ Див.: Герберт Спенсер. Система синтетической философии. 1862-1896 // Философский словарь. – М., Политиздат, 1991.

² Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. – СПб., 2001. – С. 415.

³ Див. там само. – С. 416.

му, то в суспільстві "кінцевою метою є окрема особа: врешті-решт, суспільство існує для своїх членів, а не вони для нього"¹.

Є.М.Трубецький визнавав, услід за Спенсером, деякі схожі риси біологічного і соціального організмів, визнавав, що в суспільстві також діють якісь закономірності, не залежні від волі індивідів, але він уникав крайнощів. Погоджуючись з американським соціологом Лестером Уордом², Трубецький дорікав Спенсера в тому, що в його теорії немає місця свідомій, доцільній діяльності індивідів, і це, на думку вченого, є не тільки теоретично невірним, але і практично шкідливим, оскільки, вселяючи думку про те, що в суспільстві все розвивається само собою, в людині можна вбити енергію і привести до пасивного "відношення до життя"³. Трубецький дуже високо оцінював роль свідомої діяльності людей: "Хто хоче зменшувати значення самодіяльності і участі свідомості та волі в суспільному розвитку, той повертається спиною до фактів. При найближчому знайомстві з історією ми переконуємося, що всякий прогрес людської культури досягається ціною великих жертв, впертою свідомою боротьбою, яка припускає напругу енергії, участь свідомості і волі. Раз думка і воля є істотними властивостями людини, вони не можуть не бути чинниками соціального розвитку, хоча, звичайно, вони не можуть бути його єдиними факторами"⁴.

Таким чином, Трубецький, визначивши своє теоретичне відношення до поняття і походження суспільства, - синтезуючий підхід, що поєднує вірні, з його точки зору, положення органіч-

¹ Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права //Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. - СПб., 2001. - С. 416.

² Див.: Лестер У орд (1843 - 1913 гг.) - американський соціолог.

³ Дана докора була адресована Ієрінгом у адресу історичної школи, він вважав, що вчення Спенсера може "вбити в людині всяку енергію, привести його до квієтизму та пасивному відношенню до навколишньої дійсності". Однак Є.М.Трубецькой вважав, що цю ж докору справедливо віднести й до Спенсера. Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права //Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. СПб., 2001. - С. 416.

⁴ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права //Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. СПб., 2001. - С. 416-417.

ної і механічної теорій, без їх крайнощів, проголосив і свій практичний підхід до суспільного розвитку, який, на наш погляд, можна сформулювати в двох основних положеннях:

1) кожний член суспільства – вільна, свідомо діюча особа;
2) суспільство існує для людини, а не людина для суспільства. Ці положення і сьогодні залишаються актуальними, оскільки є основними положеннями правової держави. На нашу думку, Є.М. Трубецький був одним з перших російських правознавців рубежу XIX – XX ст., які висунули ці ідеї і відстоювали їх не тільки теоретично, але і практично.

Найважливішою формою суспільства він вважав державу, тому його також цікавило питання її походження і відмінність від інших форм суспільства: "всяка форма людського суспільства припускає неодмінно існування такої *суспільної мети*, яка не може бути здійснена розрізненими зусиллями окремих осіб; суспільство завжди переслідує таку мету, для досягнення якої люди повинні з'єднатися, утворити кооперацію"¹. Наявність мети, причому *постійної, такої, що триває*, Трубецький називав ознакою існування суспільства. Різноманітності суспільних цілей, на думку Трубецького, відповідає і різноманітність суспільних форм². Проте, вчений заперечував проти спроб філософів і державознавців дати визначення держави, виходячи з відмінності цілей держави від цілей інших суспільних форм, оскільки "не тільки само розуміння мети держави в різні епохи різне, але і насправді держава в різні епохи переслідує різні цілі..."³. Є.М. Трубецький запропонував історично підійти до розгляду питання про цілі держави і зробив спробу їх проаналізувати від античності, коли метою держави була вона сама і до нового часу, де вона переслідує чисто світські цілі, що безупинно змінюються. Взагалі, спроба дати визначення держави через її цілі неспроможна, на думку Трубецького, не тільки тому, що цілі держави безупинно зміню-

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права // Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. СПб., 2001. – С. 417, виділено Є.М.Трубецьким.

² Там само – С. 417, виділено Є.М. Трубецьким.

³ Там само – С. 418.

ються, але і тому, що питання про цілі - суб'єктивне питання. Він відображає не тільки різноманітність цілей, які ставить перед собою держава, але і різноманітність цілей, якою вона *повинна* перед собою ставити в ідеалі, на думку тих або інших мислителів¹.

Відкинувши можливість визначити державу через її мету, Є.М. Трубецький запропонував у основу визначення держави покласти ознаку, яка, на його думку не викликає суперечок – влада: "ніхто і ніколи не сумнівався в тому, що держава є союз, що володіє владою над своїми членами"². Проте, владою володіє не тільки держава як суспільна форма, тому цій ознаці необхідне уточнення. Трубецький полемізував з М.М. Коркуновим, який як уточнення називав владу самостійну і примусову³. Примусовий характер, на думку Трубецького, властивий не тільки державній владі. Справжньою відмінною ознакою державної влади Є.М. Трубецький називав те, що держава "користується владою самостійною і винятковою в межах певної території"⁴.

Є.М. Трубецький сформулював визначення держави таким чином: "держава є союз людей, що володарює самостійно і виключно в межах певної території"⁵. Проте, подібний підхід до визначення держави не був оригінальним і знаходився в рамках теорії, висловленої ще в античний час Аристотелем⁶. Відповідно до даного визначення Трубецький формулював і ознаки держави, які також до теперішнього часу прийняті в науці: 1) влада, що володіє вказаними ознаками самостійності і винятковості; 2) сукупність осіб, підлеглих цієї владі, – народ; 3) територія.

Що стосується поглядів ученого на державне управління, то вони не були їм чітко визначені і сформульовані. Перш за все, у

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права //Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. СПб., 2001. – С. 418.

² Див. там само. – С. 418.

³ Див.: Коркунов Н.М. Указ и закон. – СПб., 1894. – С. 45-193.

⁴ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права //Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. – СПб., 2001. – С. 419.

⁵ Там само. – С. 420.

⁶ Там само. – С. 419.

Є.М. Трубецького немає спеціальних великих робіт, присвячених його політико-державним переконанням, тому ці ідеї можна лише по крупицях збирати з робіт по філософії і історії права, по статтях у журналах і газетах, що мають яскраве емоційне забарвлення і що часто відображають його моментальну реакцію на певні події. Проте, автор даного дослідження спробував сформулювати основні ідеї політико-державної теорії Є.М. Трубецького.

Спочатку політико-державним ідеалом для Є.М. Трубецького було виникнення в майбутньому соборної єдності народів у Христу, яке взагалі відмінить необхідність яких би те не було держав. Проте, ситуація нестабільності кінця XIX століття і революція 1905 року показали неможливість практичного здійснення цього політичного ідеалу, він почав здаватися нездійсненим і самому Трубецькому. Проте, залишатися в стороні від історичних подій, що грають важливу роль в житті своєї Батьківщини і продовжувати спокійно займатися своїм улюбленим заняттям – філософією, Трубецький не міг собі дозволити через своє виховання, характер, суспільне положення. Тому у нього виникла необхідність позначити своє відношення до таких форм держави і політики, які могли б знайти застосування в реальній дійсності початку XX століття.

Одна з перших робіт Є.М.Трубецького, вивчення якої може дати уявлення про політичний ідеал ученого, була вже згадана нами – "Лекції з історії філософії права". Даючи аналіз філософським переконанням з античності і до XIX століття, він виражав і своє відношення до тих або інших форм державного правління і устрою влади.

Особливо велику увагу в своїх роботах він приділив поглядам таких видатних мислителів як Платон і Аристотель. Саме ці філософи починають пошук так званої "ідеальної держави", який буде продовжений їх великими учнями аж до XX століття. Філософські і політичні погляди Платона викликали гарячий інтерес у Трубецького впродовж всього його життя¹. Особливу увагу приділив

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Социальная утопия Платона // Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. – СПб., 2001.

учений дослідженню державної утопії Платона, яку називав передвісником християнської теократії¹. Держава у Платона суть виховна установа, яка має на меті змінити відносини між людьми, зробити їх справедливими і етичними, забезпечити своїм громадянам порятунок з полону гріховного життя: "Політія Платона задається, по суті, тим же завданням, яке у християнському світі переслідує церква: це союз людей заради загального їх порятунку, - в цьому відношенні Платонов ідеал є передування християнського суспільного ідеалу, як би він не розходився з останнім в уявленні про шляхи і способи порятунку"². Визнаючи за Платоном найбільші заслуги, вчений вказував і на помилки, допущені філософом, і, перш за все, відносно повної відсутності в його схемі такого найважливішого компоненту суспільного життя, як свобода особи, визнання індивідуального, приватного інтересу: "Основна межа ідеальної держави Платона полягає в досконалому підпорядкуванні особі абстрактній родовій ідеї. Ідеальний світ Платона виключає з себе все індивідуальне, конкретне... У республіці Платона людина є якоюсь безособовою істотою, загальним типом, абстрактною родовою ідеєю. У цій державі чоловік управомочений не як індивід, не як окрема особа, а як представник якогонебудь родового, відвернутого поняття, як член відомого суспільного класу. Мета держави не особа, не щастя окремого суб'єкта, а підпорядкування всіх індивідуальних прагнень безособовій родовій ідеї..."³. Трубецький вважав, що захист індивідуального, приватного інтересу особи є невід'ємною частиною правової держави, і відсутність цієї позиції в схемі ідеальної держави Платона робила цю державу карикатурною. Проте, він називав ті об'єктивні історичні обставини, при яких зародилася система Платона, - події Пелопонеської війни, боротьба політичних партій, хиткість, неміцність людських відносин, які вимагали створення якогось ідеального суспільства, а традиції і культура грецького суспільства, як вже було сказано вище, ґрунтувалися на принципах суспільного рабства.

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по истории философии права. - С. 88.

² Там само. - С. 154.

³ Див. там само. - С. 74-75.

У вченні Аристотеля про право і державу втрачається, на думку Трубецького, розуміння вищої трансцендентної мети суспільного і світового розвитку, але присутня важлива тенденція майбутнього розвитку суспільства: "Як форма іманентна, внутрішня, божественна ідея в державі Аристотеля виявляється в щасті всіх і кожного, у всебічному розвитку енергії земної діяльності людини, в її особистому, сімейному і суспільному добробуті... Полемізуючи з Платоном, Аристотель відстоює приватний інтерес, сім'ю і приватну власність і проти поглинання їх безособовою єдністю гуртожитку".¹ Таким чином, політичним ідеалом Аристотеля, на думку Є.М.Трубецького, були свобода, інтереси і благополуччя окремого громадянина, тобто те, без чого немислимо говорити про правову державу, і що було притаманне йому самому в багатьох моментах. Трубецький, порівнюючи підходи старогрецьких мислителів і аналізуючи їх політичні теорії, прийшов до висновку, що їх теорії страждали однобічністю, але, об'єднавши їх, можна було створити цілісний ідеал, здатний стати основою прогресивного розвитку суспільства: "Ми називали Платона пророком християнського теократичного ідеалу. І з такою ж підставою і правом Аристотель може бути названий пророком сучасної культурно-європейської держави"². Є.М. Трубецький високо оцінював всесвітньо-історичне значення не тільки філософської спадщини старогрецьких мислителів, але і їх політичні теорії: "Аристотель заповідав цивілізованому світу еллінський ідеал вільного громадянина - громадянина, що володіє політичними правами, бере участь в тій або іншій формі в найголовніших функціях верховної влади, - в суді, правлінні, законодавстві. Ідеал безпосереднього народного самоврядування, вираженого в "Політиці" Аристотеля, звичайно, був здійснимим тільки в Греції, де держава співпадає з містом і всі громадяни уміщаються на одній площі. Але ідеал участі всього народу в правах верховенства здійснюється в набагато більшому об'ємі в сучасній конституційній державі, в народному представництві, в інституті загального голосуван-

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по истории философии права. - С. 109.

² Там само. - С. 128-129.

ня..."¹. Таким чином, Трубецький відзначав значний вплив політичних поглядів Аристотеля на формування сучасного ідеалу державного устрою, і, як ми бачимо, це був політичний ідеал і самого Трубецького.

Ідеї і висновки, висловлені молодим ученим ще в 1886 році, а потім розвинені в ході підготовки і читання лекцій з історії філософії права в 1893-1899 рр., безумовно, мали значення, перш за все, як переломлення політичних поглядів Є.М. Трубецького. Він спочатку визначив для себе політичні пріоритети – свобода особи первинні над інтересами держави, і держава повинна керуватися саме інтересами особи, а не своїми власними.

У філософських теоріях стародавніх і середньовічних мислителів, а також учених епохи Відродження філософа-правознавця Трубецького понад усе хвилювали теоретичні, умоглядні питання, складові основу, підхід до права, держави, людини в державі, як такі. Він немов визначався зі своїм власним відношенням і знаходився в пошуку власних ідей по даних проблемах. До аналізу політико-правових теорій філософів нового і новітнього часу Трубецький підійшов з цілком конкретними питаннями (Трубецького цікавили, перш за все, схеми державного устрою, пропоновані філософами XVIII – XIX ст.) і власними, цілком певними поглядами, які можна виявити, аналізуючи його критичні зауваження.

Основоположником теорії конституційних гарантій проти королівського свавілля Трубецький називав Д.Локка, маючи на увазі його теорію розділення влад. Оскільки, на думку Трубецького, дана теорія була почерпнута Локком з досвіду сучасної йому Англії, то великою заслугою Локка він вважав те "що він ввів в політику необхідний для всякої науки досвідчений елемент". Для Трубецького-вченого був, перш за все, важливий метод, який використовувався при побудові схеми ідеальної правової держави. Оскільки правильний метод, тобто розумне поєднання умогляду і досвіду, не знаходився, то і побудови грішили суперечностями і неточностями. Зокрема, суперечлива, з його погляду, була і теорія Локка – в ній нечітко позначені межі між виконавчою і зако-

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по истории философии права. – С. 127-129.

нодавчою владою, і, крім того, "він сам не витримує конституційних засад - визнає за виконавчою владою право самовільно порушувати основи конституції"¹. Чіткіше, як вважав Трубецький, теорія розділення влад була розроблена Монтеस्कьє: "Непридатна в чистому вигляді теорія розділення влад, виправлена пізнішою конституційною практикою, лежить в основі всіх європейських культурних держав. Вона складає наріжний камінь політичної свободи, з відняттям якого вся будівля рушиться. Монтеस्कьє вперше систематично розвинув це вчення про розділення влад, що полягало в зародковому вигляді в трактатах Локка"². Саме у цьому Трубецький бачив безсмертну заслугу філософа. Проте, і його теорію, він піддав критиці за положення про досконалості самостійності трьох гілок влади: "вона (теорія) не дає задовільної відповіді на питання про можливість колективної дії трьох властей, абсолютно самостійних і нічим один з одним не пов'язаних"³. Таким чином, вимальовувався політичний ідеал самого Є.М.Трубецького: в державному управлінні повинне існувати розділення влад, але три галузі влади повинні бути взаємозв'язані. Необхідно, щоб виконавча влада мала законодавчу ініціативу, а судова влада була підпорядкована законодавчій⁴.

Визнаючи заслуги Ж.-Ж. Руссо в розвитку політичних ідей свого часу, Трубецький піддавав його погляди жорсткій критиці. Він виступав проти зрівнювання, яке пропонує Руссо: "учення Руссо все зрівнює і все змішує. Воно відволікає від індивідуальних особливостей людей і розглядає їх всіх як рівноправні одиниці"⁵. Ще серйозніші заперечення Трубецького викликали ідеї Руссо про верховного владика - народ, оскільки він стоїть вище за закон, не зв'язаний законом і, кінець кінцем, подібний державний устрій, на думку Трубецького, неминуче приведе до деспотизму гіршого сорту. Набагато ближчими і правильнішими здавалися

¹ Див.: Трубецькой Е.Н. Лекции по истории философии права. - С. 200.

² Там само. - С. 223.

³ Там само. - С. 222.

⁴ Там само. - С. 222.

⁵ Там само. - С. 229.

Є.М. Трубецькому ідеї Д. Юма, які він називав значним кроком вперед порівняно з ідеями його попередників: "Руссо прагне побудувати ідеальну державу на розвалинах всього того, що існувало. Юм же розуміє всю нездійсненність цих утопічних побудов; насправді, говорить він, не може бути жажливішої події, як розкладання державного організму, оскільки цю обставину ставить знов виникаючий державний устрій в залежність від неприборканої людської маси"¹. Трубецький був повністю згоден з Юмом, супротивником як ультрарадикальних, так і ультраконсервативних учень. Сам, будучи супротивником насильства та революційних методів, і виступаючи за необхідність реформ у державі, він, даючи аналіз поглядам Юма, висловлював власне політичне кредо: "ультраконсерватизм заперечує всякий рух вперед, учення ж ультрарадикальне робить занадто сміливий стрибок від дійсності до ідеалу"². Отже, як тому, так і іншому ученню однаково чуже поняття прогресу як поступового послідовного руху вперед"³.

Одним з найбільших філософів вчений вважав І.Канта, відзначаючи його найбільші заслуги в області теорії пізнання і області етичної філософії. Вчення ж Канта про право і державу Трубецький називав слабкими розділами в його філософії і критикував його погляди в цій області. Основним завданням держави Кант, услід за Локком, Монтеск'є і Руссо, називає охорону людської свободи, ігноруючи такі важливі, на думку Трубецького, завдання, як завдання удосконалення держави і суспільну користь. Він не пояснював, що саме мав на увазі під цими поняттями, але навіть нерозкриті ці положення показують, що він бачив завдання держави багато ширше, ніж просто правову охорону громадян. У теорії Канта багато суперечностей, на погляд Трубецького, з одного боку, він вимагає, щоб всі правителі були виразниками народного верховенства, з іншого боку, влада Божественна, і народ не має права повстати проти правителя. Взагалі, на його думку

¹ Див.: Трубецкой Е.Н. Лекции по истории философии права. - С. 229.

² Там само. - С. 234.

³ Там само. - С. 235.

"теорія конституційних гарантій Канта, швидше крок назад порівняно з теорією Монтескьє"¹. Кант розділив в чистому вигляді галузь влади: законодавча належить народу, адміністративна - монархові, а кабінет міністрів взагалі не повинен існувати, оскільки це може привести до узурпації влади. Критикуючи теорію Канта, Трубецький розвинув і доповнив власну теорію державного управління. На його думку, законодавча влада дійсно повинна належати народному представництву - парламенту, що складається з двох палат, де нижня приймає закони, а верхня, своїм "вето" "стримує демократичні захоплення"². З приводу влади адміністративної, мабуть у самого Трубецького не було чіткої думки. У одному місці своїх "Лекцій" він говорив, що адміністративна влада повинна належати монархові, а між ним і законодавчою владою повинен існувати кабінет міністрів, який буде підконтрольний парламенту, і складатися з парламентської більшості³, а трохи нижче, аналізуючи погляди Г. Гегеля, стверджував, що монарх не повинен бути представником виконавчої влади, і не повинен бути законодавцем. Він голова держави і тому є абсолютно особливим, самостійним видом влади: "він уособлення держави як єдиної особи"⁴. Втім, ці різночитання не були, на наш погляд, дуже серйозними. Є.М. Трубецький неодноразово підкреслював думку про те, що ідеальної схеми, відповідної всім державам повсякчас не існує і існувати не може. Все залежить від конкретних історичних умов, в яких живе суспільство, а тому і та, і інша модель може бути узята за основу побудови культурної правової держави. Судова влада розумілася Трубецьким услід за Гегелем, не як самостійна гілка, а як підрозділ виконавчої.

Таким чином, ще до початку своєї політичної діяльності Є.М. Трубецький намагався визначитися зі своїм політичним ідеалом в теорії, сформулювавши для себе ряд положень, що не викликали у нього ніяких коливань: держава повинна бути право-

¹ Трубецкой Е.Н. Лекции по истории философии права. - С. 252.

² Див. там само. - С. 253.

³ Там само. - С. 253.

⁴ Там само. - С. 283.

вою, влада в ній повинна бути розділена, особа і її права повинні бути пріоритетними цінностями. У цей період Трубецький розглядав як найкращу форму правління конституційну монархію.

УДК 340.12:342.4(73)

Г.В. Коваленко
здобувач кафедри логіки
(Національний університет "Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого")

РОНАЛД ДВОРКІН ПРО МОРАЛЬНЕ ПРОЧИТАННЯ КОНСТИТУЦІЇ США

Знаходячись на шляху побудування правової, демократичної держави необхідно вивчати не тільки власний досвід, але й досвід інших держав, оскільки в сучасній Україні визначена орієнтація на правовий порядок розвинених демократій Заходу. У зв'язку з цим заслуговує на увагу висвітлення того, як ця проблема вирішується у новітній західній науковій літературі.

Кожному етапу розвитку українського суспільства, його економічному, соціально-політичному та культурному рівню відповідає певний рівень розвитку конституційного законодавства. Безумовно, абсолютної відповідності при цьому не має та бути не може, оскільки життя більш динамічне, ніж зміни, які можуть бути внесені у діючу Конституцію України [7, с. 498].

Трансформаційні процеси в державно-правовій сфері нашої держави обумовили значну зацікавленість питаннями розуміння та тлумачення права. Необхідно відмітити, що теоретична і практична робота будь-якого юриста постійно пов'язана з тлумаченням. Тому розробка й удосконалення теорії тлумачення були і залишаються актуальними і важливими завданнями [5, с.164].

Зокрема залишається актуальною споконвічна проблема прогалін у праві. Існує багато точок зору на способи її вирішення. Так, відомий німецький теоретик Г. Єллінек на початку ХХ сторіччя дотримувався думки, що державне право без прогалін не буває, а вся історія права – це по суті не що інше, як боротьба за ту

чи іншу інтерпретацію прогалин та їх правове осмислення. Г. Кельзен, навпаки, вважав, що прогалин у праві взагалі не може бути, оскільки шляхом тлумачення конституційних норм можливо заповнити будь-які з них [7, с. 499].

Як писав на початку минулого сторіччя Г. Шершеневич, "вироблення прийомів щодо процесу тлумачення так само необхідне, як і у всякій практичній діяльності, у всякому мистецтві. Засвоєння цих прийомів полегшує працю, прискорює досягнення мети. Не дивно, що юристи здавна намагалися виробити техніку тлумачення під рубрикою юридичної герменевтики [9, с. 724].

Проблемам тлумачення нормативних актів у зв'язку з проблемами прогалин у праві було присвячено досить велику кількість публікацій у вітчизняній літературі радянського періоду (Алексеев С., Васьковський Є., Вільнянський С., Карташов В., Лазарев В., Насирова Т., Перетерський І., Піголкін А., Спасов Б., Хмельова А., Черданцев А., Шершеневич Г. та ін). Вже в самостійній Україні ці проблеми розглядалися (Вопленко Н., Козюбра М., Копейчиков В., Максимов С., Мережка А., Панов М., Титов В., Тодика Ю., Хропанюк В. та ін.)

У цьому зв'язку представляє значний інтерес філософсько-правова концепція тлумачення Конституції США розроблена американським юристом Роналдом Дворкіном. Сподіваємося, що оскільки вивчення творчого доробку Дворкіна у нас ще тільки розпочалося, знайомство з ним буде корисним для правотворчої, правозастосовної та науково-педагогічної діяльності вітчизняних фахівців.

Роналд Дворкін народився у 1931 році в Вустері (штат Масачусетс, США). Закінчив коледж у Гарварді (США) та Оксфордський Університет (Англія) зі ступенем бакалавра, де під час навчання був стипендіатом Родса (Rhodes student). Після закінчення навчання у Гарвардській Школі права деякий час працював клерком відомого судді Лернеда Хенда в Апеляційному Суді Сполучених Штатів. Після роботи у відомій юридичній фірмі Селлівен та Кромвелл у Нью-Йорку, Дворкін став професором права у престижному Єльському Університеті і завідувачем кафедри юриспруденції імені Веслі Н. Хохфелда. У 1969 році Роналд Дворкін

був призначений завідувачем кафедри юриспруденції у Оксфорді, змінивши Г.Л.А. Гарта. Після звільнення з Оксфорда, Дворкін став Квайнівським (Quain) професором юриспруденції в Університетському Колледжі Лондона, де згодом став Бентамівським професором юриспруденції – посада, яку й дотепер займає. Крім того, на теперішній час суміщає викладацьку діяльність у Оксфорді та Нью-Йоркському Університеті, де викладає на філософському факультеті у Школі права, являючись Sommerівським професором права (Frank Henry Sommer Professor of Law). Дворкін є членом Британської Академії та Американської Академії наук та мистецтв. Він є автором декількох монографій та численних статей у провідних правничих та філософських часописах. У Нью-Йоркському університеті Роналд Дворкін веде колоквиум з права, філософії та політичної теорії, а також періодично виступає з коментарями на TV CNN.

Необхідно відмітити, що хоча багато держав мають великий досвід у вирішенні питань прогалин та тлумачення у праві (Австрія, Франція, ФРГ) але особливо цікавим, на мій погляд, є досвід США, де починаючи з 1970-х років помітне місце посіли питання інтерпретації так званих "важких випадків" (hard cases) ухвалення судового рішення. На подібні випадки стали звертати увагу ще прихильники "правового реалізму" у 30 - 50-х роках ХХ ст., справедливо пов'язуючи їх з нечіткістю (vagueness), неясністю (uncertainty) і невизначеністю (indeterminacy) мови права і логіки прийняття правових рішень. Тема нечіткості деяких правових понять піднімалася й у радянській літературі, щоправда, під рубрикою "оціночних понять", але після 1980-х років інтерес вітчизняних філософів, логіків і юристів до них начебто згас, тоді як на Заході він продовжує підтримуватися до наших днів. Зокрема, у сучасній логічній теорії нечітких висловлень (тобто висловлень з нечіткими предикатами) вважається, що при наявності ускладнень з точною кваліфікацією їх істинності або хибності, тобто наявності утвореної нечіткими елементами якоїсь суміжної області (нечіткої підмножини) між членами і не-членами деякої множини, слід або залучати багатозначну (безкінечно-значну) логіку з додатковими істиннісними значеннями, або використовувати статистично-роз-

поділені згідно з соціолінгвістичними даними значення нечітких термінів. Обидва шляхи досить складні технічно, витратні і тому практично марні (принаймні на даний час) для юридичної практики. Саме тому сучасні автори шукають усе нові способи спрощення логічних формалізмів з нечіткими предикатами [6, с. 84]. Необхідно, також, відмітити той факт, що Конституцію США не можна розглядати як акт, здатний лише вносити в право деякі доповнення й уточнення (так зазвичай розглядається в країнах загального права), що визначає провідне становище федеральної Конституції США [4, с. 173].

У своїх ранніх працях, що ввійшли до збірки "Серйозний погляд на права", Дворкін заперечив одну із позицій юридичного позитивізму, – погляд, згідно з яким право цілковито складається з правових норм, а судді, вирішуючи судові справи, мають свободу дій тільки тоді, коли жодна наявна норма права не підходить для суперечки, яку вони розглядають. Дворкін запропонував альтернативне бачення права, згідно з яким ресурси для розв'язки суперечок "відповідно до права" набагато численніші й різноманітніші, а процес визначення, чого вимагає право в конкретному випадку, набагато витонченіший [8, с. 30].

Дворкін, покликаючись на судову практику (США та Англії), стверджує, що поряд із позитивними нормами правові системи містять і деякі філософські принципи. Принципи права – це моральні судження, підтримані офіційними актами в минулому (текстами конституцій, законів, судовими постановами тощо) або ж проілюстровані, названі чи якимсь іншим чином підтримані ними [8, с. 31].

Дворкін звертає увагу, що суддя повинен розглянути розмаїття поглядів на те, чого вимагає право в даному питанні, відкинути ті з них, що не "узгоджуються" адекватно з минулими офіційними актами (конституціями, законами, прецедентами). Далі серед теорій того, чого саме вимагає право, – теорій, які адекватно узгоджуються з матеріалами судової справи, суддя вибере ту теорію, що найкраща з погляду моралі, і завдяки цьому його рішення стає досконалішим [8, с. 31]. Необхідно зауважити, що Дворкін наполягає на можливості та необхідності дати моральне

обґрунтування права. Цей процес значно об'єднується тим, що позитивне право неминує асимілює, концентрує в собі моральний зміст [2, с. 85].

Дворкін наполягає на тому, що правові обмеження, накладені в тексті Конституції, на офіційну владу, повинні прочитуватися як моральні обмеження, а судді повинні оцінювати законодавчі та правові акти, приймаючи до уваги моральні аспекти. Тут слід сказати, що, на думку Дворкіна, політична доктрина позитивізму являє собою теорію про те, як треба прочитувати та інтерпретувати Конституцію США. Дворкін звертається до того, що він називає "неадекватним філософським мисленням" та проводить розрізнення між двома ідеями щодо тлумачення в дусі оригіналізму – прочитання терміну, фрази, або всього закону у цілому в його оригінальному значенні. Мається на увазі те, що сказав чи бажав сказати законодавець. Дворкін розрізняє *семантичний оригіналізм* та *оригіналізм очікування*. З позиції семантичного оригіналізму (перша ідея) мова йде про те, що слова в конституційному тексті повинні представляти значення таке, яке збирався надати йому законодавець при прийнятті нормативного акту. Оригіналізм очікування (друга ідея) заперечує першу, стверджуючи, що і слова повинні мати значення за чинним законом, яке від них очікували [11, с. 29]. При розгляді питання стосовно конституційних прав, таких як свобода слова, права сексуальних меншин, право на аборт, евтоназію, порнографію, расові питання і т.п., він бере за основу принципи моралі, закладені в Конституції США і називає цей процес "моральним" прочитанням Конституції США, ставлячи політичну мораль у центр конституційного права. Мається на увазі, що Верховний Суд США, керуючись принципами політичної моралі, робить її частиною закону. Критики Дворкіна вказують, що моральне прочитання Конституції, не дає суддям абсолютного права розповсюджувати свої власні моральні принципи на суспільство. Але американські юристи та судді, додержуючись будь-якої ясній стратегії інтерпретації Конституції, дійсно використовують моральне прочитання. Цим можна пояснити, чому вчені та журналісти класифікують суддей як "ліберальних" чи "консервативних". У зв'язку з цим, судді є консервативними полі-

тичними переконаннями трактують абстрактні конституційні принципи консервативним чином. Ще на початку минулого століття права власності трактувалися, як фундаментальні по відношенню до свободи. Тут стає питання: з цих прав виникає свобода чи все ж із свободи виникають права? Суддя, переконання якого, більш ліберальні звичайно буде інтерпретувати це питання на користь пріоритету свободи відносно прав. Дворкін звертає увагу на те, що законодавці вважають, що складні конституційні справи можна вирішувати морально нейтральним чином и навіть при призначенні на посаду суддів не ставлять ніяких питань про особисту політичну мораль кандидатів на ці посади. Він також закликає до кращого розуміння демократії, вважаючи, що моральне прочитання Конституції США є не антидемократичним, а навпаки, практично невід'ємно від демократії [10, с. 2].

Кажучи про моральне прочитання Конституції США з точки зору захисту окремих осіб та меншин від державної влади, необхідно відмітити, що йдеться про першу та чотирнадцяту Поправки до Конституції США. Саме вони відносяться до абстрактних моральних принципів та слугують, як обмеження державної влади. Парадокс ситуації полягає в тому, що конституційна практика в США виходить з морального прочитання Конституції, тоді як конституційна теорія заперечує таке прочитання. Необхідно також підкреслити, що всі теоретичні положення Дворкіна викладені на підставі практичних рішень Верховного Суду щодо прав і свобод громадян [10, с. 2].

Дворкін підкреслює, що основне питання не в тім, якими демократичними принципами можна поступитися заради інших принципів, включаючи окремі права. Для нього важливо те, що являє собою демократія. Для неї фундаментальним є принцип мажоритарності – прийняття рішення на користь більшості. Для Дворкіна існує дві концепції демократії: мажоритарна та конституційна. Саме передумова мажоритарності знаходиться на першому місці. Істинна політична еліта не повинна диктувати те, що громадяни мають думати з приводу політичних чи моральних проблем, а повинна створювати умови, щоб громадяни дійшли до цих переконань на підставі свого власного сумління [10, с. 3].

Таким чином, необхідно сказати, що Дворкін розглядає право з урахуванням раціонально-логічного та мовного чинників функціонування права, як системи принципів інтерпретації законотворення та судових процедур, що постійно розвивається. Що стосується останніх, то суддя зазвичай не може просто застосовувати закон чи посилатись на який-небудь прецедент, не конкретизуючи закону, або уникаючи тлумачити прецедент. Він повинен завжди конкретизувати норму у контексті принципів, актуальних у даній ситуації, та давати змістовну інтерпретацію цим принципам, приймаючи до уваги попередню практику її тлумачення [1, с. 363].

Зі слів Дворкіна випливає, що право – це перш за все тлумачення. У зв'язку з цим він висуває свою програму юридичної інтерпретації, пов'язуючи право з політикою та політичною мораллю. Відповідно до даної програми, обов'язковість прийняття судових рішень із урахуванням минулого досвіду аналогічних або споріднених рішень забезпечує їхню передбачуваність і формальну коректність, а це гарантує рівність прав та обов'язків, що створює в суспільстві більше сприятливий клімат і підвищує рівень моральної легітимованості політики [1, с. 363]. Необхідно сказати, що професійне знання, позбавлене моральних критеріїв та цінностей, може представляти небезпеку як при вирішенні конкретних правових питань, так і для правового розвитку суспільства в цілому [3, с. 128].

Таким чином Дворкін пояснює деякі аспекти юридичної практики, пов'язані з тлумаченням двозначних законів і застосування статей Конституції США до нових питань, що підлягають компетенції судової влади.

Використана література:

1. Жоль К.К. Философия и социология права. – К.: Юринком Интер, 2000. – С. 363.
2. Максимов С.И. Современные концепции естественного права: опыт XX столетия // Проблемы законности. Вип. 95. – Х., 2008. – С. 81-88.
3. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография. – Одесса: Юридическая литература, 2001. – 160 с.
4. Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів /В.Д. Ткаченко,

С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов /За ред. В.Д. Ткаченка. - Х.: Право, 2003. - 274 с.

5. Титов В.Д., Марченко О., Острога С., Павленко Ж. Юридична герменевтика з погляду сучасної формальної логіки //Вісник Академії правових наук України. - 1999. - № 1. - С. 164-179.

6. Титов В.Д. Роналд Дворкін про інтерпретацію нечітких висловлювань у праві //Вісник Академії правових наук України. - 2003. - № 1. - С. 84-92.

7. Тодика Ю.Н. Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. - Х.: Факт, 2000. - 608 с.

8. Філософія права /За ред. Джоела Фейнберга та Джулса Коулмена - К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2007. - 1256 с.

9. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. - М., 1912. - Вып. 4. - С. 724.

10. Dworkin R. Freedom's Law: the moral reading of the American Constitution. - Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1996. - 392 p.

11. Dworkin R. Justice in robes. - Cambridge, Massachusetts London, England: The Belknap press of Harvard University Press, 2006. - 295 p.

УДК 340.12

А.В. Стовба

кандидат юридических наук,
доцент философского факультета
(ХНУ им. Н.А. Каразина)

ПРАВОСУДИЕ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ ПОСТМОДЕРНА

Наступление XXI века ознаменовалось кардинальными переменами в постановке и решении фундаментальных философских проблем. Коренным образом трансформируются феномены реальности, рациональности, субъекта, истины¹. Не является исклю-

¹ См. напр.: Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. - М.: Добросвет, 2000. - 387 с.; Делез Ж. Логика смысла. - М.: Раритет, Екатеринбург: "Деловая книга", 1998. - 480 с.; Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. - М.: Касталь, 1996 - 448 с.; Хайдеггер М. О сущности истины//Разговор на проселочной дороге. - М.: Высшая школа, 1991. - 192 с.; Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. - Тбилиси: Мецниераба, 1984. - 81 с.

чением и правосудие. Доминировавшая в классическую эпоху концепция правосудия как рациональной деятельности судьи, объективно и независимо познающего обстоятельства дела и дедуцирующего из закона истинное и справедливое решение, более не может считаться адекватной. Это происходит как в силу изменившихся подходов к таким явлениям как "истина" и "реальность", постижение которых считается все более проблематичным, так и благодаря сдвигу правового мышления от принципа объективной истины к состязательности. Если ранее судья должен был любой ценой установить истину, то теперь суду все более отводится роль арбитра, главной задачей которого является не установление того, что произошло, но урегулирование правового спора, устранение противоречий между сторонами¹.

Указанные изменения заставляют по-новому осмыслить и правовую реальность. Ранее она могла мыслиться как некий идеал, априорное правовое "должное", которое посредством юридических норм и институтов воплощается в правовую действительность. Однако в силу того, что само понятие "должного" как известной кому-то истины, являющейся образцом для оценки всех без исключения деяний, в эпоху постметафизики² является весьма спорным и условным, возникает проблема адекватного описания самого процесса правосудия, т.е. суждения согласно праву. Отказ от понимания суда как субъекта трансцендентального правового

¹ Особое распространение данная установка получила с давних пор в англо-саксонской правовой системе. Сейчас в этом направлении также активно трансформируется уголовно-правовое законодательство России и Украины. См. к этому вопросу: Кириллова Н.П. Состязательность судебного разбирательства и установление истины по уголовному праву // Правоведение. – 2008. – № 1. – С. 93-100; Макаркин А.И. Состязательность на предварительном следствии. – Спб.: "Юридический центр пресс", 2004. – 265 с.

² Данный термин в последнее время получил широкое распространение в философской литературе, обозначая ряд философских направлений, объявивших о конце эпохи метафизики и начале "новой философии", базирующейся на таких характеристиках как алогичность, децентрация, гетерогенность, неопределенность. Более подробно см.: Гайденок П.П. Постметафизическая философия как философия процесса // Вопросы философии. – 2005. – № 3. – С. 128-139.

познання, займаючого то привілеговане місце, которое на основанні апріорних правових категорій гарантує досягнення єдинственно верного рішення, змушує задатися вопросом о тех координатах, в которых теперь вынуждены работать все участники судебного процесса.

Таким образом, целью настоящей статьи является попытка адекватно описать правосудие в координатах трансформирующейся правовой реальности.

Достижение указанной цели обусловило постановку трех задач. Во-первых, необходимо кратко рассмотреть, как именно общая трансформация феномена реальности затронула реальность права. Во-вторых, проанализировать то, как изменение общей эпистемологической парадигмы отразилось на правовом познании, и, наконец, в-третьих, попытаться адекватно описать сам процесс правосудия в терминах новой реальности.

Как уже было сказано, в конце XX – начале XXI века кардинальным образом трансформировался сам феномен реальности. Если ранее реальность мыслилась как нечто вещественное¹ и тем самым противопоставлялась "нереальному" как невещественному, идеальному, то современная реальность является, прежде всего, реальностью символической. Кроме "вещей" она включает в себя такие образования как симулякры, символы, превращенные формы и т.п.². Не осталась в стороне от этих изменений и правовая реальность. Так, если классическая правовая реальность мыслилась как рациональный "мир должного", являвшийся образцом для изменений, производимых в "мире сущего", то правовая реальность постмодерна более не может пребывать в рамках этой дихотомии. С одной стороны это выражается в том, что философы начали активно осмысливать такой уровень правовой реальности как правовая жизнь, включающую в себя не только нормы и инс-

¹ Лат. *realis* – "вещественный"

² См. напр.: Ж. Бодрийар, Ж. Делез, указ. соч. а также: Мамардашвили М.К. Анализ сознания в работах Маркса//Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.; Юнг К.Г. Человек и его символы. – М.: Серебряные нити, 1998. – 368 с.

титуту, но и правовые споры, правонарушения¹. Также активно стала изучаться и иррациональная составляющая правовой реальности². С другой стороны, некоторые исследователи приходят к парадоксальному выводу, что истоком правовой реальности является неправо³.

Австрийский философ права Р. Марчич называет такую ситуацию скандалом: "человек сквозь окно неправы видит сад права. Право укоренено в неправе"⁴. Согласно его мнению, лишь несправедливость, правонарушение и оживляют право. Сходной позиции придерживается и автор настоящей статьи, указывающий, что истоком правовой реальности является правовая ситуация, в которой человек вынужден осмыслять свое бытие на основании права. Толчком же такого осмысления является событие, ставящее под вопрос возможности совместного бытия людей⁵.

Как же существует право или, если шире, правовая реальность? Традиционно правоведы выделяли такие формы его бытия как закон, обычай, идея права⁶. При этом возникал ряд парадоксов, которые мы и попробуем рассмотреть далее.

Когда существует закон? Как гласит традиционный ответ, закон существует тогда, когда он принят с соблюдением всех необ-

¹ Бачинин В.А. Неправо (негативное право) как категория и социальная реалья // Государство и право. - 2001. - № 5. - С. 14-20; Затонский В.А. Мальков А.В. Категория "правовая жизнь": опыт теоретического осмысления // Правоведение. - 2006. - № 4. - С. 4-17; Малько А.В. Категория "правовая жизнь": проблемы становления // Государство и право. - 2001. - № 5. - С. 5-14; Невжай И.Д. Социально-философские основания концепции правовой жизни // Философская и правовая мысль: Альманах. Вып.4. - Саратов-СПб.: Научная книга, 2002. - С. 38-52.

² Селіванов В. Рациональні та ірраціональні в пізнанні правової дійсності // Вісн. АПрН України. - 2003. - № 2 - 3. - С. 67-83.

³ Marcic R. Rechtsphilosophie. Eine Einfuehrung. - Freiburg: Verlag Rombach, 1968, - S.15.

⁴ Там же.

⁵ Стовба А.В. Правовая ситуация как исток бытия права. - Х.: Диска+, 2006. - С. 39-40.

⁶ Так, например, применительно к структуре правовой реальности С.И. Максимов отмечает, что в динамическом аспекте её составляющими являются идея права, закон, правовая жизнь. Более подробно см.: Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. - Х.: Право, 2002. - 328 с.

ходимых процедур. Однако, как быть, если закон декларативен? Ведь если он систематически и безнаказанно не исполняется, то он содержит не более нормативности, нежели детская сказка. С другой стороны, если он исполняется, т.е. применяется для правового устранения нарушений закона, он, фактически, служит для восполнения отсутствия права в реальности. *Закон самим фактом своего наличия указывает на отсутствие права.* Ведь если возникает нужда в принятии и последующем применении закона, значит, права в реальности не существует, оно отсутствует либо нарушено, вследствие чего и имеется необходимость в законе.

Ответить на вопрос о бытии права, кажется, можно посредством указания на следующую его форму: обычай. Да, действительно, закон применяется из-за недостатка права в жизненной практике. Значит именно там право исходно и существует! Однако этот ответ лишь видимо удовлетворителен. Дело в том, что обычаи достаточно часто противоречат как закону, так и справедливости¹. В силу этого, регулирование жизни при помощи писанного права часто приводит к вмешательству факторов, абсолютно внешних и чуждых ситуации². Вследствие этого нормативно закрепленные представления одних людей или социальной группы о том, "как должно быть" являются критерием для всех прочих³. Однако подобные идеи, являясь правом для одних людей, зачастую воспринимаются иными как несправедливость и противоправность⁴. Отсюда мы приходим к следующей посылке: праву как идее. Но как существует идея права? Если мы сведем её к представлениям о должном определенного лица либо группы

¹ Так, например, закону как правило противоречит обычай кровной мести. Несправедлив восточный обычай выдавать замуж девушку без её согласия на то.

² Так, если в присутствии молодого человека кто-то пристаёт к его девушке, гораздо правильнее и естественнее будет по-мужски разобраться с нахалом, нежели подавать на него в суд.

³ Так, большинство, придерживающееся определенных взглядов, создает сексуальным и национальным меньшинствам проблемы с однополыми браками, определением брачного возраста, возрастом наступления дееспособности.

⁴ Антисемитские законы Гитлера, запрет мусульманам на территории Украины иметь более одной жены.

лиц, то мы вернемся к той Платоновской монополии на истину, которую столь нещадно (и весьма обоснованно) критикуют в XX веке¹. Гегелевские же идеи о разумной действительности потерпели крах еще в начале-середине XX века, когда стало ясно, что мировые войны не имеют ничего общего с разумом.

В силу этого можно прийти к заключению, что парадоксы правопонимания приводят к "скандальному" выводу: толчком, вызывающим право, является неправо. Правонарушение является фактом, "оживляющим право"². Однако, чем тогда будет заниматься правосудие? Что и как оно в таком случае ищет? Ведь для того чтобы "судить о чем-то на основании права", следует отыскать как само это "право", так и "о-чем" суждения, т.е. фактические обстоятельства. Ранее уже было сказано, что рационально обосновать наличие права не удастся: сама деятельность законодателя и суда является своеобразной "компенсацией" всегда-уже-существующего отсутствия права в реальности. Как же классическая философия мыслила фактичность и пути её достижения?

Как известно, в старину, обнаружив преступление, люди шли по следам и пытались обнаружить преступника (отсюда – расследование). Если же это не удавалось, приходилось искать истину при помощи нерациональных, мистических средств. Так, широкое распространение получил ордалий – божий суд, когда вопрос об истине и вине решался путем жребия либо испытания. При этом характерной, особой чертой правосудия было строгое соблюдение ритуала и выбор т.н. "правильного времени", в которое только лишь и возможно было выявить истину³. В силу этого

¹ См. например, критику Платона британскими философами Поппером и Расселом.

² Как отмечает судья Конституционного суда Украины, профессор НЮАУ им. Я. Мудрого Ю.В. Баулин, преступник "соблюдает" Уголовный Кодекс, совершая действия, предусмотренные диспозициями соответствующих статей (высказано на заседании Харьковского юридического общества).

³ Традиционно это был полдень либо время летнего солнцестояния, когда присутствие солнца позволяло максимально полно "осветить" происходящее. Так у Гомера в "Илиаде" Зевс судит ахейцев и троянцев, взвешивая их жребий, когда Гелиос находится посреди неба, т.е. в полдень.

истина правосудия мыслилась как нечто, чего невозможно было достичь путем рациональной, логико-дискурсивной деятельности человека, но как откровение ("от-кровение") божества, которое могло свершиться лишь в особое - "правильное" - время, благодаря соблюдению особых правил. При этом, например, для древних греков, не было разницы между правилами достижения "научной", "судебной" либо "религиозной" истин, которые назывались одним словом: *'αλεθεια*, что означало "несокрывость", "сияние истины бытия"¹.

Картина начинает меняться в Римскую эпоху. Сохраняя строгость ритуала, римляне значительное внимание начинают уделять логической стороне доказывания. Следует отметить, что данный процесс первоначально имел место именно в судебной сфере, лишь затем переключившись в научную. Соответственно меняется и понимание времени судебного процесса: оно становится качественно однородным и мыслится исключительно количественно. Истина как *'αλεθεια* превращается в истину как *veritas*, получаемую не по воле богов, но в ходе рационально-дискурсивной процедуры. В связи с этим меняется и роль ритуала: вместо содействия выявлению воли божества он превращается в условия, соблюдение которых делало возможным вынесение логически непротиворечивого суждения. Судья из толкователя воли богов становится всевидящим оком, которое по собственному разумению устанавливает, что произошло и дает этому собственную оценку. В силу этого если в "греческом" типе процесса искомой истиной было выявление "самости" вещи или человека, которая исходно содержалась в них самих, то в "римском" процессе таковая содержалась в законах, а судья путем дедукции устанавливал лишь соответствие частной вещи либо лица общим, установленным законом признакам.

Такая модель оказалась настолько эффективной, что стала образцом для эпистемологии Нового времени в целом. Так, судья превратился в субъекта, который, пребывая на определенном рас-

¹ См. подробнее: Хайдеггер М. Бытие и время - М.: Ad Marginem, 1997 - С. 133.

стоянии от объекта, имеет возможность "объективно" познавать его¹. Нормы закона, содержащие в себе критерии оценки, стали "априорными познавательными категориями", которые вчитываются в вещи, расчленяя и классифицируя их, игнорируя при этом как "несущественные" все индивидуальные особенности². Ритуал превратился в метод³, т.е. совокупность правил, следуя которым можно было достичь желаемого результата. Истиной стало же считаться только то, что могло быть доказано в рамках заранее установленной системы доказательств, т.е. подтверждено фактами, приведенными в определенный порядок соответствующей гипотезой. Думается, не будет большим преувеличением сказать, что именно усиление данных тенденций на уровне мышления привело к окончанию эпохи Средневековья и наступлению Нового времени. Как отмечает феноменолог К.А. Свасьян, уже в позднее Средневековье мысль протекала по всем правилам судебного расследования⁴.

Итак, мы приходим к парадоксальной картине. Права нет – все юридические нормы и институты самим фактом своего наличия указывают на отсутствие права в реальности, которое они призваны восполнить. Эпистемология науки, которую громит философия постмодернизма, заимствована из юриспруденции,

¹ Именно этим, на наш взгляд, становится возможным объяснить то обстоятельство, что субъекта, который всегда был, есть и будет частью мира, стали помещать вне его: ведь судья, пребывая в процессе, находится над конфликтом сторон, "не задеет" им, что и делает возможным т.н. "объективное" познание.

² Здесь, кажется, находится и исток Кантовского разделения на непознаваемую вещь-в-себе и вещь-для-нас, а также тот гносеологический барьер, который Э. Гуссерль пытался преодолеть, провозглашая свое знаменитое "Zu den Sachen selbst!".

³ Как указывает в предисловии к работе М. Хайдеггера О. Матвейчев, само слово "метод" означает: идти по следу // Матвейчев О. Новое мышление позднего Хайдеггера // Хайдеггер М. Что зовется мышлением? – М.: "Территория будущего". – 2006. – С.25; Р. Марчич указывает, что такой основополагающий научный термин как "категория", имеет юридические корни // Марчич Р. Указ.соч. С.43

⁴ Свасьян К.А. Становление европейской науки. – М.: Evidentis, 2002. – С. 126-127.

которой, таким образом, отказывается в непосредственном доступе к реальности. Что же в таком случае происходит в ходе правосудия?

Представляется, что это становится возможным описать благодаря инструментарию философии постмодерна, а именно таким терминам как "след", "восполнение", *différance* ("различАние").

"След" ввел в обиход французский философ Ж. Деррида. Он обратил внимание на, казалось бы, очевидный факт, что наше познание всегда имеет дело не с самой истиной или событием как первопричиной, но лишь со следом того, что произошло и что самим своим отсутствием провоцирует исследовать, установить себя¹. Роль первопричины в судебном процессе играет вина². Однако она никогда не дана нам непосредственно: мы лишь можем прийти к ней посредством следов, которые она оставила в реальности, т.е. доказательств. Поэтому характерной чертой судебного процесса является временная дистанция между временем процесса и временем деяния. Этот пробел и есть то, что вмещает "следы" происшедшего.

Следует отметить, что вина может иметь статус "первопричины" лишь в соотношении с чем-то вторичным, т.е. со следами происшедшего. Однако при этом классическая бинарная оппозиция между оригиналом и копией, где первый предшествует второму, отсутствует³. "Первичность" вины не только конституирует "вторичность" следа-доказательства, но и сама, в свою очередь является продуктом таковой. Ведь если бы не "следы", мы никогда не смогли бы вести речь о "ноге" виновного, их оставившей. Оставление следов конституирует "ногу как ногу"! Таким образом, мы имеем здесь дело с игрой, взаимной отсылкой двух измерений в пользу друг друга, каждое из которых не предшествует другому,

¹ Деррида Ж. О грамматологии. – М.: Ad Marginem, 2000. – С. 167.

² Данное слово в русском языке изначально имело значение причины, повода, истока. См.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – Т. 1: А – З. – С. 204.

³ Деррида указ. соч. – С. 187.

но в мгновение ока дает ему "жизнь". Временное пространство такого положения дел является не классическим, т.е. линейным, но тем временем, которое отделяет появление человека перед зеркалом, и его отражение в нем, падение тела и его отпечаток на поверхности и т.п.

В силу этого процесс правосудия может быть интерпретирован как процесс "восполнения". Данный термин также принадлежит Ж. Деррида. При этом понимается отнюдь не его классический вариант, когда рационально осознанная нехватка в первоисточнике детерминирует обращение к чему-то внешнему для её устранения. Это не нехватка бензина в баке. Это способ (квази)существования всего, что имеет место в судебном процессе¹. Прокурор восполняет адвоката, судья – свидетеля, право – правонарушение, окровавленный нож – событие убийства и т.п. Каждый из них, взятый в отдельности, бессмысленен и эфемерен. Процесс правосудия, интерпретированный как восполнение, представляет собой взаимовосполнение всех своих составляющих, каковое и позволяет говорить о них как о существующих. Нет прокурора без права, адвоката – без доказательств и т.п.

Однако что конституирует данный процесс правосудия-расследования-восполнения как целостность? Ведь, очевидно, здесь нельзя вести речь о некоем интеллектуальном проекте, рациональной конструкции, которой может не хватать какой-то детали. Целостность процесса правосудия обеспечивает различание (*difference*).

Это, пожалуй, один из наиболее сложных и загадочных терминов современной философии, сравнимый разве что с Хайдеггеровским "Dasein". Дискуссии начинаются с самого перевода данного термина. Некоторые переводчики даже предлагают "сдаться", сохраняя в русском его оригинальное написание. Что же это такое?

¹ "Существование" здесь используется с приставкой "квази" т.к. речь не идет о классическом бытии как "объективном", независимом от воли и представлений окружающих лиц. Существование каждого феномена как такового обусловлено существованием как таковых всех иных.

Как пишет сам Ж. Деррида, различАние буквально не является ни словом, ни понятием, имея место только на письме, но не в голосе¹. Поскольку "письмо" у Деррида есть способ существования-данности реальности, различАние является для него тем пространством, которое, по его словам, "собирает нас между речью и письмом"².

Загадочный смысл этого термина, пожалуй, станет яснее, если обратиться к его этимологии. Как объясняет сам Деррида, у французского глагола *différer* два значения. Один из двух мотивов – действие откладывания на потом, принятия в расчет, в отсчет времени и сил в рамках операции, уловку, обходной маневр, отсрочку, запаздывание, запас, воспроизведение – одним словом, *выжидание*. "Различать" в этом смысле означает выжидать, осознанно либо неосознанно прибегать к временному и выжидательному посредничеству обходного маневра. Другое значение – не быть тождественным, быть иным, отличным, и т.д. Когда имеешь дело с производными этого глагола, надо чтобы среди других элементов проявлялся – активно, динамично, с некоторой настойчивостью в повторении – промежуток, расстояние, *разнесение*³.

В силу этого становится понятным, что различАние представляет собой конституирование пространства-времени, которое осуществляется посредством выжидания, удержания наступления чего-то как наступившего, что, в свою очередь, дает место отличию как акту расхождения "(перво)реальности" и её "следов". Таким образом, различАние отнюдь не представляет собой жестко зафиксированного различия, но непрерывный процесс конституирования, создающий ту пустоту, зазор, где только впервые и может иметь место всякий фактический знак, оценка либо смысл.

Для судебного процесса это имеет то значение, что именно указанный факт/акт различАния связывает в единое целое те составляющие правосудия, которые в противном случае пребыва-

¹ Деррида Ж. Различание//Письмо и различие. – СПб.: Гуманитарное агентство "Академический проект", 2000. – С. 377-378.

² Там же. – С. 378.

³ Там же. – С. 382.

ли бы разрозненными: он приводит в движение всякое восполнение как взаимопротяжение компонентов процесса в его ходе как (пере)ходе от "следов" к вечноотсутствующему "первоначалу" вины и права.

Итак, можно прийти к выводу, что в координатах правовой реальности в эпоху постмодерна правосудие представляет собой не логико-дискурсивный поиск окончательной истины и установление справедливости, но бесконечную погоню за ускользающей реальностью того события, которое заставило обратиться к праву, а также самого права. Представляется, что данный подход при всей своей дискуссионности способен вывести правоведов из "догматического сна", заставляя их вновь и вновь осмысливать возможности достижения истины в судебном процессе.

УДК 340.12

Н.Г. Карпунова

кандидат педагогических наук, доцент,
доцент кафедры философии права,
истории и культурологии
*(Луганский государственный университет
внутренних дел имени Э.А.Дидоренко)*

ПРАВОВОЕ ПОЛЕ СВОБОДЫ СОВЕСТИ

В настоящее время в Украине сохраняется сложная религиозная ситуация. Профессор А.Н. Колодный характеризует её как "глубокий кризис", связанный, прежде всего с поликонфессиональностью, небывалым противостоянием в православии, противоречиями между традиционными и нетрадиционными для Украины религиозными образованиями, борьбой религиозных организаций за статус государственной Церкви [1]. Понятно, что такая ситуация в стране требует дальнейшей работы по развитию конституционно-правовой базы взаимоотношений государства и религиозных организаций при условии соблюдения основных прав и свобод граждан Украины, среди которых центральное место занимает и право на свободу совести.

Аналізуючи останні дослідження і публікації, в яких в той или иній ступені розглядаються питання правового поля свободи совісті в Україні [1-8, 13], можна прийти до висновку, що система державно-церковних відносин в нашій країні в основному відповідає демократичним принципам і збігається з міжнародними правовими стандартами. Це підтверджується, зокрема, тим, що наявні претензії окремих західних країн щодо порушень прав і свобод людини в Україні сьогодні, менше всього стосуються реалізації саме свободи совісті. Це підтверджує і звіт Бюро демократії, прав людини і праці Державного департаменту США за 2010 рік. Загальний висновок Госдепартаменту США свідчить про те, що в цілому в Україні свобода віросповідання забезпечувалась на практиці. Впродовж звітної періоду (до червня 2010 р.) не було змін у рівні поваги до свободи віросповідання з боку державної влади України [14].

І це при тому, що в сучасній житті в області релігії в Україні відбуваються такі інтенсивні процеси, які не спостерігаються не тільки в країнах колишнього Радянського Союзу, але і по всій Європі. Активність релігійно-церковної діяльності на Україні перевищує активність всіх громадсько-політичних організацій разом взятих [3], і яку, на жаль, діюче законодавство не враховує. Саме з урахуванням цього, в даній статті переслідується мета не тільки охарактеризувати діюче українське законодавство, що визначає межі і можливості практичної реалізації права свободи совісті, але і виділити ряд нерешених ще проблем, породжених сучасною релігійною ситуацією в країні і вимагають законодавчого розв'язання.

Перш ніж перейти до їх розкриття, слід зупинитися на політико-правовій характеристиці категорії свободи совісті. Закон України "Про свободу совісті і релігійних організацій" визначає її так: "Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за власним вибором і свободу самотужку, або разом з іншими, виступати з будь-якою релігією, або не виступати ніякою, відправляти релігій-

озные культы, открыто выражать и свободно распространять свои религиозные или атеистические убеждения" (ст. 3).

Из этого определения следует, что свобода совести - это многоаспектное понятие. А. Н. Колодный и Т.А. Николаюк[8] выделяют следующие составляющие этой категории:

1. **Выбор религиозности или нерелигиозности.**

2. **Свободу религии.** Свобода религии означает свободу иметь религию, свободно её исповедовать и отправлять религиозные культы, распространять религиозные убеждения, воспитывать в них своих детей.

3. **Свободу вероопределения** или конфессиональной принадлежности, что предполагает право человека на беспрепятственный, соответствующий его собственной совести выбор и исповедование какой-либо религии, и совершение её обрядов.

4. **Свободу церкви.** Она предполагает право единолично, или вместе с другими единоверцами исповедовать какую-либо религию, т.е. свободу объединений верующих, образование религиозных организаций.

5. **Свободу религиозной деятельности,** без которой религия не будет иметь полной свободы своего существования.

Кроме этого, А. Н. Колодный и Т.А. Николаюк обозначили философский, религиоведческий и правовой аспекты свободы совести. В философском аспекте свобода совести включает способность личности свободно самоопределиваться в мировоззрении, принять религию и действовать по её нормам и канонам. Религиоведческий аспект свободы совести предусматривает право знания личностью особенностей большого разнообразия религий и выбор одной из них как своей. В правовом же аспекте свобода совести характеризуется совокупностью тех юридических норм, которые определяют границы, и возможности практической реализации личностью своего права на свободу совести [8, с. 179-180].

Рассмотрим, какие же существуют реальные основы реализации личностью свободы совести в Украине.

Прежде всего, это **правовые основы** свободы совести. Молодое украинское государство содействовало и содействует возрождению религиозности. Все правоотношения, связанные со свобо-

дой совести и деятельностью религиозных организаций в Украине, регулируются украинским законодательством, которое базируется на соответствующих нормах Конституции Украины (ст. 11, 24, 35, 37), Закона Украины "О свободе совести и религиозных организациях", Закона Украины "Об альтернативной (невоенной) службе" и иных нормативно-правовых актах.

Свобода совести охраняется гражданским, уголовным, административным и семейным правом. Кроме того, положения о правах верующих, вошедшие в Конституцию Украины, создавались с учётом международных правовых стандартов. Так, статья 35 Конституции Украины соответствует ст. 18, ст. 29 *Всеобщей декларации прав человека* (1948 г.), ст. 18 *Международного Пакта ООН о гражданских и политических правах* (1976 г.), ст. 1, ст. 6 *Декларации о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии либо убеждений* (1981 г.), а также ст. 4, ст. 9 *Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод* (1950 г.) Украина обязалась и в дальнейшем согласовывать своё законодательство с международными правовыми нормами. К примеру, ст. 32 Закона Украины "О свободе совести и религиозных организациях" предусматривает что, в случае установления международным договором, в котором берет участие Украина, других правил, нежели те, которые содержит украинское законодательство о свободе совести и религиозных организаций, применяться будут правила международного договора.

Закон "О свободе совести и религиозных организациях" дал церкви реальную возможность укрепить материальную (ст. 17-20), кадровую (ст. 11) и литературную базы (ст. 22), расширить международные связи (ст. 24), использовать государственные и частные средства массовой информации (ст. 5), а полученное право собственности и юридического лица (ст. 13, ст. 17-20) уравнило ее с другими субъектами права.

Помимо правовых необходимо выделить и политические основы осуществления свободы совести. Церковь стала органической частью общественно-политической жизни нашей страны. Ни одна политическая институция не игнорирует права на сво-

боду совести. Религиозные организации освободились от повседневной мелочной опеки со стороны государственных структур и обрели реальную возможность осуществлять присущие им функции; ушли в прошлое репрессивные меры государства против духовенства и мирян, исчез страх наказания за веру, человек волен сам определять свое мировоззрение, более того государство во многих вопросах идет навстречу религиозным организациям: сейчас законодательно решаются вопросы о налоговых льготах, о льготной оплате коммунальных услуг, о бесплатных земельных участках для религиозных организаций.

Таким образом, можно утверждать, что в Украине созданы необходимые условия для реализации свободы совести. Это подтверждают следующие конкретные факты:

1. Рост численности верующих в нашей стране. Если в 2003 году причисляли себя к верующим лишь, – 60% респондентов, то в 2008 г. уже 86,4% [12]. Таким образом, религиозность в Украине приобрела массовый характер.

2. Резкое увеличение религиозных институтов в стране. Если накануне празднования 1000-летия крещения Руси в Украине насчитывалось 18 различных конфессий, деноминаций, их направлений и толков численностью 5,5 тысяч общин [9], то на 1 января 2011 року в Украине религиозная сеть представлена 55 вероисповедальными направлениями, в рамках которых действуют 35861 религиозная организация (среди которых 33977 имеют юридический статус, а 1884 действуют вне регистрации) [12].

3. Восстановлена деятельность запрещенных в недалеком прошлом ряда Церквей – Украинской автокефальной, Греко-Католической, христиан веры евангельской и т.д. Сегодня конфессии имеют полную возможность открыто проводить свою каноническую, проповедническую деятельность.

4. Религиозным организациям (РО) возвращаются культовые здания. Подсчитано, что обеспеченность РО культовыми зданиями составляет 72% [10].

5. Получило широкое развитие религиозное образование: сегодня в Украине насчитывается 12762 воскресные школы, а в 200 конфессиональных учебных заведениях обучается 18 738 человек [12].

6. Увеличилась численность священнослужителей. Общая обеспеченность религиозных организаций священнослужителями на 1 января 2011 года составила 90,1 % [12].

7. Количество религиозных периодических изданий увеличилось до 386 [12].

8. Роль и авторитет церкви в настоящее время значительно возросли. Это подтверждает даже преамбула Конституции Украины, где подчёркивается значение религиозного фактора (создавая ответственность перед Богом...) не только в истории украинского государственного строительства, но и в поступательном движении украинского общества в будущее.

Однако, несмотря на то, что за годы независимости Украины решено немало вопросов, касающихся осуществления свободы совести в нашей стране, следует выделить и ряд нерешённых в этой области проблем.

В частности, упомянутый выше Закон Украины "О свободе совести и религиозных организациях" № 987-ХІІ был принят, как известно, 23 апреля 1991 года и был признан мировым сообществом, международными организациями и экспертами одним из самых демократичных в Восточной Европе. Однако, за последние двадцать лет в религиозной жизни Украины произошли существенные изменения, что вызвало потребность в совершенствовании правового регулирования в данной области.

Начиная с 2006 года, межведомственная Рабочая группа при Министерстве юстиции Украины разработала новую редакцию данного Закона. Это было сделано во исполнение указа Президента Украины от 20.01.2006 года № 39 "Об утверждении Плана мероприятий по выполнению обязанностей и обязательств Украины, которые следуют из ее членства в Совете Европы" и постановления Кабинета Министров Украины от 20.01.2006 года № 42, которое помимо прочего определяло необходимость "усовершенствования нормативно-правовой базы в сфере государственно-церковных отношений" [4]. Но этот законопроект так и не был принят.

Распоряжением Кабинета Министров Украины от 18 февраля 2009 года № 185-р, предусматривалось, что новая редакция За-

кона України "О свободе совести и религиозных организациях" будет разработана "с целью обеспечения укрепления правовых основ свободы совести и вероисповедания" и должна была быть подана на рассмотрение Кабинета Министров в ноябре 2009 года" [4]. 12 января 2010 года был издан Указ президента Украины Виктора Януковича № 24/2011, которым утверждался план мероприятий по выполнению обязанностей и обязательств Украины перед Советом Европы. Президент поручил реорганизованному Министерству культуры Украины и Министерству юстиции Украины обеспечить укрепление правовых основ свободы мировоззрения и вероисповедания в Украине. Для этого указанные министерства до 1 февраля 2011 года должны были подать Правительству Украины для последующего внесения на рассмотрение Верховной Рады Украины два законопроекта:

- "О свободе совести и религиозных организациях" (с учетом замечаний Доклада ПАСЕ);

- "О возвращении культовых зданий религиозным организациям" (согласно Заключения ПАСЕ № 190 (1995) и подпункта 13.18 Резолюции ПАСЕ 1466 (2005)). Но и по сей день эти законопроекты так и не приняты.

Однако, анализ этих документов подтверждает искреннее желание их авторов восполнить существующие ныне пробелы в реализации свободы совести в нашей стране и акцентировать внимание законодателей на их решении. К таким пробелам и проблемам в решении свободы совести, с точки зрения украинских специалистов в области свободы совести (Э.Ю.Мартынюка, М.Ю.Бабия, Е.К.Дулумана, Ю.А. Бабинова) и в нашей интерпретации, можно отнести следующие:

• несоответствие норм Конституции Украины, Закона "О свободе совести и религиозных организациях" и международных нормативно-правовых актов о свободе совести. Как известно, Закон "О свободе совести и религиозных организациях" был принят до принятия Основного закона Украины. И особенность ситуации в Украине в правовом поле со свободой совести заключается в том, что данный термин был изъят из юридического употребления на конституционном уровне. Первая часть ст. 35 Конститу-

ции Украины гласит: каждый имеет право на свободу мировоззрения и вероисповедания. Это право включает свободу исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, беспрепятственно отправлять единолично или коллективно религиозные культы и ритуальные обряды, вести религиозную деятельность [11, с. 8]. По мнению Э.И. Мартынюка и Е.Э. Никитченко с юридической точки зрения в современной Украине закрепляется не свобода совести, а свобода религий, а права неверующих отнюдь не декларируются в Конституции на одном уровне с регулированием религиозной свободы [2, с. 415]. Профессор Е.К. Дулуман отмечает, что во всех международных нормативно-правовых актах при обращении к проблемам мировоззренческих свобод неизменно употребляется выражение: "свобода мысли, совести, религии и убеждений". Именно в указанном контексте и должна рассматриваться вся система прав и свобод личности в области свободы совести[3].

Законодательное закрепление этой парадигмы даст возможность решить и другие, не менее важные, проблемы, касающиеся свободы совести в Украине, а именно:

- равенства всех религий перед законом. Хотя ст.5 Закона "О свободе совести и религиозных организациях" провозглашает равенство всех религий, вероисповеданий и религиозных организаций перед законом, тем не менее, это право, к сожалению, часто нарушается. Примерами таких нарушений является поддержка государством в ущерб другим многочисленным религиозным конфессиям идеологии православия, что выражается не только в активной пропаганде идей православия государственными средствами массовой информации, но и в объявлении главных православных праздников в качестве государственных праздников, в строительстве на территории воинских частей, тюрем, больниц, учебных заведений и других государственных учреждений православных культовых зданий.

Примеров подобного рода можно приводить много. В частности, Закон Украины "Об альтернативной (невоенной) службе" предусматривает выбор прохождения такой службы представителям лишь 10 из более 150 религиозных деноминаций в Украи-

не[2, с.418]. Тем самым лишаются возможности прохождения альтернативной службы представители других религий и убеждений;

- фактической дискриминации церковного образования в Украине. В законодательстве до сих пор недостаточно чётко отрегулированы вопросы предоставления права религиозным организациям выступать учредителями учебных заведений в соответствии с установленными нормами, лицензирования духовных учебных заведений и сертификации их документов об образовании по государственным стандартам. Дипломы таких учебных заведений государство не признаёт, как не признаёт и учёные степени в области богословия [См. 13]. Однако, в последние годы наблюдаются и определённые сдвиги в решении этой проблемы. В частности Министерством образования и науки Украины был разработан стандарт бакалавра теологии [См. 13].

- реституции имущества религиозных организаций. В Украине церковная собственность, которая в прошлом отошла в собственность государства, и сейчас принадлежит различным собственникам, возвращена не полностью, что приводит к претензиям со стороны религиозных организаций к государству по этому вопросу;

- невозможности получения статуса юридического лица для религиозных объединений;

- практической деятельности религиозных организаций (землепользования, аренды недвижимости, налогообложения и др.).

Эти проблемы приобрели особую остроту в Украине, активно тематизируются религиозными организациями, государственными структурами и нуждаются в своем неотложном законодательном регулировании. Осуществить это можно не простым внесением изменений и дополнений в действующий Закон "О свободе совести и религиозных организациях", а скорейшей разработкой и принятием текста нового закона Украины о свободе совести, который бы отражал и регулировал правовые реалии сегодняшнего дня. Его принятие важно не только для становления и развития духовных координат государства, практики государственно-конфессиональных взаимоотношений, но и выполне-

ния Украиной своих обязательств относительно усовершенствования законодательства в сфере свободы совести, вытекающих из ее членства в Совете Европы.

Используемая литература:

1. Религиозные проблемы на Украине [электронный ресурс].- Режим доступа: www.zip.org.ua/2009/02/sect-5/

2. Религиоведение: учебное пособие / [под редакцией профессора Лобазова П.К.]. - Х.: ООО "Одиссей", 2006. - 480 с.

3. Дулуман Е.К. Свобода совести как элемент демократических свобод [Электронный ресурс] / Е.К. Дулуман. - Режим доступа к статье: www.ateism.ru/duluman/consrus.htm

4. Госкомнацрелигий подготовит новую редакцию Закона Украины о свободе совести и религиозных организациях [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.grehu.net/.../332-2009-04-14-04-34-11.html

5. Бабий М. Законодательные инициативы в сфере свободы совести: украинский контекст [Электронный ресурс] / Михаил Бабий - Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=fresh&d=793>

6. Украина Шенгельская: Свобода совести на Украине - серьезные проблемы [электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.zaistinu.ru/old/ukraine/church/sovestukr.shtml>

7. Религієзнавство: Навчальний посібник / О.М. Єременко, Н.С. Звонюк, О.М. Литвинов та ін; За заг. Ред. О.М. Єременка; МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України. - Луганськ: РВВ ЛАВС, 2005. - 344 с.

8. Религієзнавство: Навч. посіб. для дистанц. навч. // А.М. Колонний, Т.А. Ніколаюк. - К.: Ун-т "Україна", 2003. - 269 с.

9. Киридон А. Современная религиозная ситуация в Украине [Электронный ресурс] / Алла Киридон. - Режим доступа к статье: www.rusoir.ru/2007.php?action=viewsid=133

10. Зайцева Ю. Религиозные проблемы на Украине [Электронный ресурс] / Юлия Зайцева. - Режим доступа к статье: http://www.religare.ru/2_62068.html

11. Конституция Украины. - Х.: ООО "Одиссей", 2005. - 48 с.

12. Аналізуючи таблиці... Облік і динаміка розвитку релігійної мережі України [Электронный ресурс] / Л. Владиченко. - Режим доступа к статье: isu.org.ua/ua/index/monitoring/.../41492/

13. Ю.А.Бабинов. Государственно-церковные отношения в Украине: практика и особенности правового регулирования. // Вісник СевДТУ. Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ. – 2009. – С. 125-129.

14. Госдепартамент США дал оценку религиозной свободы в Украине [Электронный ресурс] – Режим доступа к статье: www.risen-christ.info/...2010.../353-2011-01-14-21-38-14.html -

УДК 342.553:352:340.12(477)

А.В. Резников

доцент кафедры философии права,
истории и культурологии
кандидат исторических наук,
*(Луганский государственный университет
внутренних дел имени Э.А. Дидоренко)*

ЭТАПЫ КУЛЬТУРНО-ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Анализ современных процессов реформирования органов государственного управления и местного самоуправления в Украине, выяснение их региональных особенностей, изучение политических, экономических и культурно-правовых аспектов общественных процессов в Украине невозможны без обращения к опыту прошлого. Развитие самоуправления в Украине имеет давнюю историю, традиции и прошло несколько культурно-правовых этапов своего развития. Города Северного Причерноморья (Ольвия, Пантикапей, Фанагория, Херсонес Таврический и др.), которые были основаны греками VII-VI ст. до н.э. стали первыми государственными образованиями на территории современной Украины, основанными на принципах самоуправления. В этих городах были свои высшие органы власти – народные собрания, на которых решались все ключевые вопросы внутренней и внешней политики; проводились выборы должностных лиц. Важным органом управления была Рада, которая выбиралась народным собранием.

Заметную роль в развитии местного самоуправления в украинских землях сыграло вече, известное тут с древнерусских времен. На вече обсуждались вопросы престолонаследия, назначения чиновников и т.п. Вместе с тем, вече в Украине не имело каких то определенных форм. Не известны, например, порядок его созыва, способ вынесения решений и т.п. Вече предоставляло возможность высказаться каждому желающему горожанину, стремясь в тоже время к тому, чтобы привести все высказывания к общему знаменателю и вынести решение как бы "едиными устами". Разумеется, что для законности вечевого постановления требовалось квалификационное большинство. В Киевской Руси вече собиралось в разных городах (Владимире, Галиче, Чернигове и др.) и разных местах. Например, если Киевское вече созывалось горожанами, то чаще всего собиралось на Подоле, если по инициативе князя - на княжем месте, на "Горе". Можно предположить, что на вече велись какие-то записи, так как спустя столетие в летописи приводятся конкретные факты, имевшие место на тех или иных вечевых собраниях.

Важнейшим этапом развития демократических традиций городского строя явилось распространение в украинских землях, начиная с XIV в. магдебургского права. Возникнув в XIII ст. как результат становления свободной городской общины немецкого города Магдебурга, оно выделяло мещан в отдельное социальное сословие с правом образования собственных сословных органов самоуправления. Таким органом в больших украинских городах был магистрат, который, как правило, состоял из войта (возглавлял магистрат), его помощников (бурмистров) и двух коллегий - рады и лавы, выбиравшихся городским населением (иногда войт назначался государственной или дедичной властью).

Нередко при практическом осуществлении норм магдебургского права сохранялись вечевые традиции древнерусского городского строя. Источники называют в городах того периода времени должностных лиц, известных еще с вечевых времен ("тубыльцев старших", "старцев градских", тиунов). Кроме того, наряду с магистратским судом в городах Украины продолжали действовать копные (общинные) суды, восходящие корнями к древнерус-

скому строю. Так, например, в XVI ст. сходки громады во Владимире (получил магдебургское право еще в конце XV в.) по форме были очень близки к копным общинным судам, оказывая при этом существенное влияние на многие стороны городской жизни. Живым проявлением древнего городского строя на протяжении четырех столетий (с XIV до начала XVIII в.в.) являлось и украинская мещанская община в Каменец-Подольском, (на магдебургском праве с 1374 г.) сохраняя свое самобытное устройство и суд с правом меча "на основании русских прав".

Вопросами хозяйственной деятельности в украинских городах занималась магистратская рада. Она следила за соблюдением правил аренды, работой цехов, своевременным сбором налогов. Важной стороной деятельности рады было и наблюдение за торговлей, в частности она контролировала цены, которые должны были быть "пропорцияльные" и "не излишние". Виновные в нарушении этого правила в первые три раза подлежали различным наказаниям, а в дальнейшем и вовсе лишались права торговли. В обязанности магистратской рады входило и установление "смотря по урожаю и времени", "правдивых" цен, осуществление контроля за мерами которыми меряли хлеб, весами с помощью которых взвешивали товар и т.п.

В основе магистратского самоуправления в Украине лежало выборное начало. Условием для лиц, избираемых в раду являлась "оседлость", т.е. обязательное владение недвижимым имуществом в городе. Для них также устанавливался возрастной ценз – от 25 до 90 лет. Кроме того, кандидаты в городское самоуправление должны были быть "не богатые и не убогие, но среднего достатка, поскольку богачи постоянно поспольство тиранят и изводят; убогие же не приносят никакой пользы... должны быть законнорожденными, дома всегда жить, доброго имени, богобоязненными, справедливыми и правдивыми... Не разглашать городские тайны, быть твердыми в словах и делах, чуждаться алчности". Демократичность норм магдебургского права способствовала его широкому распространению в украинских городах, где в разное время им, кроме ранее названных, пользовались также Киев, Ковель,

Винница, Полтава, Житомир, Чернигов, Чигирин, Короп, Лубны, Канев, Черкассы и другие.

Запорожская Сечь заложила основы самобытного военно-административного строя и культурно-правового развития, отличавшегося демократизмом и своеобразным самоуправлением. Казацкая рада исполняла функции своеобразного законодательного органа. Кошу, в лице кошевого атамана и старшины, принадлежала исполнительная власть. Эти институции строили свою работу на основе традиций, которые существовали в Украине еще с древнерусских времен (например, созыв вече). Характерной особенной была выборность его членов. На казацких радах их участники выдвигали, как правило, альтернативные кандидатуры, обсуждали их и большинством голосов избирали на должности (вплоть до куринных атаманов и десятников включительно). Таким образом, Запорожская Сечь была настоящей "христианской казацкой республикой", построенной на принципах демократизма.

Дальнейший опыт административного и культурно-правового развития был связан с полковым устройством украинских земель второй половины XVI - середины XVIII ст. Полки и сотни считались не только военными, но и территориальными единицами, включавшими все население, проживавшее в их границах. Полк именовался по названию города или местечка, в котором находилась полковая администрация: Черкасский, Корсунский, Белоцерковский, Киевский, Переяславский, Чигиринский и т.д. Полковники и сотни выбирались на войсковых радах и ведали судбно-административными, хозяйственными, военными вопросами. В своей практике они нередко использовали нормы магдебургского права, другие демократические традиции городского самоуправления. С ликвидацией Запорожской Сечи (1775 г.) и полкового устройства (1781 г.) Украина попала в полную зависимость от российского самодержавия.

Февральская революция 1917 года и крушение самодержавия придали новый импульс развитию местного самоуправления в Украине. Он был связан, прежде всего, с деятельностью Центральной Рады и провозглашенной ею Украинской Народной респу-

блики (УНР). 29 апреля 1918 года состоялась сессия Центральной Рады, на которой была принята Конституция УНР, в соответствии со ст. 5 которой систему местного самоуправления составили земли, волости и громады а их отношения с государством имели следующий вид: "не нарушая единой своей власти, УНР предоставляет своим землям, волостям и громадам права широкого самоуправления, придерживаясь принципа децентрализации". Кроме того, в соответствии со ст. 26 советам и управам (условный аналог современных исполкомов) громад, волостей и земель, "принадлежит единая непосредственная местная власть: министры УНР только контролируют их деятельность... не вмешиваясь в дела тем советам и управам предназначенных". К сожалению, как известно, эти правовые положения не были реализованы.

За годы советской власти происходит неоднократное реформирование административно-территориального устройства Украины, которое, в конечном счете, определялось трехступенчатой системой управления: центр – область – район. Причем, характерным для этого периода является то, что высшим органом власти, в каком бы то ни было административно-территориальном образовании, формально были Советы депутатов трудящихся различных уровней. Фактически же последние действовали под постоянным контролем правящей большевистской (коммунистической) партии, которая по существу определяла всю стратегию и содержание их политики.

С провозглашением независимости Украины концепция организации местной власти менялась несколько раз. Продолжает она модернизироваться и сегодня, поскольку построение самостоятельного государства – процесс длительный и сложный. Неценимым на этом пути может и должно стать изучение культурно-правового опыта функционирования различных моделей местного самоуправления, существовавших на наших землях достаточно длительный временной период.

УДК 349.41(091)(477)

Г.С. Севрюкова

ад'юнкт кафедри теорії та практики
організації оперативно-розшукової діяльності
(Академія управління МВС)
старший оперуповноважений ВСМ
УМВС України в місті Севастополі

ЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ

"... нет в нашей жизни сегодня более важного,
чем вернуть земле первоначальное цветенье".
В. Мегре [1, 183].

Для українського суспільства, що стало на шлях розвитку ринкової економіки, в основі якої лежить приватний інтерес, у тому числі й до землі як об'єкта права власності, особливої актуальності набувають питання щодо реалізації конституційних прав і свобод громадян на володіння, користування і розпорядження земельними ділянками. При цьому дана проблема набуває своєї актуальності ще й з огляду на те, що існуюча в Україні система земельного права не завжди забезпечує реалізацію прав і свобод людини та громадянина як суб'єкта земельних відносин, а почасти створює передумови для обґрунтування права одних на свій розсуд створювати умови для реалізації потреб і інтересів інших, не завжди тих, хто безпосередньо працює на землі. Актуальним є також те, що громадяни під час реалізації своїх конституційних прав потребують захисту від злочинної діяльності посадових осіб, в тому числі за допомогою оперативно-розшукової діяльності, яка проводиться підрозділами ДСБЕЗ МВС України. Тому в сучасний період, на відміну від радянських часів, викриття та документування фактів хабарництва в сфері земельних відносин є пріоритетним напрямком в діяльності оперативних підрозділів системи МВС України. І в кінцевому результаті від стану протидії злочинам в земельній сфері залежить добробут громадян України та авторитет держави.

Метою даної статті є спроба привернути увагу фахівців до

деяких історико-правових аспектів розвитку земельних відносин в Україні та сучасних проблем, які виникають під час реалізації конституційних прав і свобод громадян на володіння, користування і розпорядження земельними ділянками.

Питання вивчення історичних аспектів земельних відносин є сьогодні актуальним, тому що кардинальна зміна ідеології правової системи потребує негайного перегляду й оновлення єдності та структурного взаємозв'язку норм та інститутів, що утворюють будь-яку систему галузі, отже постає необхідність створення новітньої правової доктрини у сфері земельних відносин. Тому висвітлення історіографії проблеми розвитку земельних відносин є необхідною умовою удосконалення сучасного законодавства України та складною частиною протидії злочинам в цій сфері.

Головна мета цієї статті – привернути увагу широкого кола науковців та практиків до вивчення історичних аспектів правового забезпечення та особливостей реалізації права власності на землю, оскільки шлях до відновлення притаманних Україні форм власності на землю лежить через створення ефективного механізму правового регулювання.

Вагомий внесок у дослідження проблем земельного права в різні часи здійснили, зокрема, А. Бобкова, С. Кравченко, Н. Малишева, В. Носік, О. Погрібной, Б. Розовський, В. Семчик, В. Янчук та інші науковці. Взагалі, окремі питання проблем земельних відносин знаходили своє відображення у наукових роботах сучасних істориків національного права: В. Гончаренко, О. Головка, О. Кузьминця, В. Кульчицького, А. Рогожина, О.Шевченка та інших. Безсумнівно, названі автори внесли чимало нового в правову регламентацію земельних відносин, створили значне наукове підґрунтя для подальших досліджень. Але, незважаючи на певну кількість наукових праць з питань регулювання земельного права, недостатня увага приділялась вивченню історико-правових аспектів земельних відносин як необхідної умови удосконалення сучасного законодавства.

Згідно державного стандарту, земля – це найважливіша складова частина навколишнього природного середовища, яка характеризується простором, рельєфом, ґрунтовим покривом, рослин-

ніспо, надрами і водами. У цьому визначенні земля окреслюється як інтегрований природний об'єкт, що складається із множини природних компонентів [2, с. 11].

У словнику С.І. Ожегова дається наступне тлумачення значення слова "земля": 1. Третя від Сонця планета Сонячної системи, що повертається навкруги сонця та навкруги своєї осі; 2. Суша на противагу водному чи повітряному простору; 3. Грунт, верхній шар кори нашої планети, поверхня; 4. Рихла темно-бура речовина, що входить до складу кори нашої планети; 5. Країна, держава, а також будь-яка велика територія Землі; 6. Територія з угіддями, що знаходиться в чийомусь володінні, користуванні; 7. Основна адміністративно-територіальна одиниця в Австрії [3, с. 232]. Термін "земля" в правових відносинах використовується в значенні, як територія земної поверхні, яка знаходиться в чийомусь володінні або користуванні.

Стаття 1 Земельного кодексу (далі - ЗК) України відтворює ст. 14 Конституції України, за якою земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Земля має для людства загалом і для українського суспільства зокрема всеохоплюючий ціннісний характер, є предметом правового регулювання багатьох галузей права. Земля є насамперед територією держави України, яка відмежовується кордонами від інших держав. Земля як територія держави є ознакою її цілісності, на яку поширюється суверенітет українського народу як носія незалежності і самостійності. Виходячи з цих конституційних положень, земля як територія держави є об'єктом права власності Українського народу [4, с. 13].

Цінність землі як національного багатства полягає в її багатофункціональному призначенні та в духовному плані. Земля як батьківщина наповнює людську душу. Духовність людини знаходить своє матеріальне втілення на землі, де є простір любові. Ідеї письменника М.В. Мегре зводяться до того, що шматочок землі - це простір любові, через який людина пов'язана з космосом, з планетами, з сонцем. Поверхня землі реагує на людину, на енергію її почуттів. Через землю та простір любові на неї одночасно на людину реагує всесвіт [1, с. 184].

Також доцільно зазначити, що ст. 2 ЗК обмежує земельні від-

носини лише суспільними відносинами щодо володіння, користування і розпорядження землею, тобто такими відносинами, які складають зміст права власності на землю. В реальній дійсності функціонують також земельні відносини, пов'язані з охороною земель, відтворенням і підвищенням родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду та ін. [5, с. 15].

Досліджуючи розвиток земельних відносин, треба відзначити, що в історії українського народу вже мали місце (середина XIX – перша чверть XX ст.) аналогічні сучасним процеси зі своєрідною приватизацією землі, трансформацією та розширенням кола суб'єктів права власності на землю, у тому числі й масовим залученням до них провідної верстви українського суспільства – селян [6, с. 1]. Як зауважив В.Н. Прокопенков, унікальні властивості землі народжувати та підтримувати життя, багатство надр, різноманіття природних особливостей дають можливість кожній людині не просто жити, а жити в достатку. Ця можливість відкривається лише господарю, власнику землі, і держава надає право на землю кожному своєму громадянину [7, с. 1].

Історіографія земельних відносин свідчить, що норми загальнодержавних актів, ухвалених 19 лютого 1861 р., визначали правосуб'єктність селян на землю як у складі громади, так і окремого двору. Вперше на законодавчому рівні проголошувалося право повної власності селян на землю, яке посвідчувалося відповідним документом, що називався "дана" [6, с. 26]. З ухваленням Положень 19 лютого 1861 р. селянське землеволодіння на території Російської імперії, у тому числі й на українських землях, існувало у формі общинної, індивідуальної власності та власності окремих індивідуальних господарств, об'єднаних у хліборобські товариства. За вчасну сплату встановлених викупних платежів, придбаної земельної ділянки громадою чи товариством домовласників відповідали всі члени, пов'язані круговою порукою, а за справність платежів за набутою землею індивідуальним способом – відповідав кожен із власників особисто. Аналіз змісту місцевих Положень українських губерній надав можливість відокремити чотири базові форми селянської земельної власності: одноосібну позанадільну спадкову власність; спільну позанадільну власність;

надільну власність при подвірно-спадковому користуванні; общинну надільну власність при общинному користуванні [6, с. 19]. Але на той час, порівняні з сьогоденням, при передачі землі між кріпаком-поміщиком та селянином був іншим менталітет населення та не було посередника – чиновника-бюрократа, тобто не було ґрунта для вчинення злочинів.

У контексті контрреформаційних урядових заходів 1880 - 1890-х років вчинився відхід від новаторських принципів. Численні непорозуміння між владою і селянством, подекуди перетворюючись на відкрите збройне протистояння, найчастіше мали місце на ґрунті невдоволення якістю відведених для особистого користування угідь, наділення ділянок у непридатних місцях, розмірами наділених земель тощо [6, с. 21-22].

Створення подальших перетворень у земельних відносинах було здійснено проведенням земельної реформи урядом П. Столипін, яка легалізувала альтернативну, приватну форму землеволодіння, держава де-юре визнала право особистої власності на землю надільного подвірно-спадкового володіння (Правобережна Україна, частина Чернігівської та Полтавської губерній). Крім цього, доцільно зауважити, що одним із найсуттєвіших наслідків земельної реформи середини ХІХ - поч. ХХ ст. стали зміни у правовій свідомості українського селянина. За відсутності стабільної земельної політики українських урядів доби Української революції, селянин послідовно отстоював своє право на земельну власність, про що свідчать наповнення гасел та масштабність розгортання повстанського руху 1917 - 1923 р.р. [6, с. 25].

Першим кодифікованим актом земельного законодавства України був Тимчасовий земельний закон, прийнятий Українською Центральною радою 18 січня 1918 р., однак через політичні причини його положення не були реалізовані. Тому першим реально діючим кодифікованим законодавчим актом нашої країни прийнято вважати земельний кодекс УРСР, прийнятий 25 жовтня 1922 р., який відображаючи політичні й економічні реалії того часу, закріплював націоналізацію землі й скасування приватної власності на неї, забороняв купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з відчуженням землі [4, с. 6].

Другий ЗК УРСР був прийнятий 8 липня 1970р. і введений в

дію 1 січня 1971р., який успадкував правові положення попереднього ЗК УРСР. Зокрема, земельний фонд проголошувався власністю виключно держави і заборонялися цивільно-правові угоди щодо відчуження земельних ділянок. Проте на відміну від кодексу 1922 р. ЗК УРСР 1970 р. не передбачав свободи вибору форми господарювання в сільському господарстві. Для ведення товарного сільськогосподарського виробництва землі могли надаватися тільки "соціалістичним" підприємствам – радгоспам, що були державними підприємствами, та колгоспам, які являли собою "одержавлені" квазікооперативи [4, с. 7].

Наступний ЗК УРСР був прийнятий 18 грудня 1990 р. і введений в дію 15 березня 1991 р., який концептуально незначною мірою відрізнявся від земельного кодексу 1970р. Усі землі проголошувалися власністю народу України, тобто залишалися власністю виключно держави. Розпорядження землею, тобто надання ділянок юридичним та фізичним особам у користування та виділення їх для державних чи громадських потреб, як і раніше, мали здійснювати Ради народних депутатів [4, с. 8-9].

Вперше право приватної власності на землю закріплено в законі України від 30 січня 1992 р. "Про форми власності на землю". Згідно цього закону та Земельного кодексу України від 13 березня 1992 р. право громадян на довічне успадковування володіння земельними ділянками було скасовано та був введений інститут права приватної власності на землю. В існуючому земельному кодексі він отримав закріплення та подальший розвиток [7, с. 66].

Одним із самих перших "земельних" документів була постанова Верховної Ради України "Про земельну реформу", яка розкривала сутність земельної реформи. Згідно цього акта всі землі України з 15 березня 1991 року оголошувалися об'єктом земельної реформи. Іншими словами, у зв'язку з переходом економіки до риночних відносин ставилося на перший план завдання перерозподілу земель із одночасною передачею їх в приватну власність та в користування підприємствам, установам, організаціям та громадянам з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі. Для виконання цього завдання Радам народних депутатів було доручено провести інвен-

таризацію земель, визначити ділянки, які використовувались не за цільовим призначенням, нераціонально чи способами, які призводять до погіршення екологічної обстановки, забезпечити проведення ряду інших заходів. На основі матеріалів інвентаризації земель пропонувалося розглянути питання про припинення права користування ділянками, які використовуються не за цільовим призначенням. З порушенням встановлених вимог, та передати їх до складу земель запасу з метою подальшого перерозподілу [7, с. 5].

Важливим був п. 6 постанови "Про земельну реформу" - про строки виконання заходів земельної реформи. Однак через недостатність бюджетного фінансування на ці заходи строки кожні чотири роки продовжуються постановами ВРУ [7, с. 6]. Вказане свідчить про незавершеність процесу інвентаризації (а отже і приватизації) земель в Україні.

Конституція України 1996 р. кардинально змінила характер правового регулювання усіх сфер суспільного життя, в тому числі сфери землекористування. Тому новий ЗК України було прийнято Верховною Радою України 25 жовтня 2001р., який набув чинності 1 січня 2002 р. У ньому, перш за все, відображені й деталізовані форми власності на землю, закріплені Конституцією України. Також слід зазначити, що земельні відносини регулюються й іншими, прийнятими відповідно до Конституції законами і підзаконними актами.

Висновки. Таким чином, слід визнати, що земельне право України в сучасному вигляді включає у свою систему всі інститути правового регулювання у сфері користування земельними ресурсами, але не завжди забезпечує реалізацію прав і свобод громадянина як суб'єкта земельних відносин. Таке становище склалося тому, що нині матеріальні цінності в нашому суспільстві придбали більше значення, ніж моральні. І в таких умовах поведження посадових осіб в сфері земельних відносин, у першу чергу, залежить від їх моральних принципів. У зв'язку з цим велику суспільну небезпеку становлять посадові злочини у сфері земельних відносин, серед яких хабарництво є однією з найбільш небезпечних форм корисливого зловживання владою чи службовим становищем. Хабарництво в сфері земельних відносин підриває

демократичні інститути нашої держави, їх авторитет, дезорганізує нормальну роботу органів влади і управління, дискредитує діяльність, загрожує процесам реформування економіки та становлення української державності.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що нині оформлення державних актів на право приватної власності на землю сільськогосподарського призначення знаходиться в стадії завершення. Але одночасно йде процес приватизації земельних ділянок громадянами для будівництва й обслуговування житлових будинків, садівництва, гаражного та дачного будівництва, ведення особистого сільськогосподарського та фермерського господарства. Тому протидія злочинам в сфері земельних відносин залишається пріоритетним напрямком діяльності органів внутрішніх справ. На виконання вимог Президента України та Уряду держави Міністерством внутрішніх справ на системній основі реалізується комплекс заходів щодо перевірок додержання законодавства, боротьби з незаконною приватизацією земельних ділянок, викриття злочинної діяльності корумпованих службових осіб органів влади та управління, що сприяють порушенням земельного законодавства під час їх розподілу і продажу.

Використана література:

1. В. Мегре. Новая цивилизация / Владимир Николаевич Мегре. Серия "Звениящие кедры России" // Книга 8. Ч. 1. - С.-П.: "ДИЛТА", 2006. - 224 с.

2. Каракаш И.И. Право собственности на землю и право землепользования в Украине // Научно-практ.пособие. - К.: "Истина". - 216 с.

3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов. Справочное издание/ Под ред. Н.Ю.Шведовой.- 23-е изд., испр. - М.: "Русский язык", 1991. - 917 с.

4. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар/ [Шемшученко Ю.С., Андрейцев В.І., Семчик В.І та ін.] / за ред. В.І. Семчика // Науково-практичне видання. - К.: "Ін Юре". - 2003. - 676 с.

5. Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар/ За ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги // Науково-практичне видання. 4-те вид., допов.- Х.: "Одисей". - 2007. - 624 с.

6. Захарченко П.П. Право власності на землю в Україні: інституа-

лізація, правове забезпечення, особливості реалізації (Середина XIX - перша чверть XX ст.): Автореф. дисертації на здобуття ступеня докт. юрид. наук. КНУВС. - 2009. - 35 с.

7. Прокопенков В.Н. Земельные отношения на территории Севастополя в законодательных и нормативных актах / Вадим Николаевич Прокопенков. Серия "Земельные отношения".// Нормативное производ.-практич. издание. 2-ое изд., переработ. и дополн.- Севастополь: "Рибзет". - 2007. - 524 с.

УДК 340.15(477)"1921-1923":94(477)

Л.Б. Тарасенко

старший викладач кафедри
філософії права, історії та культурології,
кандидат історичних наук
(Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

ГОЛОД 1921-1923 рр. ЯК НАСЛІДОК АНТИСЕЛЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ТА ЗАСІБ ПОДОЛАННЯ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ

На сьогодні становище сільських мешканців значно ускладнилося в зв'язку з тяжкою ситуацією в сільському господарстві країни та світовою кризою взагалі. Життєвий рівень українського селянства, й без того найменш соціально захищеного в Україні, катастрофічно знижується. Майже перед кожною селянською сім'єю постало питання, як протистояти об'єктивним негараздам та вижити, особливо, коли влада бездіяльна. Українському селянству, яке в своїй історії вже не один раз стикалося зі значними проблемами, вирішувати й сучасні, скоріше за все, доведеться самотійно. Потреба у серйозному осмисленні досвіду минулого з метою врахування та недопущення в майбутньому попередніх прорахунків визначає незгасаючий інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя селянства на початку 20-х рр. XX ст., чим і обумовлюється актуальність означеної проблеми.

До висвітлення її різних сторін у свій час звертався ряд дослідників, зокрема О. Бут та П. Добров [1], А. Михненко [3], О. Мороз та С. Злупко [4], П. Панченко та В. Шмарчук [5], колективи науковців [2]. Проте доводиться констатувати той факт, що деякі аспекти залишалися поза увагою дослідників, особливо на регіональному чи місцевому рівнях. З огляду на це, метою даної публікації є висвітлення голоду 1921-1923 рр. як наслідку штучного зрощування природних катаклізмів і антиселянської політики держави та засобу подолання селянського повстанського руху. Особливо хотілося б звернути увагу на те, який відбиток мала політика більшовицького керівництва в донбаському селі.

На початку 20-х рр. XX ст. південне українське село (втім, як і російське) охопив голод. Більшовицька партія офіційно пояснювала його посухою, що сталася навесні та влітку 1921 р. в основних зернових регіонах та викликала неврожай, а також занепадом економіки, зокрема сільського господарства, викликаним бойовими діями в ході першої світової та громадянської війн.

Більшовицька влада офіційно визнавала голод, що розпочався на півдні Росії, голод в українських губерніях замовчувався, ніби його не було. На шпальтах газет постійно розміщувалися повідомлення про страхіття голоду в Поволжі, звертання партійно-державних діячів до українського селянства з закликами допомоги голодуючим росіянам, інформаційні матеріали щодо масштабної іноземної допомоги голодуючим Поволжя білизною, одягом, взуттям, цукром тощо [6, 1; 7, 2; 8, 1; 9, 1]. Південні ж українські губернії, вкрай вражені посухою, залишалися без допомоги [5, 136].

В Україні в 1921 р. від посухи постраждали сім губерній південної та середньої смуги: Миколаївська, Одеська, Запорізька, Катеринославська, Донецька, Полтавська та Кременчуцька [5, 137]. Валовий збір зерна в них становив 47 млн. пудів, в інших губерніях – 230 млн. пудів, а в цілому по Радянській Україні було зібрано лише 277 млн. пудів хліба або четверту частину довоєнного збору [10, 5]. Валовий збір зерна на душу населення в постраждалих губерніях складав 6,6 пудів, в інших губерніях – 16,7 пудів. Отже, зібраного хліба не вистачало навіть на потреби населення

України, оскільки продовольча потреба на основі досліджень відомого російського вченого-аграрника О.В. Чайнова складала 17 пудів разом із картоплею, а без неї від 14,5 до 16,0 пудів [10, 8].

Перші повідомлення про небувалу засуху на півдні України з'явилися в пресі вже в липні 1921 р. [11, 1]. Але вони давалися мимохідь, були непомітними, не склали враження про невідворотне лихо, що наступало. У статтях повідомлялося про те, що надії на врожай не виправдаються, і замість 870-880 млн. пудів хлібофуражу буде отримано не більше 650 млн. пудів, і що встановлений Україні продовольчий податок у 117 млн. пудів повинен бути виконаний [12, 1].

У Донецькій губернії зібрали 15,4 млн. пудів зерна. За офіційно встановленої розрахункової норми на одного їдця 13 пудів (зокрема, 8 пудів картоплі, прирівняних до 2 пудів жита) з реальних зборів урожаю в Бахмутському, Гришинському, Луганському повітах виходило 4,3-4,6 пуда, в Маріупольському, Юзівському - 2,5-2,8 пуда на їдця. Лише в Слов'янському і Слов'яносербському районах, де спека менше вразила урожай, - 6,8-7,6 пуда. Це означало, що повіти могли прогодувати себе від 3 місяців (Маріупольський, Юзівський) до 9 місяців (Старобільський). Але жоден з повітів Донецької губернії не був офіційно визнаний до кінця 1922 р. голодуючим [1, 44].

У 1921 р. Москва не звільнила Україну від здачі продподатку, що замінив продрозверстку, та був не набагато нижчий за неї. При цьому збирання продподатку велося старими насильницькими, репресивними, надзвичайними мірами. В Україні діяли військово-продовольчі загони. На селян, які не виконували продподатку, вони накладали штрафи, заарештовували, відправляли на примусові роботи, конфісковували їхнє майно тощо. Відомі численні зловживання проддружинників, їхнє мародерство, насильство над селянами. Більшість селян змушені були купувати продукти для внесення податку. Більше того, реквізувався навіть посівний матеріал. Ще в березні 1921 р. губернський з'їзд Рад і комнезамів, що пройшов у Бахмуті (Артемівську), ухвалив організувати в селах продовольчі загони з незаможних селян для вилучення посівного матеріалу з тих районів, які не виконали продовольчу розкладку [13, 1].

Становище селянства катастрофічно ускладнювалося з кожним днем, особливо взимку 1921-1922 рр. та навесні 1922 р.: у грудні 1921 р. у неврожайних губерніях України голодувало 12% населення, у травні 1922 р. – 39,2%, тобто за півроку кількість голодуючих збільшилася в 3 рази [14, 3].

Населення вживало сурогати, споживало те, що не підлягає споживанню. Там, де з'їдені солом'яні дахи, собаки, коти, шкіри, хомути, чоботи і навіть столи, відмічалися випадки некро- і антропофагства [4, 84], що є свідомством деформації людської психіки. Так, у лютому 1922 р. в Маріупольській повітовій виконавчій комітет було доставлено декілька дитячих голів, підібраних у волостях повіту [9, 1]. Ця страшна знахідка – свідомство жахів голоду, який затьмарював людський розум день за днем протягом довгих місяців з літа 1921 р. Цілі села та райони Маріупольського повіту харчувалися виключно глиною, зростала смертність. У Гришинському повіті зареєстровано 100 тисяч голодуючих, у тому числі 60 тисяч дітей [15, 2]. У Шахтинському повіті в зв'язку з посиленням голоду в їжу йшли дубова кора, листя дерев, тирса, трава тощо [16, 2].

Нарешті в січні 1922 р. Донецька губернія одержала дозвіл припинити вивезення харчів [17, 65]. У лютому 1922 р. чинилися спроби, хоч і з запізненням, вирішити проблему шляхом відкриття столових та харчувальних пунктів, та голод досяг такої високої позначки й охопив таку кількість населення, що зазначена акція мало що дала: відсоток задоволення голодуючих у Луганському повіті складав 2%, у Слов'яносербському – 4%, у Шахтинському – 9,5%, у Юзівському – 24% [14, 5].

Поряд із дорослими від голоду потерпали й діти. У травні 1922 р. у Донецькій губернії голодувало 446002 дитини віком до 16 років, що складало майже 55% від загальної кількості голодуючих губернії [14, 5]. Особливо тяжким було становище дітей, які в період голоду залишалися сиротами. В селах із кількістю населення в 1500 чоловік налічувалося до 40 й більше круглих сиріт. Родичі не могли їх прийняти, бо самі голодували, прикути були переповнені й там теж голодували, тому через місцеву пресу влада зверталася до громадян із проханням прийняти дітей, хто скільки

зможе [16, 1]. Осиротілих дітей віком до 15 років включно розміщували серед того населення, яке давало на те свою згоду [18, 2]. Частково таких дітей забирали родичі, для сиріт на кошти з місцевих фондів відкривалися дитячі дома, годувальні пункти та столові. У Маріупольському повіті був відкритий дитячий дім імені Короленко [19, 2], 30 дитячих столових, у яких отримували їжу 7 200 дітей [20, 1]. З 1 лютого 1922 р. у Луганському повіті було відкрито 5 годувальних пунктів для дітей: у Слов'яносербську - на 200 дітей, у станиці Луганській - на 75 дітей, у Великій Чернігівці - на 75 дітей, у Петропавловську - на 75 дітей, у Луганську - на 150 дітей [15, 2].

Викликає подив, якою логікою користувалися партійно-державні чиновники, коли в засобах масової інформації поряд були надруковані, наприклад, повідомлення про голод і його жертви у Луганському повіті й необхідність вишукувати резерви якимсь допомогти голодуючим, та повідомлення типу: "На загальних зборах службовців Луганського відділення Державної Товарної контори прийнято рішення щомісяця відраховувати на користь голодуючих Поволжя 3% як із грошового окладу, так і з продовольчого пайка" [8, 1]. Таке нерівнозначне відношення до голодуючих різних регіонів пояснювалося тим, що більшовики визначали свою політику в кризових ситуаціях, виходячи з єдиного критерію - як би не послабити власної диктатури. По-перше, перевага в продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не голодуючим у сільській місцевості. Наприклад: на шахтах Донбасу восени 1921 р. було утворено тримісячний запас хліба, тоді як у селах Донецької губернії люди не дістали ні зернини. Згуртовані й голодні робітничі колективи були набагато небезпечнішими, аніж розпорошені селяни. З іншого боку, коли центральному урядові в Москві доводилося вибирати між селянами різних регіонів, він також виходив з інтересів зміцнення своєї влади. Тобто робив усе можливе для рятування Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України [21, 195-196].

Свідоме та цілеспрямоване офіційне замовчування голоду в Україні партійно-державним керівництвом всіх рівнів майже до лютого 1922 р. унеможливлювало допомогу голодуючим з боку

міжнародних організацій. Ізоляція військовими підрозділами голодуючих регіонів від іншої частини України не давала можливості вирішити проблему голоду власними зусиллями.

16 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У дозволило розмістити у пресі відомості про голод на півдні України [2, 24]. Критичне становище та всі жахи голоду визнавало вже тепер навіть керівництво УСРР. Постановою Раднаркому губернії Запорізька, Донецька, окремі повіти Миколаївської, Одеської, Катеринославської, Полтавської губерній оголошені неврожайними місцями, виконкомам вказаних місць надане право знижувати ставки продовольчого натурального податку та дозволяти заміну такого грошима, а також зовсім звільняти від виконання натурального податку [22, 2].

Все ж місцеві чиновники, бажаючи вислужитися перед керівництвом, не поспішали реалізовувати вказане право. Збирання натурального податку продовжувалося, хоч наголошувалося, що з кожним днем це стає тяжчим, бо більшість районів визнані голодуючими [23, 2].

13 лютого 1922 р. у Харкові відбулося об'єднане засідання всіх центральних, громадських, кооперативних та іноземних організацій щодо питання допомоги голодуючим України. Голова комітету Нансена капітан Квіслінг, оголосивши себе уповноваженим для ведення боротьби з голодом в Україні, визнав в Україні 5 млн. голодуючих [24, 2].

У той же час партійно-державні працівники продовжували роботу щодо організації вилучення хліба з України. 21 лютого 1922 р. до Києва прибув Голова ВЦВКу М.І. Калінін, котрий разом із Головою ВУЦВКу Г.І. Петровським під час зустрічей з населенням України наголошував на тому, що українці відстають у справі допомоги голодуючим Поволжя, та дорікав тим, що одна лише Курська губернія відправила в Поволжя 400 вагонів хліба, й уся Україна – теж 400 вагонів [25, 1].

Усе ж, хоча б в очах світової громадськості влада повинна була тепер боротися з голодом і в Україні. З літа 1922 р. кошти, які надходили до фонду боротьби з голодом у республіці, почали використовувати винятково для голодуючих України. Але тільки

після врожаю 1923 р. продовольча ситуація в республіці почала докорінно змінюватися. Збільшення зернових ресурсів дозволило помітно поліпшити харчування населення, почався процес відновлення поголів'я худоби.

Потрібно зазначити, що такі посухи та неврожаї, що сталися влітку 1921 р., доволі часто зустрічалися на півдні, та селяни вміли з ними боротися, створюючи спеціальні страхові хлібні фонди. Політика "воєнного комунізму", що була подовжена в Україні більшовиками майже на рік порівняно з російськими губерніями, вигребла з українського села всі запаси зерна та примусила селянина жити від врожаю до врожаю за нормою в 13 пудів хліба на душу [26, 591-627]. Тому слід наголосити, що голод 1921-1923 рр. в Україні слід пояснювати не тільки офіційною версією про природну стихію – засуху, наслідками економічної відсталості і семилітньої війни, а й суб'єктивними причинами, що були викликані соціально-економічними перетвореннями партії більшовиків і насильницькими методами, за допомогою яких вони здійснювались.

Унаслідок голоду різко скоротилося поголів'я продуктивної та робочої худоби. У п'яти неврожайних губерніях навесні 1922 р. нарахувалося менше половини великої рогатої худоби і коней, близько п'ятої частини поголів'я свиней та овець [27, 169]. Деякі господарства в 1922 р. взагалі залишилися без тварин. Селянські господарства відчували величезну нестачу живого (63% безкінних) і мертвого (понад 53% безреманентних) реманенту. Про погіршення загального стану сільського господарства України свідчить зменшення селянської польової засівної площі в цілому: у 1921р. було засіяно 17,1 млн. дес. землі, у 1922 р. – 14,3 млн. дес. землі [28, 39].

Не менш тяжкими були наслідки голоду для селянства Донбасу. У ряді доповідних записок відмічалось зокрема, що сільське господарство Маріупольського повіту прийшло в занепад, головною причиною якого став неврожай 1921 р., який вирвав тисячі робочих рук і біля 20 000 голів робочої худоби, знищив цілу гадузь сільського господарства – свинарство та на с бджільництво. Різко зменшилася посівна площа: в 1916 р. було засіяно 245 147 дес., в

1921 р. – 175 333 дес., в 1922 р. – 91 326 дес. [29, 26]. У Старобільському повіті Донецької губернії катастрофічно скоротився живий реманент – на 61,6% [30, 3]. У Луганському повіті навесні 1921 р. нараховувалося 16 004 робочих коней та 31 234 робочих волів, через неповний рік, до січня 1922 р. їх чисельність скоротилася відповідно на 80 % та на 15% [31, 1]. У селі Благодатному Юзівського району на 300 дворів залишилося 6 коней та 7 волів [32, 2]. Взагалі в 1922 р. з 326 785 господарств Донецької губернії без робочої худоби залишилося 121 119 господарств, або 37%, аналогічним було становище щодо мертвого реманенту [33, 29].

Загострення політичної та економічної ситуації викликало невдоволення радянською владою широких верств населення України. При цьому найбільш загрозливими вважалися не великі з'єднання, а дрібні місцеві "банди". Вони склалися з місцевих селян, які "сьогодні працюють в полі, а завтра беруть прихованого коня і йдуть у бандити" [3, 178].

Керівництво країни розглядало цей рух як політичний бандитизм. Придушити його повністю не змогли навіть частини Червоної Армії та загони особливого призначення. Тільки голод допоміг здолати непокірливе селянство. Потрібно зауважити, що в частинах Червоної армії також спостерігалось невдоволення комуністами та комісарами, і велася агітація щодо переходу бійців до повстанців, сильно розвинулося дезертирство, при чому бійці бігли до повстанців зі зброєю в руках. Фактично, за виключенням міст і залізничних вузлів, уся територія України знаходилася в руках повсталого народу [28, 206-210]. Одним із найбільших "бандитських" регіонів був для російського керівництва Донбас [3, 177].

Через ворожість місцевого населення й активну діяльність у ньому антирадянських угруповань (махновців та інших) радянська влада довго не могла закріпитися в Старобільській окрузі. У листі секретаря Донецького губернського комітету КП(б)У Е. Квірінга (1921 р.) до Старобільського повітового комітету КП(б)У зазначалося: "Старобільськ був і залишається одним з найбільш бандитських повітів. За весь час ніякої систематичної радянської роботи там не велось, і тому селянство просто не вірить у силу Радянської влади. Військові загони в погоні за бандами проходять повітом, не закріплюючи за собою владу" [34, 80].

На території Донбасу активно діяла велика кількість "бандитських", як визначала їх радянська влада, груп: загони Махна, Сабонова, Маслакова, Сичова, Каменюка та інших. Вони мали підтримку населення, головним чином, сільських районів, і боротьба радянської влади з залишками цих формувань тривала аж до середини 20-х рр. У середині травня 1921 р. в Соляному районі Бахмутського повіту була розгромлена банда батька Павла, знищено 57 бандитів, захоплені полонені, кулемети, коні, гвинтівки, друкарські машинки [35, 2]. Через декілька днів у Старобільському повіті при розгромі банди Шпака загинув отаман шайки й частина бандитів [36, 2]. У липні військовими частинами була розгромлена банда Каменюка, загинули 500 бандитів, захоплено 5 кулеметів, 60 коней [37, 2]. У вересні 1921 р., після того, як було знищено тисячі повсталих селян, губернський виконком видав наказ "Про помилування всіх бандитських загонів та окремих бандитів, що добровільно здалися" [38, 1]. "Шайка", "банда", "бандити" – такими епітетами нагороджувала робітничо-селянська влада селян, що чинили опір їй та її політиці "воєнного комунізму", яка обібрала селянство до останньої нитки й залишила сам на сам з голодом.

Необхідно додати, що в кінці 1921 р. – на початку 1922 р. з'являється новий різновид "бандитизму", так званий, "голодний". Його прояви були зафіксовані на значній території України. Хоча "голодний бандитизм" характеризувала повна відсутність політичного забарвлення, його не можна віднести до розряду карного: таким чином селяни добували собі їжу та боролись із продподатком, який збирався з фактично голодуючих [2, 18].

У цей же час з'являється ще один різновид "бандитизму", так званий, "червоний бандитизм", або "радянський". Організаторами загонів на цей раз стають комуністи та незаможники, невдоволені заходами нової економічної політики. Проте цей рух не підтримали селяни, яких влаштувала політика непу, а тому він не набув масового характеру, і режим зміг впоратися з ним без застосування значної збройної сили [2, 19]. До того ж він розгортався на тлі голоду, що теж не сприяло його поширенню.

Підводячи підсумки, можемо зазначити, що голод 1921 – 1923 рр. в Україні став наслідком штучного зрошення природного катаклізму – посухи та антиселянської політики державної

партії. Він викликав загальний занепад сільського господарства, розорення індивідуальних селянських господарств, катастрофічне скорочення сільськогосподарського реманенту, посівної площі, нищення цілих галузей сільського господарства. Проте, головною і невідновлюваною втратою було винищення багаточисельного сільського населення.

Одночасно державна партія використала голод як "вдалий" засіб боротьби проти повстанського селянського руху, що набув у цей час значного поширення в Україні і являв загрозу небезпеку для більшовиків. Більшовицьке керівництво не поспішало з допомогою Україні, оскільки голод дозволяв покінчити з селянським повстанським рухом, тому що селяни не могли вже утримувати чисельні загони. Влада використала для боротьби проти свого народу терор голодом, який виявився більш дієвим, ніж навіть воєнний.

Використана література:

1. Бут О.М. "Економічна контрреволюція" в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення За заг. ред. О.М. Бута. 2 вид., виправлене і доповнене / О.М. Бут, П.В. Добров - Донецьк: УкрНТЕК, 2002. - 315 с.: іл.

2. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. - К.: Наукова думка, 2006. - Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. - 2006. - 652 с.: іл.

3. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.) / Михненко А.М. - Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, ЛТД", 1999. - 464 с.: іл.

4. Мороз О. Українське селянство I пол. ХХ століття. Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. - Львів: Універсум, 1997. - 165 с.

5. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А Шмарчук. - Київ: Знання, 2000. - 343с.

6. "Луганская правда". - 1922. - 4 января. - № 4.

7. "Луганская правда". - 1922. - 10 января. - № 8.

8. "Луганская правда". - 1922. - 15 января. - № 12.

9. "Луганская правда". - 1922. - 21 февраля. - № 40.

10. Мышкис В.С. Народное хозяйство Украины в I четверти 1922/1923 гг. / Мышкис В.С. - Х., 1923. - 95 с.: табл. + 2 графика.

11. "Луганская правда". - 1921. - 14 июля. - № 156.
12. "Луганская правда". - 1921. - 15 июля. - № 157.
13. "Луганская правда". - 1921. - 9 марта. - № 32.
14. "Голод и помощь" в УССР: Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1 мая 1922 года. - X. : Издание Ц.К.П.Г., 1922. - 18 с.
15. "Луганская правда". - 1922. - 5 февраля. - № 28.
16. "Луганская правда". - 1922. - 4 марта. - № 50.
17. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; (пер. з англ.) - К., 1993. - 384 с.: іл.
18. "Луганская правда". - 1922. - 9 февраля. - № 31.
19. "Луганская правда". - 1922. - 18 февраля. - № 39.
20. "Луганская правда". - 1922. - 10 февраля. - № 32.
21. Котляр М. Шляхами віків: Довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький - К.: Україна, 1993. - 380 с.
22. "Луганская правда". - 1922. - 22 января. - № 18.
23. "Луганская правда". - 1922. - 24 февраля. - № 43.
24. "Луганская правда". - 1922. - 17 февраля. - № 38.
25. "Луганская правда". - 1922. - 21 февраля. - № 40.
26. Верстюк В. Украина под игом тоталитаризма. В кн.: Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский - К.: МП "Левада", 1995. - 696 с.: ил.
27. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4-ох кн. / Редкол. І.І. Лукінов (голов. ред.) та інші. - К.: Наукова думка, 1983. - Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917-1937). Редкол. Т.І. Дерев'янкін (відповід. ред.) та інші. - 1984.- 439 с.
28. Україна в цифрах. - Харків, 1927. - 131 с. Україна в XX столітті: 36. докум. і матеріалів (1900-1939) / [А.Г. Слюсаренко та інші (упоряд.)] - К.: ІЗМН, 1997. - 446 с.
29. ДАДО. - Ф.Р.-1146. - О. 1. - С. 141. - 40 арк.
30. "Красный пахарь". - 1922. - 2 марта. - № 14.
31. "Луганская правда". - 1922. - 13 января. - № 11.
32. "Луганская правда". - 1922. - 10 марта. - № 55.
33. ДАДО. - Ф.1. - О. 1. - С. 2045. - 77 арк.
34. ЦДАГОУ. - Ф.1. - О. 20. - С. 456. - 126 арк.
35. "Луганская правда". - 1921. - 19 мая. - № 110.
36. "Луганская правда". - 1921. - 22 мая. - № 113.
37. "Луганская правда". - 1921. - 7 июля. - № 150.
38. "Луганская правда". - 1921. - 15 сентября. - № 209.

УДК 351.741(091)

В.Є. Тарасенкостарший науковий співробітник, доцент,
кандидат юридичних наук,*(Одеський державний університет внутрішніх справ)*

З ІСТОРІЇ СПІВРОБІТНИЦТВА ГРОМАДЯН З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВИ

Співробітництво громадян з органами державної влади має далеку історію, початок якої потрібно шукати на початку самої історії, тобто з появою людей на нашій планеті.

Дуже цікаво довідатися про історію співробітництва громадян з органами державної влади, дізнатися про витoki правового регулювання такого співробітництва. Можемо стверджувати, що вона починається з моменту появи людського класового суспільства та зародження держави, її владних структур, коли у влади виникла потреба в негласному одержанні інформації про відповідні події, що відбуваються в суспільстві.

Першими людьми на Близькому Сході і, мабуть, на всій планеті, які навчилися писати задовго до прадавніх єгиптян, були мешканці стародавньої країни (4 000-2 000 рр. до н. е.) – Шумеру¹, що лежала на півдні Межириччя, тобто області між двома славнозвісними в історії людства річками Тигром та Євфратом (грецька назва цієї області – Месопотамія). Саме у стародавніх шумерів вперше виникла держава, та від них ми можемо вперше довідатися про цікаві випадки співробітництва громадян з органами державної влади.

Як відзначає видатний словацький історик Войтех Замаровський, спираючись на документальні клинописні версії, приблизно в середині XXIV століття до нашої ери в місті Лагаші точилася політична боротьба, викликана класовою ворожнечею, в містах день у день зростало число "лихварів, злодіїв і вбивць"². За таких

¹ История Древнего Востока: Учебник/ Под. ред. В.И. Кузищина. - М.: Высшая школа, 1979. - 456 с. - С. 181.

² Замаровський В. Спочатку був Шумер: науково-художній нарис/ Пер. із словац. Д.С. Андрухова. - Київ: "Веселка", 1983. - 207 с. - С. 142.

умов адміністративний апарат Шумерського царства був вимушений вдаватися до допомоги громадян з метою забезпечення державних політичних інтересів, а також інтересів боротьби зі злочинністю.

Шумерська держава також була першою, що визнала необхідність негласної допомоги громадян для ведення розвідувальної діяльності за допомогою таємних інформаторів на прилеглих територіях на постійній основі (військова розвідка)¹. Таємні інформатори малися навіть в середині релігійних установ (храмів) давнього Межиріччя².

В Давньому Єгипті з метою підтримання порядку у царстві існував сильний державний апарат, що спирався в своїй діяльності на інформаторів серед різних верств населення на різних територіях.

Історія донесла до нас відомості про те, що вже в VII ст. до н.е. єгипетські посадовці вербували громадян на підставі компрометуючих матеріалів³. Таємні інформатори добиралися з числа злочинців, які брали участь у змовах проти існуючої влади.

В історії прадавньої Греції також маються згадки щодо співробітництва громадян з державними органами. Так, ще в кінці IV-початку III ст. до нашої ери в грецькому місті Сіракузи за часів правління Діонісія Сіракузького всюди були таємні інформатори, що доносили про неблагонадійних громадян і порушення закону⁴. Таким чином підтримувався правопорядок.

В прадавній Індії таємна допомога громадян використовувалася не тільки для державних політичних інтересів, а також і ін-

¹ История Древнего Востока: Учебник/ Под. ред. В.И. Кузищина. - М.: Высшая школа, 1979. - 456 с. - С. 119.

² Клима Йозеф. Общество и культура древнего Двуречья/ Клима Йозеф [пер. с чеш. Л.П. Можанской и Е.В. Тарабрина]. - Прага: Academia: Изд-во Чехосл. Акад. Наук и Артия, 1967. - 274 с. - С. 154-155.

³ Тарасюк И.В. Криминальный поиск (история, опыт, современное состояние): Дис... канд.юрид.наук. - К.: НАВСУ, 1999. - 211 с. - С. 18.

⁴ Нефёдов С. А. История древнего мира. - М.: Владос, 1996. - 116 с. - С. 65; История древнего мира/Р. Ю. Вигпер. История средних веков/А. А. Васильев. - М.: Республика, 1993.- 511 с. - С. 75.

тересів боротьби зі злочинністю. Відомий індійський вчений брахман Каутілья часів IV-III ст. до нашої ери в своєму посібнику для царів або трактаті "Артхашастра" ("Наука політики") зазначав: "необхідно підсилати до знаті таємних інформаторів під видом святих відлюдників чи гетер, необхідно, щоб усе, що відбувається в домах, на ринках, на вулицях було відомо царю через інформаторів; інформатори – очі та вуха царя, таємні інформатори допомагають розкривати злочини, підтримувати правопорядок та спокій серед людей"¹.

В Китаї з прадавніх часів негласні інформатори використовувалися державними службовцями з метою обліку матеріальних цінностей, виявлення фактів розкрадань та інших зловживань. Вже у VIII-VII ст. до нашої ери в Китайській державі утворилася розгалужена система обліку матеріальних цінностей, де, окрім документального контролю службовців, контрольну функцію виконували таємні інформатори, що знаходилися серед складських робітників та ін.²

Органи держав Центральної та Західної Європи епохи пізнього середньовіччя також використовували негласних інформаторів з метою виявлення та розкриття кримінальних злочинів, а також розшуку злочинців. Ще наприкінці XII ст. в Англії за короля Едуарда I було видано Вінчестерський статут, що регламентував, зокрема, і розшукову діяльність. У Німеччині спеціальні посадові особи наділялися правом здійснення гласного та негласного нагляду за порушниками законодавства³.

На початковій стадії розвитку державності Київської Русі-України розшукова діяльність у кримінальних справах, а разом з нею й негласне співробітництво здійснювали з невеликими відмінностями від інших держав Західної Європи. На місцях і в центрі цим видом діяльності займалися представники князівської

¹ Нефёдов С. А. История древнего мира. – М.: Владос, 1996. – 116 с. – С. 98.

² Этапы развития бухгалтерского учета: учебное пособие/ Л.Н. Родина, Л.В. Пархоменко. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 100 с. – С. 9-10.

³ Дресвянин С.П. Секретная война. – Ротов-на-Дону: "Феникс", 1998. – 416 с. – С. 96.

влади¹. За князя Володимира (980-1014 рр.) розшук у кримінальних справах мав яскраво виражений релігійний характер, тому що припадав на період прийняття на Русі християнства. Розшук язичників, які не бажали прийняти християнську віру, був неможливий без використання інформаторів².

На початку XVI століття в Києві було засновано магістрат, у систему якого входила поліція, наділена правом здійснення розшукової діяльності.

В Україні у період козацтва (XVIII-XIX ст.) розшукова робота мала специфічні риси. Розшук російських підданих, які переховувалися на території України, здійснювався уповноваженими на те особами російського уряду. Проте роль агентурної роботи значною мірою зросла в XVII столітті завдяки діяльності Б. Хмельницького. Керував агентурною роботою тоді особисто гетьман, а також представники його генеральної канцелярії, полковники, сотники³. Використовувалася триступінчаста структура керівництва агентами, а також інститут резидентів⁴. На думку І.В. Тарасюка, агентурна робота того часу здійснювалася переважно в межах розвідувально-пошукової діяльності з військовою метою⁵. У кримінально-правовій сфері вона не мала організаційно-структурної форми. Спеціалізованого негласного апарату не було, як не було й спеціалізованого поліцейського апарату.

У Запорозькій Січі агентурну роботу здійснював кошовий отаман, паланочні полковники та військові осавули⁶. У другій половині XVII ст. за часів польського панування, розшукові функції виконувала панська міліція. При цьому широко практикував-

¹ Тарасюк І.В. Кримінальний пошук (історія, опыт, современное состояние): Дис... канд. юрид. наук: НАВСУ. - К., 1999. - 211 с. - С. 20.

² Там само. - С. 20.

³ Сергійчик В. Розвідка Богдана Хмельницького// Дніпро. - 1992. - № 8. - С. 119-122.

⁴ Тарасюк І.В. Кримінальний пошук (історія, опыт, современное состояние): Дис... канд. юрид. наук: НАВСУ. - К., 1999. - 211 с. - С. 26.

⁵ Там само. - С. 28.

⁶ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. Т.1. - К.: Наук. думка, 1990. - 319 с. - С. 173-180.

ся такий метод одержання інформації, як катування, що свідчить про відсутність професійного підходу до питань агентурної роботи.

У 1699 році в Києві було створено військову поліцію, до повноважень якої, поряд з іншим, входило і здійснення розшукової діяльності з використанням відомих форм і методів.

Історичні документи засвідчують, що в Україні при правлінні гетьмана Павла Скоропадського активно створювалися і діяли спеціальні підрозділи МВС, які займалися агентурною роботою. У рамках масштабного реформування апарату державного управління 18 травня 1918 р. виходить постанова Ради Міністрів "Про створення Державної варти". У структурі МВС гетьманату створюється Департамент Державної варти з функціями протидії кримінальним злочинам, контррозвідувального захисту існуючого устрою та ін. Про значимість агентурної роботи в той період говорить факт, що з 553 тис. крб. загального річного бюджету Освідомлюючого відділу при Київському губернському старості на агентурну роботу виділялося 180 тис. (найбільш значна стаття видатків)¹.

Умовно, виходячи з розглянутого матеріалу, ми можемо виділити основні етапи (історичні віхи) становлення та розвитку конфіденційного (негласного) співробітництва громадян з органами державної влади. Зазначені етапи призвели до радикальних перетворень, в результаті яких негласне співробітництво кожен раз набувало в певному значенні нову якість.

Перший етап пов'язаний з моментом виникнення суспільства та держави, коли негласне співробітництво відповідних органів держави та громадян тільки зароджувалось та надалі мало виражений політико-військовий характер. Негласні співробітники (агенти, інформатори) використовувалися з метою здійснення військової розвідки (контррозвідки), проведення державних залотів з метою усунення існуючої влади чи, навпаки, з метою про-

¹ Дзужильна К.М. Історичний аспект становлення конфіденційного співробітництва// Сторіччя розшуку: історія, сучасність та перспективи (Матеріали науково-практичної конференції від 24 жовтня 2008 року). – Одеса: ОДУВС, 2008. – 246 с. – С. 88-89. – С. 89.

тидії заколотникам, а також з метою виявлення політично неблагонадійних громадян. Хоча, в цей період виникають та вже мають місце цікаві моменти співробітництва з метою розкриття злочинів (Прадавня Індія, Китай).

Другий етап пов'язаний з епохою середньовіччя та діяльністю християнської церкви. Зі сторони державних та церковних установ негласне співробітництво на той час мало переважно релігійний характер, здійснювалося з метою протидії злочинам проти церкви. Однак, відповідні органи держав середньовічної Європи все більш починають прибігати до послуг агентів з метою розкриття кримінально караних злочинів. Характерною рисою є те, що конфіденційне співробітництво того часу мало виражений непрофесійний характер та зводилося до проведення зовнішнього спостереження, збору різноманітної інформації, в тому числі пліток, чуток, наклепів.

Третій етап бере свій початок з кінця XIX- початку XX сторіччя, коли негласне співробітництво в багатьох державах та в Україні (Російській Імперії) зокрема остаточно набуває професійний характер, що характеризується широким спектром здійснюваних із залученням громадян заходів, вдосконалення організаційно-тактичних аспектів використання агентури. На цьому етапі конфіденційне співробітництво вже має відповідне правове закріплення та регламентацію, офіційно визнається державою як суспільно-корисна діяльність, що здійснюється з метою розкриття політичних та кримінальних злочинів.

Четвертий етап починається з другої половини XX сторіччя, коли само суспільство демократичних країн світу почало замислюватися про величезну користь інституту конфіденційного співробітництва в справі боротьби зі злочинністю, її організованими формами, про необхідність надання порівняно широких правових гарантій особам, що співробітничать з правоохоронними органами на конфіденційній основі, надання можливості безпечно приймати участь у кримінальному судочинстві.

Зараз Україна також переживає вище окреслений етап становлення та розвитку інституту конфіденційного співробітництва, пов'язаний із остаточним законодавчим врегулюванням цієї діяль-

ності, формуванням у суспільстві позитивного відношення до зазначеного інституту. У 1990 році в Україні почався процес "легалізації" оперативно-розшукової діяльності, а разом із нею і діяльності щодо встановлення конфіденційного співробітництва оперативних підрозділів із громадянами. Тому, не дивно, що на даний момент означений інститут має певні правові проблеми та прогалини, які потребують подальшого дослідження та негайного вирішення.

УДК 343.352

С.Н. Радачинский

доцент кафедри гражданского и уголовного права,
кандидат юридических наук,
(ГОУ ВПО "ТГПИ", Россия)

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ БОРЬБЫ С ПРОВАКАЦИЕЙ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАДАЧ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ КОРРУПЦИИ И ВЗЯТОЧНИЧЕСТВУ

Одной из главных проблем современной России является борьба с преступностью. Борьба с преступностью, в том числе с организованной преступностью и коррупцией, может быть эффективной только в том случае, если она осуществляется на прочной законодательной основе, соответствующей реальным характеристикам этого наиболее опасного вида преступности, а также целям и задачам современной уголовной политики.

Развитие законодательства в этой сфере должно быть тесно увязано с реформами в экономике, политической и социальной сферах, с международными обязательствами Российской Федерации, потребностями общества в ограничении негативных явлений, нарушающих его нормальную жизнедеятельность. Оно должно предусматривать повышение эффективности деятельности правоохранительных органов по противодействию организованной преступности и коррупции, восполнение пробелов в правовом регулировании, создание системы правовых институтов и

норм, устраниаючих разрыв между уголовным и уголовно - процессуальным законодательством.

В Российской Федерации создание и развитие законодательной базы противодействия коррупции началось лишь в начале 90-х годов. Еще депутатами Верховного Совета РСФСР были впервые разработаны проекты Законов "О борьбе с организованной преступностью" и "О борьбе с коррупцией", начата работа над проектами таких важных актов, как Закон "О государственной защите судей, работников правоохранительных и контролирующих органов", Закон "О государственной защите потерпевших, свидетелей и других лиц, содействующих уголовному судопроизводству". К сожалению, сложившаяся к тому времени политическая обстановка в стране не позволила первому российскому парламенту достигнуть сколько-нибудь серьезных результатов в реализации намеченных целей. Эстафету у него приняла Государственная Дума первого созыва. За два года работы ей удалось продвинуться вперед. В частности, все четыре вышеназванных проекта Законов были существенно переработаны, приведены в соответствие с новой Конституцией Российской Федерации и современными требованиями уголовной политики¹.

В Концепции национальной безопасности, утвержденной Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г. № 1300, прямо сказано, что "национальные интересы Российской Федерации в сфере борьбы с преступностью и коррупцией требуют консолидации усилий общества и государства, резкого ограничения экономической и социально-политической основы этих противоправных явлений, разработки комплексной системы мер правового, специального и иного характера для эффективно-го пресечения преступлений и правонарушений, для обеспечения защиты личности, общества и государства от преступных посягательств, для создания системы контроля за уровнем преступности". Начала, наконец-то, просматриваться линия на реальное наведение порядка в стране, осознана и понята необходимость

¹ Босхолов С.С. Законодательное обеспечение борьбы с организованной преступностью // Журнал российского права. - 1998. - № 9. - С. 23.

эффективной борьбы с преступностью в целом, особенно с коррупцией, как одной из угроз национальной безопасности России.

По оценкам специалистов, коррупция в аппарате публичной власти достигла небывалых масштабов и представляет собой серьезнейшую угрозу для личности, общества и государства, нормального развития страны. Она в значительной степени блокирует, заглушает общественно полезные ростки проводимых политических и социально-экономических преобразований.

Несмотря на то, что в Концепции национальной безопасности РФ признается, что борьба с коррупцией имеет не только правовой, но и политический характер¹, результаты антикоррупционной деятельности пока вопиюще неадекватны степени реального ущерба, причиняемого обществу и государству. Повидимому, принимая во внимание это обстоятельство, Президент России указывает на необходимость изменения подходов к организации антикоррупционной деятельности: "...в некоторых странах создана специальная система по борьбе с коррупцией. Думаю, целесообразно сделать то же самое и у нас"².

Жизнь показывает правильность такого вывода. По крайней мере, оперативно-следственная и судебная практика убедительно свидетельствуют, что решение задач по борьбе с коррупцией лишь в традиционном русле уголовной юстиции, как это делается сегодня, не приносит ожидаемых результатов.

Коррупционные деяния, утверждает П.А. Скобликов, в силу процессуальных трудностей или пробелов и издержек уголовного законодательства часто бывают объективно не доказуемы или не наказуемы. В оперативно-следственной практике типичны случаи, когда правоохранные органы имеют достаточные основания полагать, что преступления совершены конкретными лицами, однако этих данных бывает недостаточно для предъявления обвинения³.

¹ Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Собрание законодательства РФ. – 2000. – № 2. – Ст. 170.

² Владимир Путин – об аресте Михаила Ходорковского // Известия. 2003. 29 окт.

³ Скобликов П.А. О правовых основаниях изъятия доходов, полученных от противозаконной деятельности // Государство и право. – 2001. – № 1. – С. 63.

А.И. Демидов полагает, что в рамках традиционных представлений невозможно ни понять, ни бороться с наиболее опасными видами преступности. Требуются нетривиальные подходы, решения и методы¹.

В этих условиях разработка эффективных контркриминальных технологий становится насущной задачей современной российской правовой политики. Одна из них основана на идее недостаточности в борьбе с захлестнувшей страну коррупцией лишь средств и методов уголовной юстиции, необходимости использования правовых средств не только уголовного и уголовно-процессуального права, "ответственных" за регулирование общественных отношений в этой сфере, но и других отраслей системы российского права².

"Надежды добиться успеха исключительно путем уголовных репрессий, - пишет В.Н. Лопатин, - потеряли свою привлекательность и перестали владеть умами большей части населения. Настало время формирования новой социальной и правовой среды, в которой не распространяется коррупция"³.

Как полагает В.В. Лунеев, проблема борьбы с коррупцией - это проблема не только уголовного права, а проблема общеправовая, социальная и политическая. Сама жизнь заставляет искать эффективные формы социально-правового контроля коррупционной преступности. Изучение криминологических и уголовно-правовых проблем коррупции позволяет сделать вывод, что ее предупреждение может быть более эффективным не столько на путях применения уголовно-правовых мер, которые далеко не всегда достигают цели, особенно в элитарной коррупции, сколько при более четком правовом регулировании всех сфер жизни и деятельности, которыми занимаются не уголовное право, но право конституционное, гражданское, трудовое, фи-

¹ Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении // Правоведение. - 2001. - № 4. - С. 14 - 21.

² Савинский А.В. О роли института неосновательного обогащения в борьбе с коррупцией // Юридический мир. - 2006. - № 3. - С. 15.

³ Лопатин В.Н. О системном подходе в антикоррупционной политике // Государство и право. - 2001. - № 7. - С. 23.

нансовое, бюджетное, налоговое, таможенное, административное¹.

Аналогичной точки зрения придерживается А.И. Долгова. "В борьбе с коррупцией, – полагает она, – важно использовать все правовые средства: и дисциплинарные, и административные, и гражданско-правовые, и уголовно-правовые. Это явление настолько многолико, пронизывает самые разные сферы общественной жизни, что, очевидно, нужно развернутое антикоррупционное законодательство, которое должно постоянно совершенствоваться и дополняться (коррупция, как и общество, не остаются неизменными)"².

Идея использования в борьбе с коррупцией³ правовых средств различных отраслей права представляется безусловно верной, заслуживающей поддержки и практической реализации. В конце концов, по утверждению С.С. Алексеева, "...сила права раскрывает его ценность, действенность образующих его правовых средств, заложенную в них социальную энергию, и его возможности в решении возникающих в обществе задач"⁴.

Коррупция, захлестнувшая страну, трудности выявления и разоблачения коррупционеров, очевидная беспомощность в решении этих задач, которую демонстрируют оперативно – следственные органы, заставляют некоторых специалистов, как практиков, так и научных работников, настаивать на необходимости легализации старого как мир "метода" борьбы с этим явлением – провокации. Некоторые из них считают, что необходимо создать специальные группы и тайно запускать их в "коридоры власти" и

¹ Лунев В.В. Правовое регулирование общественных отношений как важный фактор предупреждения организованной и коррупционной преступности // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 111; Административно-правовые проблемы предупреждения коррупционной и организованной преступности: Материалы круглого стола // Государство и право. – 2002. – № 1. – С. 103.

² Долгова А.И. Определение коррупции и законодательство по борьбе с ней // Коррупция и борьба с ней / Ред. кол. В.В. Астанин, А.И. Долгова, Н.Н. Даниленко и др. – М., 2000. – С. 6.

³ Некоторые положения данной статьи применимы не только к коррупционной, но и к организованной, некоторым другим видам преступности.

⁴ Алексеев С.С. Теория права. – М., 1995. – С. 168.

предлагать должностным лицам и любым государственным служащим взду. А тех, кто взял, к уголовной ответственности не привлекать, а привлекать к иной, например, дисциплинарной или административной ответственности, с последующим увольнением со службы. Для того, чтобы после таких действий в свой адрес правоохранительные органы не выслушивали обвинения в правонарушении, необходимо создать специальное подразделение, наделённое полномочиями по проведению выше названных действий. Это предложение не ново. Так, директор ФСБ Н. Ковалёв, говоря о проблемах коррупции, предлагал создать при одном из финансовых ведомств специальную организацию, которой было бы дано право проводить эксперимент на так называемое "мнимое благоприятствование". Иными словами, человек приходит с пакетом документов к чиновнику, просит "побыстрее решить его вопрос" и предлагает взятку. Если чиновник не устоял, он несёт ответственность административную, сопряжённую с увольнением со службы, но ни в коем случае не уголовную¹.

Из материалов прессы известно, что в недрах Государственной Думы разрабатывается проект закона, фактически санкционирующего провоцирование государственных служащих с целью выявления их продажности или неподкупности. На состоявшейся в Санкт - Петербурге в феврале 2001 г. научно-практической конференции "Актуальные проблемы антикоррупционной политики на региональном уровне" начальник ГУВД Санкт-Петербурга и Ленинградской области В. Петухов, ссылаясь на зарубежную практику, призывал признать за оперативными органами "право на провокацию", а заместитель председателя Комитета по безопасности, один из руководителей Комиссии по борьбе с коррупцией Государственной Думы Федерального Собрания РФ А. Александров, избегая употреблять слово "провокация", утверждал, что "проверка на честность" государственных и муниципальных служащих путем предложения им "взятки" не противоречит ни правовым, ни нравственным нормам².

¹ "Наживка" для взяточника. // Налоговая полиция. - 1996. - № 12.

² Волженкин Б.В. Допустима ли провокация как метод борьбы с коррупцией? // Российская юстиция. - 2001. - № 5. - С. 12.

Что бы ни говорили сторонники использования метода провокации в выявлении склонных к подкупу должностных лиц, Федеральный закон от 5 июля 1995 г. "Об оперативно-розыскной деятельности" достаточно определенно исключает провокацию в работе оперативных подразделений. Оперативно-розыскная деятельность основывается на принципах законности, уважения и соблюдения прав и свобод человека и гражданина (ст. 3). Ее задачами являются, в частности, выявление, предупреждение, пресечение и раскрытие преступлений, а также выявление и установление лиц, их подготавливающих, совершающих или совершивших (ст. 2). Достижению этих целей служит и проведение так называемого оперативного эксперимента (ст. 8), под признаки которого пытаются подвести провокацию сторонники использования этого метода в оперативно-розыскной деятельности. Однако в соответствии с п. 2 ст. 7 Закона "Об оперативно-розыскной деятельности" основанием для проведения оперативного эксперимента, как и других оперативно-розыскных мероприятий, являются ставшие известными органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, сведения о "признаках подготавливаемого, совершаемого или совершенного противоправного деяния, а также о лицах, его подготавливающих, совершающих или совершивших, если нет достаточных данных для решения вопроса о возбуждении уголовного дела"¹.

Идея создания специального органа, которые будет использовать провокацию как способ борьбы со взяточничеством, конечно имеет свои плюсы и минусы. Нам все же представляется справедливым мнение о том, что правоохранительные органы не должны, и не имеют право заниматься подобной практикой. Их основной задачей является борьба с преступлениями, а не их провоцирование.

Принятое Пленумом Верховного Суда Российской Федерации 15 июня 2006 г. Постановление № 14 "О судебной практике по делам о преступлениях, связанных с наркотическими средствами, психотропными, сильнодействующими и ядовитыми веще-

¹ Волженкин Б. В. Указан. сочин. – С. 15.

ствами¹ также обозначило условия недопущения провокации при проведении проверочной закупки наркотических средств и психотропных веществ в ходе осуществления оперативно-розыскной деятельности.

Так, п. 14 названного Постановления оговорено, что результаты оперативно-розыскного мероприятия могут быть положены в основу приговора, если они получены в соответствии с требованиями закона и свидетельствуют о наличии у виновного умысла на незаконный оборот наркотических средств или психотропных веществ, сформировавшегося независимо от деятельности сотрудников оперативных подразделений, а также о проведении лицом всех подготовительных действий, необходимых для совершения противоправного деяния. Это уточнение имеет принципиальное значение, так как позволяет ограничивать правомерные действия, осуществляемые в рамках оперативно-розыскных мероприятий – проверочной закупки и оперативного эксперимента, от провокации.

ОРД как вид государственной правоохранительной деятельности является одним из самых эффективных инструментальных средств выявления и раскрытия преступлений, обеспечение их расследования.

С учетом высокой эффективности и практической значимости оперативно-розыскной деятельности Конвенцией ООН против коррупции рекомендовано проведение таких специальных методов расследования, как контролируемая поставка, электронные и другие виды наблюдения, агентурные операции, то есть методы, которые охватывают совокупность предусмотренных законом об ОРД оперативно-розыскных мероприятий.

В Конвенции подчеркивается необходимость создания специализированного органа для ведения борьбы с коррупцией, указывается на важность мер поощрения сотрудничества с государственными органами, и другие меры, имеющие прямое или косвенное отношение к оперативно-розыскной деятельности, направленные на повышение ее эффективности.

¹ Бюллетень Верховного Суда Российской Федерации. – 2006. – № 8. – С. 3 - 11.
172

Основная масса фактов взяточничества выявляется и раскрывается с помощью оперативного эксперимента. Однако его реализация на практике вызывает наибольшие трудности, которые связаны с толкованием содержания этого мероприятия, а, значит, и оценка его правомерности, ограничение от провокаций и преступления. Это тем более важно, что Уголовный кодекс Российской Федерации содержит норму об ответственности за провокацию, взятки, либо коммерческий подкуп.

По мнению некоторых ученых и практических работников, элементы провокации преступления присутствуют не только в оперативном эксперименте, но и в оперативном внедрении проверочной закупки, то есть в мероприятиях, которые подпадают под признаки агентурных операций, предусмотренных Конвенцией ООН.

На практике встречаются случаи выявления взяточничества в результате проведения оперативного внедрения и оперативного эксперимента. Речь идет о том, что оперативный сотрудник под видом гражданского лица сам создает ситуацию, ставящую его в зависимость от должностного лица, при этом, разумеется, не выступая с предложением о даче взятки, то есть исключая признаки подстрекательства. В этом случае должностное лицо само может выйти в различной форме с инициативой получения взятки в целях ее реального получения. Такой вариант оперативного эксперимента некоторые ученые считают допустимым при следующих условиях:

- 1) у оперативных органов имеются заявления конкретных лиц, зарегистрированные в установленном порядке, о систематическом получении у них взяток должностным лицом;
- 2) полностью исключается ситуация провокации взятки либо подстрекательства к получению взятки;
- 3) производится максимальное фиксирование всего комплекса оперативных мероприятий на аудио- и видеоаппаратуру;
- 4) операция проводится под постоянным прокурорским надзором с самого начала мероприятий с целью исключения незаконных действий. То есть, фактически, с прокурором должны

быть согласованы все проводимые оперативные мероприятия, начиная с принятия решения об оперативном внедрении¹.

Необходимость таких операций диктуется тем, что далеко не каждый человек может разыграть сцену дачи взятки для проведения тактической операции с целью задержания взяточполучателя с поличным, которая была нами описана ранее. С точки зрения охраны прав и интересов граждан правоохранительные органы не могут требовать от человека принять участие в таком оперативном эксперименте, больше напоминающем спектакль с заранее заученной ролью. Однако если есть ряд заявлений лиц о даче ими взятки должностному лицу, то, как считает вышеупомянутый нами автор, проведение эксперимента с оперативным внедрением не повлечет нарушений закона и будет направлено на раскрытие преступления. Основания такого мероприятия, механизм его проведения и другие детали требуют подробной регламентации в законодательстве об оперативно-розыскной деятельности.

Использование оперативно-розыскных сведений при применении задержания преступника в порядке ст. 91 УПК РФ – вопрос неоднозначный. Статьей 91 УПК РФ не предусмотрено задержание по результатам оперативно-розыскных мероприятий. При этом мы не можем вольно трактовать понятие "иные данные", отмеченные в ст. 91 УПК РФ, как относящиеся к оперативно-розыскной деятельности. Однако, по нашему мнению, если следователю будут представлены серьезные данные оперативных разработок в виде результатов электронного наблюдения, прослушивания телефонных и иных переговоров (разумеется, с разрешения суда), документы о контролируемой поставке, исследовании предметов и документов, которые возможно затем легализовать и ввести в уголовное дело в качестве доказательств (а не обычные рапорта и справки), то в этом случае задержание по результатам оперативно-розыскных данных будет вполне обоснованным. В связи с этим необходимо внести соответствующие изменения в УПК РФ.

¹ Халиков А.Н. Вопросы оперативно-розыскной деятельности при расследовании взяточничества, совершаемого должностными лицами правоохранительных органов // Юридический мир. – 2006. – № 2. – С. 31.

ОРД, як вид правоохоронительной діяльності, с провокацией преступлення, естественно, несовместима. Но недопустимо оценивать установленную законом деятельность как противоправную и аморальную. Поэтому не случайно вопрос о толковании оперативно-розыскных мероприятий, об их ограничении от провокации преступлення, рассматривался Конституционным и Верховным судами Российской Федерации. Как указывалось в жалобе, поступившей в Конституционный Суд, отсутствие в законе об ОРД подробного описания действий, составляющих оперативный эксперимент, а также норм, определяющих порядок и условия его проведения, препятствует разграничению оперативного эксперимента и провокаций преступлення, что на практике ведет к злоупотреблениям со стороны органов уголовного преследования и к использованию недопустимых доказательств при рассмотрении уголовных дел.

Конституционный Суд в своем определении от 6 марта 2001 года признал, что действительно в законе об ОРД порядок и условия проведения оперативно-розыскных мероприятий детально не определяются. В этой связи суд дал разъяснение, что их осуществление возможно, во-первых, только в целях выполнения задач, предусмотренных статьей второй закона, при наличии оснований, предусмотренных в статье седьмой этого закона. И, в частности, не опускается проведение оперативно-розыскного мероприятия, если это не связано с выявлением, предупреждением, пресечением и раскрытием преступлений, а также выявлением и установлением лиц их, подготавливающих, совершающих или совершивших.

Правомерность оперативно-розыскных мероприятий, как указал Конституционный Суд, обеспечивается также обязанностью органов, осуществляющих ОРД, соблюдать конституционные права человека и гражданина, включая право на неприкосновенность частной жизни и личную и семейную тайну, неприкосновенность жилища и тайную корреспонденцию; запретом осуществления ОРД для достижения целей и решения задач, не предусмотренных законом об ОРД; уголовным преследованием, за привлечение к уголовной ответственности заведомо невиновного лица, за фальсификацию доказательств, а также за провокацию взятки или коммерческого подкупа.

Указанное решение суда подтверждает конституционность и допустимость проведения оперативно-розыскных мероприятий, в общем виде определяет границы или условия их правомерности. Но, тем не менее, не снижает дискуссии по поводу содержания оперативного эксперимента и его соотношения с составом преступления, предусмотренного статьей 304-й Уголовного кодекса.

В действующем уголовном законе содержится только одна норма, предусматривающая уголовную ответственность за провокационные действия - провокация взятки и коммерческого подкупа (ст. 304 УК РФ). Как справедливо указывает проф. П. С. Яни, статью 304 УК РФ, предусматривающую ответственность за провокацию взятки, нельзя назвать востребованной правоприменителем. Вместе с тем обсуждение вопросов ответственности за соответствующее преступление имеет практический смысл, поскольку связано с нередко ошибочной оценкой действий оперативных сотрудников, направленных на выявление взяточничества. Такие действия зачастую неосновательно рассматривают как провокацию получения взятки, исключающую уголовную ответственность должностного лица¹. Неудачная, на наш взгляд, формулировка в законе этой нормы породила различные, подчас прямо противоположные ее толкования.

УДК 351.746:342.7

М.А. Драчевський

слухач магістратури

(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ДО ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД НЕПОВНОЛІТНІХ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Права людини виступають нормативною формою взаємодії людей, способом упорядкування зв'язків між ними, координації

¹ Яни П. С. Провокация взятки // Законы России: опыт, анализ, практика. - 2007. - № 1. - С. 24.

вчинків і діяльності, попередження протиріч і конфліктів з урахуванням свободи як конкретної особи, так і всіх інших членів суспільства. Права людини визнані суспільством і мають бути забезпечені всією системою суспільного життя. Права людини, це права, сфера дії яких не обмежується певним колом осіб і їх дотримання та забезпечення повинно здійснюватись на всіх рівнях державної влади, головним завданням якої, є безумовне визнання, дотримання, охорона й гарантування права людини, що і закріплено в ст. 3 Конституції України.

Права людини в загальному вигляді - це універсальна категорія, що характеризує захищену законом міру можливої поведінки людей, яка спрямована на задоволення потреб та інтересів людини шляхом користування елементарними, найбільш важливими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості в суспільстві¹.

Україна формує національне законодавство з урахуванням міжнародних принципів і норм в галузі прав та свобод дитини, а також відносно тих осіб які вчинили протиправні діяння. Приведення національного законодавства до вимог міжнародного, Україна прийняла низку нормативно-правових актів, зокрема: Закон України "Про охорону дитинства" від 26.04.2001 р. № 2402, Указ Президента "Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей" від 04.05.2007 р. № 376/2007, розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми "Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки" від 22.04.2006 р. № 229 р.

Сьогодні значну увагу держава приділяє забезпечені правам та свободам дітей як найбільш уразливим верствам населення. У зв'язку з цим дитина є найбільш охоронюваним об'єктом в нашій державі. Дитина - особа віком до 18 років (повноліття)². Однак

¹Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. - 3-тє вид., виправл. та доповн. - К.: Атіка, 2004 - С. 111.

² Ст. 1 Закону України "Про охорону дитинства" від 26.04.2001р. № 2402 // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 30. - Ст. 142.

досягнення повноліття це не єдиний спосіб набуття повної дієздатності, оскільки чинне законодавство передбачає й інші способи набуття повної дієздатності, (наприклад: особа не досягла 18 років вступила у шлюб) вона несе відповідальність за свої дії на рівні з повнолітніми особами.

Держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної юридичної допомоги, необхідної для забезпечення захисту їх прав, розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні. Це, насамперед, пов'язане з тим, що діти є майбутнім будь-якого суспільства, його невід'ємною, й у той же час найбільш уразливою складовою, яка, як слушно зазначає А.П. Закалок, потребує підтримки та всілякого забезпечення їх фізичного, психічного та морального здоров'я, виховання, підготовки до виконання своєї суспільної ролі за природним законом зміни поколінь¹.

В ст. ст. 51, 52 Конституції України дітям гарантуються рівні права незалежно від походження, а також від того народжені вони в шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Діти користуються всім спектром невід'ємних прав і свобод, яким наділена будь-яка доросла людина. Крім того, вони мають додаткові права, які захищають їх та носять привілейований характер, підкреслюючи особливий статус.

В Конституції України закріплено: право на недоторканість житла, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на не втручання в особисте і сімейне життя, що поширюються на кожну людину незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовою та віком або іншими ознаками.

¹ Закалок А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. – С. 467.

Одним із інструментарії державного забезпечення прав і свобод людини є такий вид державної діяльності, як оперативно-розшукова діяльність (далі - ОРД), яка направлена на пошук і фіксацію фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави. В ході її діяльності, ОРД обмежує права та свободи людини і в тому випадку коли об'єктом ОРД є неповнолітні особи.

Зважаючи на підвищену актуальність проблем, пов'язаних з дотриманням прав і свобод осіб в оперативно-розшуковій діяльності, суттєвий внесок у розробку зазначеного питання зроблений у роботах багатьох вчених, зокрема: К.А. Гусєва, В.М. Бєвєнєко, Ю.П. Янович, Б.І. Баранєнєко, В.Д. Суєчєнєко, В. Яворський, В.В. Бойчєнєук та інших. Разом з тим деякі аспекти названої проблеми дотепер залишаються не розробленими, особливо відносно такого об'єкта ОРД, як неповнолітні.

Метою цієї статті є здійснення правового аналізу законодавства України в сфері захисту прав і свобод неповнолітніх в оперативно-розшуковій діяльності. Зокрема, процедуру отримання дозволів на тимчасове обмеження прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності та гарантії їх дотримання. Саме аналіз вітчизняного законодавства, надасть змогу визначити ступінь дотриманості оперативними підрозділами прав і свобод неповнолітніх в оперативно-розшуковій діяльності.

Відповідно до статті 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України, в цілях захисту основ конституційного порядку, державного устрою, прав інших осіб, забезпечення оборони і безпеки державності. Таке право держави на втручання в особисте життя осіб на основі закону і в цілях боротьби із злочинністю відповідає вимогам міжнародного законодавства, зокрема: Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод ст. 8 (1950 р.), в якій регламе-

нтовано, що органи державної влади не можуть втручатися у здійснення права на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції інакше ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб; ст. 12 Загальної декларації прав людини (1984 р.) "ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань" та ст. 17 Міжнародного пакту про громадські і політичні права (1966 р.) "ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань".

У розрізі цього питання особливого значення набуває механізм дотримання прав і свобод осіб, які є об'єктами ОРД. Так, як отримання фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб, шляхом проведення оперативно-розшукових заходів (далі - ОРЗ) по своєму характеру, цілям та способам досягнення ОРД не може не обмежувати права і свободи людини. Обмеження прав і свобод людини можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Законодавство України забезпечує, належний захист та дотримання прав і свобод людини, унеможливлення незаконного втручання в життя громадян шляхом негласного проникнення до житла чи до іншого їх володіння, зняття інформації з каналів зв'язку, встановлення контролю за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосуванням інших технічних засобів одержання інформації. Визначає

процедуру отримання дозволу на негласне проникнення до житла чи іншого володіння громадян, зняття інформації з каналів зв'язку, встановлення контролю за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосуванням інших технічних засобів одержання інформації.

Так, підстави та процедурні аспекти отримання дозволу на здійснення ОРЗ пов'язаних із тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод людини, визначені Законами України від 18 лютого 1992 р. "Про оперативно-розшукову діяльність", від 20 грудня 1990 р. "Про міліцію", Постановою Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 р. № 2 "Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства", Постановою Кабінету Міністрів України від 26.09.2007 р. №1169 "Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації" та інші.

Однією із основних гарантій забезпечення прав і свобод осіб, які не досягли повноліття під час проведення ОРД є забезпечення суб'єктами ОРД виконання вимог чинного законодавства України, щодо неуклінного дотримання прав об'єктів ОРД.

У зв'язку необхідністю протидії поширенню злочинності серед дітей та враховуючи специфічність такого об'єкта в системі Міністерства внутрішніх справ створені спеціальні підрозділи кримінальної міліції у справах дітей (далі - КМСД), які зобов'язані дотримання прав та гарантій осіб під час проведення ОРЗ, зокрема: дотримання прав осіб на недоторканість особистого життя, особисту і сімейну таємницю, недоторканість житла і таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; дотримання прав об'єктів ОРД на захист, в формі оскарження дії суб'єктів ОРД; роз'яснити особі порядок поновлення її порушених прав чи свобод та відшкодування завданої шкоди.

Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" регламентує¹, що негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Про отримання такого дозволу суду або про відмову в ньому зазначені особи повідомляють прокурору протягом доби. Застосування цих заходів проводиться виключно з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо.

Для дотримання законності в ОРД, при одержанні дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права осіб, у поданні зазначаються²: гриф секретності, дата та реєстраційний номер; найменування суду, до якого вноситься подання; найменування підрозділу, який вносить подання, та підрозділу, працівники якого залучаються до здійснення заходу; вид, категорія, номер справи та дата її заведення; вид заходу, строки і місце його здійснення (житло чи інше володіння особи, інші приміщення, земельна ділянка, транспортний засіб, тощо); обґрунтування необхідності здійснення заходу; дані про особу, стосовно якої передбачається здійснення заходу, місце проживання чи тимчасового перебування такої особи, а також залежно від виду заходу абонентні номери споживача телекомунікаційних послуг і

¹ Ч. 2 ст. 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.92 № 2135-12 // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 22. - Ст. 303.

² П. 4 Постанови Кабінету Міністрів України від 26.09.2007 р. №1169 "Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації" // Верховна рада України. Офіційний веб сайт. Законодавство України [електронний ресурс] Режим доступу:<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?find=1&text=1&user=1262535299250410&text=%EF%EE%F0%FF%E4%EA%F3+%EE%F2%F0%E8%EC%E0%ED%ED%FF&x=10&y=2>

міжнародний ідентифікатор мобільного обладнання та інші відомості, що можуть мати значення для суду.

У випадках, передбачених пунктом 4 частини 1 статті 8 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", за рішенням суду можуть бути витребувати документи та дані, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерело та розміри їх доходів, із залишенням копій таких документів та опису вилучених документів особам, в яких вони витребувані, та забезпеченням їх збереження і повернення у встановленому порядку. Суд, не надає дозволу на проведення ОРЗ, які тимчасово обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина, якщо стосовно особи не заведено оперативно-розшукову справу (далі – ОРС) чи немає даних, які б свідчили, що отримати інформацію в інший спосіб неможливо.

У поданні мають міститися посилання на відповідні положення законів України, якими визначено підстави застосування заходів, вказано мету, з якою пропонується їх здійснити, обґрунтування терміну їх застосування та неможливості одержати інформацію іншим способом, орган чи особа, яка буде здійснювати заходи. Має бути зазначено, які саме заходи пропонується здійснити, спосіб їх здійснення, об'єкт здійснення заходів з конкретними характеристиками (номер каналу зв'язку, його вид, адреса житла чи іншого володіння особи, вмотивовані дані про їх належність особі та дані про те, що особа може користуватися ними, тощо)¹.

Отже, за дотриманням прав неповнолітніх осіб в ОРД суд перевіряє дотримання вимог закону, тобто юридичних підстав та обґрунтованості, тобто наявності фактичних даних в поданні ке-

¹ П. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 р. № 2 "Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства" // Пленум Верховного Суду України [електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/EC7A776906EDFD5DC225742F003D4548?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=EC7A776906EDFD5DC225742F003D4548&Count=500&>

рівника оперативного підрозділу або його заступника, здійснюючи при цьому чіткий судовий контроль. Та це не єдиний орган, який забезпечує дотримання законності проведення ОРЗ. Відповідно до статті 14 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" та Наказу Генерального прокурора України від 19.09.2005 № 4/1гн "Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність" прокурор наділений правом перевіряти відповідність постанов суду про надання дозволу на проведення оперативно-технічних заходів вимогам чинного законодавства протягом 3 діб від дня надходження повідомлення про їх винесення, з метою своєчасного реагування на незаконні судові рішення. Перевіряти законності проведення оперативно-розшукових заходів та прийнятих при цьому рішень, знайомлюватись з оригіналами оперативно-розшукових документів та відповідними журналами їх реєстрації й обліку, за наслідками перевірки складати відповідно до правил таємного діловодства довідку, з якою ознайомити керівника піднаглядного органу. Вживати заходів щодо усунення виявлених недоліків та порушення законів.

Нагляд за додержанням законів під час проведення ОРД здійснюється Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя і прирівняними до них прокурорами та їх заступниками, а також уповноваженими наказом Генерального прокурора України начальниками та прокурорами управлінь, відділів Генеральної прокуратури України та прокуратур Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя¹. Прокурор наділений правом здійснювати нагляд за ОРД, має досить широке коло повноважень, що забезпечує дотримання законності оперативними підрозділами і в тому числі КМСД.

Також, ще однією з гарантій дотримання прав неповнолітньої особи в ОРД є інститут реабілітації, який гарантує особам відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконного проведен-

¹ Ч. 1 ст. 14 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.92 № 2135-12 // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 22 - Ст. 303.

ня ОРЗ, передбачених законом України "Про оперативно-розшукову діяльність".

Реабілітація – це міжгалузевий правовий інститут, який регламентує процесуальний механізм реалізації відповідальності держави перед особою, ціллю якого є повне відновлення майнових, трудових, пенсійних, житлових, службових, інших особистих прав незалежно від вини посадових осіб державних органів, які порушили ці права під час провадження кримінальної справи¹.

В ч. 8 ст. 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" встановлено, що у випадках порушення прав і свободи людини, а також у разі, якщо причетність до правопорушення особи, щодо якої здійснювалися ОРЗ, не підтвердилась, Міністерство внутрішніх справ України зобов'язане поновити порушені права і відшкодувати заподіяні матеріальні та моральні збитки. Завдана шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання.

У разі виникнення права на відшкодування завданої шкоди відповідно до статті 2 Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду" від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР оперативний працівник КМСД зобов'язаний роз'яснити особі, що вона має права на поновлення порушених прав чи свобод та відшкодування завданої шкоди. Заяву про оскарження постанови про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, на вибір особи може бути подано до суду за місцем його проживання або за місцезнаходженням відповідного органу дізнання².

Слід також врахувати, що право на відшкодування шкоди, завданої незаконними ОРЗ до порушення кримінальної справи, виникає за умови, що протягом шести місяців після проведення таких заходів не було прийнято рішення про порушення, за ре-

¹ Лобойко Л.Н. Уголовно-процессуальное право: Учебное пособие: курс лекций. - Х.: Одиссей. - С. 593.

² Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду" від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 1. - Ст. 1.

зультатами цих заходів, кримінальної справи або таке рішення було скасовано.

Отже, дотримання прав неповнолітньої особи в ОРД забезпечується Конституцією України, низкою законів, постанов Пленуму Верховного Суду України, постанов Кабінету Міністрів України та відомчих інструкцій Міністерства внутрішніх справ України.

Таким чином, Основний Закон держави забезпечує дотримання прав й свобод людини і громадянина, а також дає вичерпний перелік підстав для їх обмеження. При цьому існує ряд вимог, які необхідно виконати суб'єктами ОРД для отримання дозволу в проведенні ОРЗ, які обмежують права і свободи об'єктів ОРД. Дотримання прав і свобод неповнолітніх осіб під час здійснення ОРД забезпечується: по-перше, судовим порядком в надання дозволу на проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації, пов'язане з обмеженням конституційних прав громадян; по-друге, прокурорським наглядом за додержанням законів органами, які проводять ОРД, що дозволяє виявити та усунути допущені порушення; по-третє, дотримання прав і свобод осіб підрозділами КМСД під час здійснення ОРД та відшкодування шкоди, завданої особі незаконними оперативно-розшуковими діями, що порушили конституційні права і свободи об'єктів ОРД.

Використана література:

1. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. - 3-тє вид., виправл. та доповн. - К.: Атіка, 2004. - 512 с.
2. Закон України "Про охорону дитинства" від 26.04.2001р. № 2402 // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 30. - Ст. 142.
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - 712 с.
4. Закон України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18.02.92 № 2135-12 // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 22. - Ст. 303.

5. Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2007 р. №1169 "Про затвердження Порядку отримання дозволу суду на здійснення заходів, які тимчасово обмежують права людини, та використання добутої інформації" // Верховна рада України. Офіційний веб сайт. Законодавство України [електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?find=1&textl=1&user=1262535299250410&text=%EF%EE%F0%FF%E4%EA%F3+%EE%F2%F0%8%EC%E0%ED%ED%FF&x=10&y=2>

6. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 2008 р. № 2 "Про деякі питання застосування судами України законодавства при дачі дозволів на тимчасове обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання і досудового слідства" // Пленум Верховного Суду України [електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.viaduk.net/clients/vs.nsf/0/EC7A776906EDFD5DC225742F003D4548?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=EC7A776906EDFD5DC225742F003D4548&Count=500&>

7. Лобойко Л.Н. Уголовно-процессуальное право: Учебное пособие: курс лекций. – Х.: Одиссей. – 672 с.

8. Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду" від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

УДК 351.741

В.С. Чайко

ад'юнкт кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
(Донецький юридичний інституту
ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ З КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ У СФЕРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Характеризуючи діяльність й функції різноманітних державних органів влади, ми можемо виявити, що їм властиві такі види, як перевірка і спостереження. Вказане призводить до закономір-

ного висновку: така діяльність та функції державних органів, у тому числі міліції, можуть бути названі контрольно-наглядовими.

Так, ефективність виконання контрольно-наглядових функцій у певній сфері суспільних відносин зумовлюється якістю нормативно-правової урегульованості різних сторін діяльності органів контролю і нагляду в цій сфері, в тому числі їх організаційно-правового положення, змісту завдань, які вони вирішують, обсягом наданих їм для цього контрольно-наглядових повноважень.

Загальнотеоретичні проблеми контролю та нагляду в контексті організуючого впливу на суспільні відносини досліджувало багато вчених. Питанням змісту контрольно-наглядової діяльності та її проблемам присвячені праці Д.М. Бахраха, О.Ф. Андрійко, В.Б. Авер'янова, К.В. Шоріної, В.М. Гарашука, М.С. Студенікіної, О.В. Баклана, О.М. Бандурки, Х.П. Ярмачі та інших.

На наш погляд, більш глибокому розкриттю змісту контрольно-наглядового провадження допомагає аналіз його внутрішньої структури через розгляд визначення "функція" у етимологічному, науковому й нормативному значеннях, а також через розгляд функцій цього провадження.

Як зазначають сучасні науковці, слово "функція" походить від латинського *functio* ("відправлення, діяльність") і має таке значення: "...роль, яку певний соціальний інститут виконує відносно потреб суспільної системи... залежність, яка прослідковується між різними соціальними процесами" [1, с. 206].

У "Словнику російської мови" С.І. Ожегова термін "функція" визначається, як: "...обов'язок, коло діяльності, призначення, роль" [2, с. 746].

Поряд із вказаними складовими терміна "функція", також існують його інші тлумачення, наприклад: "... повинність, місія" [3, с. 707].

Загальними функціями управління є: прогнозування; планування; організація; регулювання; координація; облік; контроль; аналіз [4, с. 126; 5, с. 46].

Отже, доцільно зазначити, що контроль є складовою процесу управління, але він не відокремлюється від інших функцій управління, тобто на всіх рівнях управління контроль та інші функції

процесу управління необхідно розглядати як такі, що постійно взаємодіють у замкнутому циклі.

Проведений аналіз наукової літератури [6, с. 31-35; 7, с. 6-12; 8, с. 11-14 та ін.] дозволяє окреслити наступні функції державного контролю, якій здійснюють органи виконавчої влади: аналітично-інформаційну, виховну, координаційну, превентивну (профілактичну), стабілізуючу, правоохоронну, оперативно-виконавчу (правозастосовну) та корегуючу (функцію регулювання). Також поряд з вказаними функціями виділяють економічну, кадрову та інші функції, притаманні державному контролю.

Отже, контрольно-наглядовій діяльності, а тому й контрольно-наглядовим провадженням міліції притаманні не тільки управлінські, але й такі специфічні, не властиві управлінню в цілому, функції, як профілактична та правоохоронна.

Гадаємо, що превентивна функція контролю відіграє особливу роль, оскільки попередній контроль попереджає небажані відхилення. Як зазначали в свій час радянські науковці, "... мета контролю постає не в тому, аби реєструвати факти, а попереджувати їх..." [6, с. 25]. Контрольно-наглядова діяльність має загальне охоронне призначення.

На нашу думку, доречно зауважити, що існування інституту відповідальності в праві насамперед здійснює функцію загальної превенції правопорушень. Призначення адміністративного штрафу полягає в тому, щоб, впливаючи на свідомість правопорушників, запобігти небажаним для суспільства протиправним діям з боку як покараних, так і інших громадян. Чинне законодавство, що встановлює адміністративну відповідальність, ставить перед собою завдання охорони і профілактики правопорушень. Вирішення вказаних завдань неможливе без здійснення превентивної функції.

Отже, стимулюючи правомірну поведінку, ОВС одночасно запобігають правопорушенням і виховують громадян. Оскільки свідомість і воля піддаються впливу, то важливу роль у профілактиці правопорушень відіграє і виховна функція, що виражається в здатності впливати на волю і свідомість людей з метою форму-

вання в них поважного ставлення до правових норм і забезпечення правомірної поведінки.

У зв'язку з цим визначаються два напрямки в діяльності ОВС:

- активна пропаганда законодавства, у тому числі і адміністративного, як необхідна умова підвищення рівня правової культури громадян, фактор досягнення позитивної юридичної відповідальності;

- притягнення до відповідальності всіх осіб, винних у протиправних діях, тобто забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності. У цьому напрямку дуже важливу роль відіграє інформованість населення.

Вказані напрямки переплітаються і доповнюють один одного. Інформованість населення про притягнення правопорушників до відповідальності стабілізує правопорядок і служить профілактиці злочинів.

Отже, виховна, інформаційна та превентивна функції контрольно-наглядового провадження ОВС України взаємозалежні, але не замінюють одна одну. Превентивна функція має на меті запобігати правопорушенням, базуючись на законслухняній поведінці громадян. А виховна функція спрямована на формування поваги до прав і свобод людини та громадянина, соціальних цінностей, формування правосвідомості і високої правової культури. Вона має на меті запобігати правопорушенням на підставі поваги до закону, тобто на глибокому усвідомленні людиною необхідності діяти за законом, згідно з правом.

Контрольно-наглядові провадження, що здійснюються міліцією, є комплексними явищами та виконують розглянуті нами функції. Однак, на наш погляд, фундаментальною метою контрольно-наглядової діяльності міліції, а відповідно контрольно-наглядового провадження як складової вказаної діяльності, є здійснення превентивного впливу на суспільні відносини, що головним чином досягається завдяки створенню у суспільстві атмосфери "контрольованості" всіх процесів з боку держави.

Таким чином, функції контрольно-наглядового провадження міліції характеризують напрями і зміст діяльності міліції щодо

здійснення своїх повноважень зі спостереження, перевірки відповідності виконання й дотримання піднаглядовими об'єктами правових актів, попередження, припинення, виявлення та розкриття правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами й застосовування до винних заходів адміністративного впливу.

Використана література:

1. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ: Загальна частина : підручник / [Ю. І. Римаренко, Є. М. Моїсєєв, В. І. Олефір та ін.]. – К. : КНТ, 2008. – 816 с.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка / [ред. Шведова Н. Ю.]. – 18-е изд., стереотип. – М. : Русс. яз., 1986. – 797 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. Бусел В. Т.]. – К. : Ірпінь : ВТФ "Перун", 2007. – 1736 с.
4. Адміністративне право України: підручник / [Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін.]; за ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
5. Цвігун Д. П. Адміністративний нагляд органів внутрішніх справ у сфері забезпечення громадського порядку і громадської безпеки : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Цвігун Дмитро Петрович. – К., 2002. – 169 с.
6. Горшенев В. М. Контроль как правовая форма деятельности / В. М. Горшенев, И. Б. Шахов. – М. : Юридическая литература, 1987. – 176 с.
7. Луценко Д. В. Контрольне провадження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право" / Д. В. Луценко. – Х., 2003. – 19 с.
8. Гарашук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 "Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право" / В. М. Гарашук. – Х., 2003. – 35 с.

УДК 340.15(729.5)

І.В. Грицьких
доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин,
кандидат історичних наук
(Луганський національний університет імені Тараса Шевченка)

Є.С. Шагрова
магістрант кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
(Луганський національний університет імені Тараса Шевченка)

ПРОБЛЕМА ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ ПУЕРТО-РІКО НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ В СВІТЛІ ОПУБЛІКОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ ООН

Історія колоніалізму, інтерес до якої спав після парадусуверенітетів середини ХХ століття, до сьогодні ще не завершилася. Американське Самоа, Гуам, Нова Каледонія, Піткерн, Токелау, Ангілья, Бермудські острови, Британські Бермудські острови, Кайманові острови, Фолклендські (Мальвінські) острови, Гібралтар, Монтсеррат, острів Св. Єлени, Трекс і Кайкос, Віргінські острови США – ось перелік територій, які офіційно визнані такими, що не мають самоуправління [1].

Але крім цих населених районів із офіційно визнаним колоніальним статусом, існують й інші, статус яких залишається невідомим. Саме серед таких можна згадати Пуерто-Ріко, яке вже протягом тривалого часу є об'єктом моніторингу спеціальних органів ООН¹. Генеральна Асамблея ООН у зв'язку з сороковою річницею прийняття Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам оголосила 2001 - 2010 роки другим Міжнародним десятиріччям за викорінення колоніалізму. У зв'язку з цим доречно проаналізувати результати обговорення питання про статус Пуерто-Ріко на початку ХХІ століття.

У той же час проблемі деколонізації Пуерто-Ріко на початку

¹ Спеціальний комітет з питання про хід здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам і Четвертий комітет (Спеціальні політичні питання і питання деколонізації).

XXI ст. на сьогоднішній день ще не присвячено жодної спеціальної роботи. Лише в 2008 році нами було опубліковано статтю, яка містить огляд стану досліджуваної проблеми на кінець XX століття [2]. В Росії в рамках діяльності Інституту Країн Латинської Америки РАН останні праці з даної проблематики вийшли в світ в 1985 та 1990 рр. [3; 4]. Нам також невідомі роботи американських чи європейських учених, які б розкривали хід подій навколо проблеми деколонізації Пуерто-Ріко на початку XXI століття. Стосовно ж більш раннього періоду можна зустріти доволі велику кількість публікацій [5-11].

Але, нажаль, матеріал, який міститься в цих роботах, не дозволяє скласти докладного уявлення з предмету дослідження - еволюції проблеми деколонізації Пуерто-Ріко у XXI столітті. З огляду на це ми були змушені звернути увагу на документальні матеріали. Джерельну базу дослідження склали опубліковані офіційні документи Організації Об'єднаних Націй, до яких є доступ через систему електронних ресурсів Національної Бібліотеки імені В. Вернадського.

Підсумовуючи основні результати обговорення проблеми деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці XX століття, в першу чергу слід зазначити, що серед головних її складових основне місце займають наступні:

- відсутність однаковості серед мешканців Пуерто-Ріко щодо майбутнього статусу цих територій;
- націленість основних правлячих партій на співпрацю з урядом США, який забезпечує Пуерто-Ріко стабільним фінансуванням на правах частини суверенної території Сполучених Штатів;
- наявність формального рішення ООН щодо виключення Пуерто-Ріко з переліку територій, позбавлених самоуправління;
- недосконалість правового арсеналу адміністрації Пуерто-Ріко, що в окремих випадках позбавляє пуерторіканців навіть елементарних прав на особисту безпеку;
- ізоляваність Пуерто-Ріко від загальноамериканського виборного процесу, відсутність повноважного представника в Сенаті, неможливість вплинути на вибори президента США;
- як ознака колоніального статусу - неможливість усунення

американських військових баз з території островів Пуерто-Ріко, незважаючи на всенародний протест проти продовження їх присутності;

- і, нарешті, міцний антиколоніальний рух, члени якого ведуть збройну і дипломатичну боротьбу (у тому числі в рамках роботи органів ООН), за надання Пуерто-Ріко незалежності.

Сукупність наведених ознак дозволила Спеціальному комітету ООН з питань деколонізації залишати це питання в своєму полі зору, розглядаючи його як особливий випадок, коли за умови номінального виконання програми надання території прав на самоуправління, між нею і управляючою державою зберігаються відносини, які можна цілком обґрунтовано охарактеризувати як колоніальні.

Тим часом, в останні дні роботи адміністрації У. Клінтона існувала надія на конструктивне ставлення американських правлячих кіл до вирішення цієї проблеми. Президент США у своєму меморандумі відкрито визнав, що питання про статус Пуерто-Ріко не є остаточно вирішеним. Згодом, в грудні 2000 року, була створена робоча група, якій доручили до травня 2001 року представити рекомендації щодо варіантів політичного статусу Пуерто-Ріко [12, с. 8]. За заявою офіційного представника Білого дому, процитованою у пресі, цільова група повинна була займатися розглядом варіантів, що є у Пуерто-Ріко, а департамент юстиції - надавати консультації з правових і конституційних питань.

Але в січні 2001 року до влади в Сполучених Штатах прийшла нова адміністрація, яка мала відпрацювати власний підхід до проблеми. У квітні 2001 року президент Джордж У. Буш вніс поправку до адміністративного указу його попередника щодо цільової групи з питання про статус Пуерто-Ріко і переніс терміни представлення рекомендацій цільової групи з 1 травня 2001 року на 1 серпня 2001 року.

У лютому 2002 року Секретаріат ГА ООН від імені Спеціального комітету надіслав лист Постійному представникові Сполучених Штатів при Організації Об'єднаних Націй з метою уточнити позицію уряду цієї країни в питанні про Пуерто-Ріко. Посол Джон Д. Негропonte прислав від імені свого уряду відповідь, тон

якої зводився до однієї фрази: "... Декларація про залежні території не може бути застосованою до Пуерто-Ріко" [13, с. 16]. Він також рекомендував Спеціальному комітету "присвятити час і сили 17 не самокерованим територіям, які до цих пір чекають виключення зі списку"¹ [14, с. 16].

Чи відповідала ця позиція волі пуерторіканського народу дозволяють прояснити документи ООН. У березні 2002 року Секретаріат ГА ООН від імені Спеціального комітету надіслав ідентичні листи декільком політичним партіям Пуерто-Ріко, а також деяким організаціям, які раніше підтримували зв'язок із Спеціальним комітетом з цього питання і запропонував їм перепровадити свої думки про пов'язані з Пуерто-Ріко. Адресати живо відгукнулися на це звернення.

Від імені колегії адвокатів Пуерто-Ріко – однієї з найбільш впливових громадських організацій краю – її президент Хайме Руберте у своєму листі згадав про факти постійних безперервних порушень, здійснюваних урядом Сполучених Штатів Америки в Пуерто-Ріко і на В'єкесі починаючи з середини 2001 року, а також про виступи проти мілітаризації і порушень прав людини, про пограння законів Пуерто-Ріко і США американською морською піхотою на В'єкесі і в Пуерто-Ріко, про політичне переслідування захисників прав людини - членів місцевих неурядових організацій. Він зазначив, що лише в ході подій 26-29 квітня 2001 року більше 130 заарештованих під час придушення акцій громадянської непокори стали жертвами фізичного насильства... [14, с. 17]. Все це свідчило про наявний колоніальний статус краю і стійку волю певних політичних сил покласти край такому стану речей.

Від імені організації "Ветерани В'єкеса за мир" Еміліо Гарсія Кордеро в своєму листі звернув увагу на необхідність негайного обстеження стану здоров'я населення В'єкеса у зв'язку з високою захворюваністю, викликаною забрудненням хімічними елементами, які використовувалися в ході військових навчань на острові. Протестуючи проти присутності США в Пуерто-Ріко, Е.Кордеро

¹ Мова іде про перелік територій, на які поширюється дія Декларація про залежні території.

також вимагав відшкодування збитків, визнання права пуерториканців "на життя в світі, нарівні з тими народами, яким ... свого часу допомогли добитися миру і свободи" [14, с. 18]. Таким чином, Е.Г. Кордеро також зайняв антиколоніальну позицію.

На засіданнях, які відбулися в червні 2001 року мали можливість висловити свої думки представники усіх зацікавлених боків (навіть член пуерториканського відділення масонської лози "Великий Схід", пан Чавес). Та на фоні численних виступів з вимогою незалежності Пуерто-Ріко особливо рельєфно виділилися позиції, які суперечили ідеї незалежності.

Пан Сантьяго Вальєнте (організація "Нью-Йоркський союз за статус штату") заявив, що його організація, що добивалася входження Пуерто-Ріко до складу Сполучених Штатів на правах 51-го штату, підтвердила свою традиційну позицію: "прийняті Комітетом починаючи з 1972 року численні резолюції по Пуерто-Ріко суперечать самому принципу самовизначення, оскільки в них незмінно проводиться одна і та ж думка, а саме, що незалежність – це єдиний засіб визначення статусу території. "Щоб насправді стимулювати відкритий діалог з питання про Пуерто-Ріко, – зазначав С.Вальєнте, – слід послатися і на резолюцію 1541 (XV)" [15, с. 5]. Відповідно до вказаної резолюції отримання незалежності припускає попереднє здійснення акту самовизначення, але при цьому такий акт не обов'язково повинен мати своїм результатом отримання незалежності. Власне, саме з цієї причини Генеральна Асамблея і прийняла резолюцію 1541 (XV), в якій було передбачено три форми самовизначення: перетворення на суверенну незалежну державу, вільне об'єднання з колишньою колоніальною державою і політична інтеграція (у випадку з Пуерто-Ріко – входження до складу Союзу на правах штату). "Таким чином, – підвів підсумок доповідач, – Спеціальному комітету слід брати до уваги положення саме цієї резолюції... [15, с. 5].

Пан Кордеро (організація "Вільна асоціація латиноамериканських культур" (CLANL), на додачу, зазначив: "після 400-річної іспанської присутності в Пуерто-Ріко панувала крайня убогість..., можливість отримання пуерториканцями громадянства вперше з'явилася в 1917 році, коли конгрес Сполучених Штатів Америки

надав їм це право" [16, с. 6]. Кордеро звернув також увагу та той факт, що "інші народи країн Карібського басейну зробили б усе можливе для того, щоб приєднатися до Сполучених Штатів Америки і користуватися всіма правами, пов'язаними зі свободами і можливостями цієї країни" [23, с. 6].

Таким чином, займаючи доволі жорстку позицію на міжнародній арені, американська адміністрація знаходила своїх прибічників серед членів численних громадських організацій, які діяли в Пуерто-Ріко.

Щоправда, ці виступи не вплинули на резолюцію Спеціального комітету за цей рік. Вона була сформульована в традиційних антиколоніальних і спрямованих проти США інтонаціях [20].

Усвідомлюючи необхідність поєднання волі пуерторіканського народу для подолання очевидної політичної кризи, губернатор Пуерто-Ріко Сила Кальдерон заявила про свою підтримку розширеного статусу Співдружності. "Невдачі минулого, – заявляла вона, – указують нам на те, що ми, пуерторіканці, повинні об'єднуватися, якщо ми хочемо, щоб наш голос був почутий, а наші бажання були взяті до уваги. Я не бажаю використовувати будь-які повноваження для того, щоб форсувати ухвалення рішення, що має таке важливе значення для кожного пуерторіканця" [17, с. 7].

У законодавчому відношенні дебати про політичний статус вийшли на перший план в квітні 2002 року, коли і сенат, і Законодавчі збори Пуерто-Ріко утвердили резолюції з рекомендацією про створення Засновницьких зборів (*Asamblea de Status del Pueblo Pertorriqueso*), як найбільш життєздатного і належного механізму для визначення майбутнього статусу острова. Ця рекомендація була підтримана декількома головними політичними силами Пуерто-Ріко, але проти неї виступила Нова прогресивна партія, яка знов оголосила створення пропонованого механізму даремним і одностороннім заходом, оскільки в ньому спочатку не передбачається участь уряду Сполучених Штатів [17, с. 7-8].

У лютому 2003 року губернатор оголосила про своє рішення припинити на невизначений термін усі зусилля по досягненню прогресу відносно питання про статус зважаючи на відсутність

консенсусу між основними політичними партіями острова. Вона відзначила, що без широкого консенсусу в Пуерто-Ріко навряд чи складуться сприятливі умови для того, щоб Конгрес Сполучених Штатів зайнявся цим питанням.

Незважаючи на це 28 лютого 2003 року група у складі 15 членів: професорів університетів Пуерто-Ріко, юристів і консультантів з питань законодавства оголосила про створення Комітету з вивчення питання про політичне майбутнє Пуерто-Ріко без участі руху за отримання статусу штату [17, с. 8].

Тим часом уряд США зробив ряд конкретних кроків з ліквідації однієї з найважливіших проблем, що загострювали екстремістські настрої населення Пуерто-Ріко.

10 січня 2003 року міністр ВМС США дав письмове підтвердження конгресу про те, що ВМС і корпус морської піхоти США припинять військові навчання на В'єкесі 1 травня 2003 року, після чого вони використовуватимуть інші учбові об'єкти в південно-східній частині Сполучених Штатів і на морі. 13 січня 2003 року ВМС США почали останні військові навчання на острові В'єкес, провівши повітряне бомбардування з реактивних винищувачів з використанням неспоряджених боєприпасів.

Губернатор Пуерто-Ріко заявила, що це є перемогою для острова і стійкого народу В'єкеса [17, с. 12].

30 квітня 2003 року міністерство ВМС заявило в спеціальному інформаційному бюлетені, що воно передало все майно східного краю В'єкеса під адміністративну юрисдикцію міністерства внутрішніх справ. Відповідно до цього повідомлення міністерство ВМС узяло на себе відповідальність за екологічне очищення цього майна, а також за ліквідацію всіх об'єктів і структур в цьому районі. Згідно з повідомленням засобів масової інформації, після офіційного закінчення присутності ВМС США 1 травня 2003 року відбулися чотири дні святкувань з нагоди припинення бомбометань і початку нового майбутнього острова.

Таким чином один з найгостріших аспектів проблеми статусу Пуерто-Ріко було ліквідовано, що, здавалося, мало призвести до заспокоєння пуерторіканської громадськості. Правда, не усі сторони процесу визнали його завершеним. Пан Варгас-молодший

(концерн "Американці-пуерторіканці"), вітаючи виведення військ Сполучених Штатів з острова В'єкес в Пуерто-Ріко, відзначав, що "в результаті, по суті, нічого не змінилося, оскільки командування збройних сил передало займані території не пуерторіканцям, а комітету з енергетики і природних ресурсів Конгресу, залишивши за собою право в майбутньому відновити військову діяльність на острові. Отже, пуерторіканські острови В'єкес, Кулебра і Мона залишаються у веденні американського конгресу..." [18, с. 7].

У листопаді 2004 року відбулися загальні вибори органів влади Пуерто-Ріко. Виборці обрали губернатора і представника в конгресі Сполучених Штатів, членів місцевого сенату і палати представників, а також кандидатів на різні посади муніципального і місцевого рівнів.

На губернаторських виборах кандидат Народно-демократичної партії (НДП), колишній комісар-резидент Анібал Асеведо Вила взяв верх над кандидатом Нової прогресивної партії (НПП), колишнім губернатором Педро Росельо Гонсалесом, змінивши таким чином на посту пані Силу Марію Кальдерон, яка вирішила не балотуватися на другий термін [19, с. 5].

Контроль над законодавчими зборами перейшов від НДП до НПП, яка отримала 18 місць з 27 в сенаті і 34 з 51 місця в палаті представників. Партія незалежності Пуерто-Ріко, яка виступала за незалежність, зберегла по одному місцю в обох палатах.

На виборах на посаду комісара-резидента (представника Пуерто-Ріко в Конгресі Сполучених Штатів без права голосу) пан Луїс Фортуну від НПП отримав перемогу над кандидатом від НДП паном Роберто Л.Пратсом Палермо.

Основними питаннями, що обговорювалися в ході передвиборної кампанії, були питання економіки, боротьби з корупцією, злочинністю і певною мірою – перспективи фінансування державного плану медичного страхування і пенсійної системи.

Що стосується політичного статусу Пуерто-Ріко і його відносин із Сполученими Штатами, то дебати з цього питання в законодавчих органах висувалися на перший план ще в квітні 2002 року, коли і сенат, і законодавчі збори Пуерто-Ріко утворили резолюції з рекомендацією про скликання Засновницьких збо-

рів як найбільш життєздатного і належного механізму для визначення майбутнього статусу острова [19, с. 6].

22 липня 2004 року законодавчі збори Пуерто-Ріко прийняли резолюцію з рекомендацією про створення Засновницьких зборів Пуерто-Ріко. У 2005 році був запланований референдум для вибору переважного механізму розгляду питання про статус. Вибір намічався між скликанням Засновницьких зборів або процесом, що ініціюється урядом Сполучених Штатів [17, с. 7].

Але підсумки загальних виборів 2004 року показали, що обговорення питання про політичний статус зайде в безвихідь. Правляча НДП виступала за збереження статус-кво, а НПП, не тільки контролююча Законодавчі збори, але і представлена на посту комісара-резидента, за входження до складу Сполучених Штатів на правах повноправного штату. Більш нечисленна ППН традиційно відстоювала ідею надання острову незалежності [21, с. 6].

Дві провідні партії також пропонували використовувати для вирішення питання про політичний статус різні механізми: НДП пропонувала скликати в території конституційну асамблею, яка вирішить питання про політичний статус спільно з конгресом Сполучених Штатів, а НПП виступила за проведення спочатку референдуму, а потім плебісциту на основі варіантів політичного статусу, які будуть визначені конгресом і в числі яких, ймовірно, не входить "статус Співдружності".

Але, не виправдовуючи песимістичних прогнозів, в 2005 році Пуерто-Ріко добилося великих успіхів в справі самовизначення. В березні сенат прийняв законопроект що санкціонував проведення референдуму в липні, і включив скликання конституційної асамблеї в число можливих варіантів врегулювання питання про політичні відносини зі Сполученими Штатами.

У цей законопроект була також включена поправка, яка зобов'язала палату представників і сенат в законодавчому порядку надати народу Пуерто-Ріко право вибирати механізм визначення статусу території, якщо уряд Сполучених Штатів не прийме зобов'язання забезпечити йому умови для здійснення вільного самовизначення до 31 грудня 2006 року. Не дивлячись на це, губернатор Асеведо Вила заявив, що в законопроекті недостатньо чітко

відбитий варіант конституційної асамблеї, і 10 квітня наклав на нього вето [21, с. 7].

Наприкінці квітня Законодавчі збори прийняли резолюцію, що не вимагалася затвердження губернатором, в якій звернулися до конгресу і президента Сполучених Штатів із закликом "здійснити демократичні сподівання жителів Пуерто-Ріко" і дозволити їм вибрати повною мірою демократичну форму управління.

Законодавці від НДП не підтримали цю резолюцію. Із спадаючою напругою велися дискусії щодо доцільності скликання конституційної асамблеї або проведення прямого голосування щодо механізмів здійснення самовизначення в Пуерто-Ріко. Певна розбіжність у поглядах простежувалася й під час роботи Спеціального комітету ООН. Черговий раз доповідачі підкреслили усі існуючі недоліки в актуальному статусі пуерторіканських територій [22].

На фоні явного спаду активності всередині Пуерто-Ріко, Вашингтон в цей час виступив із радикальною пропозицією. Оскільки було визнано, що неможливо намагатися зберегти статус-кво в умовах, коли жодна сторона цього не бажає, на виконання урядової ухвали 13183 було утворено президентську цільову групу по статусу Пуерто-Ріко. Вона мала розробити критерії, які повністю відповідали б положенням міжнародного права відносно справжнього процесу самовизначення і деколонізації [22, с. 12].

У грудні 2005 року Президентська цільова група з питання про статус Пуерто-Ріко опублікувала доповідь, в якій вона рекомендувала вирішити питання про статус Пуерто-Ріко у два етапи. По-перше, було запропоновано провести в 2006 році "санкціонований на федеральному рівні плебісцит", щоб з'ясувати, чи бажають пуерторіканці, щоб Пуерто-Ріко "залишилося підконтрольним конгресу територією Сполучених Штатів, або щоб Пуерто-Ріко конституційним шляхом йшло до досягнення постійного статусу, відмінного від статусу території Сполучених Штатів". Цільова група також рекомендувала у випадку, якщо учасники плебісциту висловляться за зміну нинішнього статусу території, провести другий референдум, який дозволив би їм зробити вибір між статусом штату і незалежністю. Якщо учасники плебісциту вирішать зберегти нинішній статус території, Цільова група ре-

комендувала проводити плебісцити на періодичній основі з тим, щоб "конгрес завжди був інформований про сподівання людей" [21, с. 7].

Тим часом, на початку 2006 року ідея скликання конституційної асамблеї отримала підтримку з боку обох партій в Сполучених Штатах. 16 лютого американські сенатори Едвард Кенеді від штату Массачусетс (Демократична партія), Роберт Менендес від штату Нью-Джерсі (Демократична партія), Трент Лотт від Міссісіпі (Республіканська партія) і Річард Бер від Північної Кароліни (Республіканська партія) внесли законопроект до Комітету з енергетичних і природних ресурсів, що володів юрисдикцією в питаннях, що стосувалися статусу Пуерто-Ріко. У цьому законопроекті містився заклик "визнати право Співдружності Пуерто-Ріко на скликання конституційної асамблеї, щоб народ Пуерто-Ріко міг здійснити своє право на самовизначення і визначити процедуру ухвалення відповідного рішення в конгресі [21, с. 7-8].

Після закінчення розгляду законопроекту Комітет мав намір ухвалити рішення про доцільність його передачі в сенат Сполучених Штатів.

В той же час Президентська цільова група рекомендувала провести прямий референдум, щоб пуерторіканці могли вказати, якому з варіантів статусу вони віддають перевагу. З іншого боку, в новому законопроекті, внесеному на розгляд до Комітету з енергетичних і природних ресурсів, схвалили пропозицію про скликання конституційної асамблеї, яка дозволила б вивчити думки населення з цього питання. Разом з тим, з урахуванням спроб ухвалення подібних законопроектів, які часто застрягали в Комітеті, відносно перспективи ухвалення даного законопроекту зберігалася невизначеність. Крім того, рекомендації Цільової групи не були обов'язковими для виконання, і могли не отримати втілення у законодавчій практиці [21, с. 8].

2007 року Конгрес відновив дебати з питання про політичний статус Пуерто-Ріко. 7 лютого 2007 року в Палаті представників був представлений на розгляд Законопроект про демократію в Пуерто-Ріко. У цьому Законопроекті, зокрема, наголошується: "Державна виборча комісія Пуерто-Ріко проведе плебісцит в Пуерто-Ріко

в ході роботи Конгресу 111-го скликання, проте не пізніше 31 грудня 2009 року. У виборчих бюлетенях буде передбачена можливість вибору виборцями всього лише двох наступних варіантів: 1) Пуерто-Ріко буде і надалі зберігати існуючу форму територіального статусу, визначеного Конституцією, основними законами і політикою Сполучених Штатів; 2) Пуерто-Ріко продовжить рух до конституційно життєздатного постійного не територіального статусу [17, с. 8].

Отже, ураховуючи реальні кроки урядових кіл Вашингтону, можна скласти тверде враження про те, що вони взяли курс на остаточне визначення статусу острову навіть за наявності ризику втратити його як суверенну територію США.

Водночас, незважаючи на можливі прогнози про ліквідацію протистояння із ліквідацією факторів, що його стимулювали, проблема остаточного визначення статусу Пуерто-Ріко не зникла з порядку денного політичних баталій. Не зникла й загроза смертної кари для десятків ув'язнених борців за свободу пуерторіканського народу, яка нависла над ними всупереч відміні смертної кари в Пуерто-Ріко. Судова та законодавча системи Пуерто-Ріко зберегли свою "другорядність" на фоні законодавства і виконавчої влади США.

Ці та інші ознаки до сьогодні свідчать про "перехідність" статусу острову, що дозволяє водночас розглядати його як територію, що користується правами самоуправління і як територію, на яку поширюється дія Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам.

Найбільш важкою обставиною при цьому виступає майже повний параліч в обговоренні цього питання в Пуерто-Ріко, де найбільш впливові політичні партії тривалий час не можуть досягти компромісу. Це дозволяє, і за деякими думками, й вимушує Вашингтон міцно тримати ініціативу в своїх руках, активно пропонуючи такі варіанти вирішення даного питання, які не суперечать вимогам національної безпеки США. З одного боку, це загалом відповідає існуючій необхідності остаточного вирішення проблеми. Але з іншого - пригнічення ініціативи пуерторіканців може спричинити не вирішення, а поглиблення суперечок, збе-

реження громадського протистояння на тривалий термін.

Використана література:

1. Офіційний сайт ООН: <http://www.un.org/russian/peace/decolonization/non-self-governing.htm>
2. Грицьких І.В., Шатрова Є.С. Проблема деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці ХХ століття в світлі опублікованих документів ООН // Збірник наукових праць Луганського університету внутрішніх справ імені Е.О.Дидоренка. - Луганськ, 2009.
3. Бермудес Г.М. С. Политика США в Пуэрто-Рико и освободительная борьба пуэрториканского народа. - М., 1990. - 236 с.
4. Пояркова Н. Т. Колониальная политика США в Пуэрто-Рико (проблемы "свободно присоединившегося государства"). - М., 1985. - 134 с.
5. The Commonwealth of Puerto Rico / Office of the Commonwealth of Puerto Rico (Washington, D.C.), D.C. Office of the Commonwealth of Puerto Rico (Washington). - W., 1998. - 34 pp.
6. Foreign in a Domestic Sense: Puerto Rico, American Expansion, and the Constitution. Durham: Duke University Press, 2001. - 425 pp.
7. Morris, N. Puerto Rico: Culture, Politics and Identity. Westport, 1995. - 230 pp.
8. Duany, J. The Puerto Rican Nation on the Move: Identities on the Island and in the United States. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002. - 154 pp.
9. Friedrich C. J. Puerto Rico: middle road to freedom: Fuero fundamental. - N.Y. - 1959. - 310 pp.
10. Samoiloff L. C. Puerto Rico: The Case for Independence. - N.Y. - 1974. - 324 pp.
11. Monge J. T. Puerto Rico: The Trials of the Oldest Colony in the World. - Yall. Univ. Press. - 1997. - 288 pp.
12. Решение Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 12 июля 2000 года (A/AC.109/2001/L.3). - 23 с.
13. Решение Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 22 июня 2001 года (A/AC.109/2002/L.4). - 22 с. (С.16).
14. Решение Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 22 июня 2001 года (A/AC.109/2002/L.4). - 22 с.
15. Краткий отчет о 5-м заседании Специального комитета по

вопросу о ходе осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, состоявшемся в Центральных учреждениях, Нью-Йорк, в четверг, 21 июня 2001 года (A/AC.109/2001/SR.5). - 17 с.

16. Краткий отчет о 6-м заседании Специального комитета по вопросу о ходе осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, состоявшемся в Центральных учреждениях, Нью-Йорк, в четверг, 21 июня 2001 года (A/AC.109/2001/SR.6). - 9 с.

17. Решение Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 10 июня 2002 года (A/AC.109/2003/L.3). - 22 с.

18. Краткий отчет о 5-м заседании Специального комитета по вопросу о ходе осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, состоявшемся в Центральных учреждениях, Нью-Йорк, в понедельник, 9 июня 2003 года (A/AC.109/2003/SR.5). - 17 с.

19. Решение Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 14 июня 2004 года (A/AC.109/2005/L.3). - 17 с.

20. Резолюция, принятая Специальным комитетом на его 6-м заседании 10 июня 2002 года "Решение Специального комитета по Пуэрто-Рико от 21 июля 2001 года" (A/AC.109/2002/22). - 3 с.

21. Решение Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 13 июня 2005 года (A/AC.109/2006/L.3). - 17 с.

22. Краткий отчет о 6-м заседании Специального комитета по вопросу о ходе осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, состоявшемся в Центральных учреждениях, Нью-Йорк, 13 июня 2005 года (A/AC.109/2005/SR.6). - 13 с.

23. Решение Специального комитета от 9 июня 2008 года, касающееся Пуэрто-Рико (A/AC.109/2009/L.13). - 20 с.

24. Краткий отчет о 6-м заседании Специального комитета по вопросу о ходе осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, состоявшемся в Центральных учреждениях, Нью-Йорк, в понедельник, 9 июня 2003 года (A/AC.109/2003/SR.6). - 5 с.

УДК 327(529)

В.В. Мельніченко
аспірант кафедри всесвітньої історії
(Чорноморського державного університету імені П. Могили)

ВИНИКНЕННЯ ТАЙВАНЬСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ ТА КОНСТРУКЦІЯ АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

На сьогоднішній день однією з невирішених політичних проблем Азії, що виступає в якості дестабілізуючого фактора структури регіональної безпеки, є незавершеність процесу возз'єднання всіх китайських територій.

Потреба неупередженого дослідження "тайваньської проблеми" обумовлена й тим, що у вітчизняній історіографії ще не створено узагальнюючої праці, у якій би комплексно, з урахуванням нових політичних реалій, розглядалося тайваньське питання та зовнішньополітичний вплив США на реформування цієї регіональної системи міжнародних відносин.

Уже більше п'ятдесяти років тайваньську проблему називають небезпечним джерелом нестабільності в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. У чому ж суть цієї проблеми та які перспективи її врегулювання?

Тайваньське питання є об'єктом уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Його вплив на формування відносин між США та КНР знайшов своє відображення в роботах Боженко А.М., Іванова О., Нікітіна М., Лещенка Л.О.

Системний аналіз тайваньського досвіду з реформування політичної та економічної системи суспільства є предметом уваги російських дослідників Островського А.В., Єгорова К.А., Гудошнікова Л.М.

Цінна підбірка документів урядів США, КНР і Тайваню була опублікована в тематичних збірках С.Джібертом, У.Карпентером і Дж.Сюном [7].

У сучасній українській історіографії з'явилася низка досліджень, присвячених ретроспективному аналізу політичних дже-

рел тайваньської проблеми, її значення в структурі взаємовідносин Азіатсько-Тихоокеанського регіону, висвітленню факторів впливу на еволюцію системи міжнародних відносин у регіоні та дослідженню перспектив і моделей розвитку об'єднувачого процесу КНР-Тайвань. Зокрема це праці Шергіна С.О., Івченка О.Г., Стадниченка В. [6], Гончара Б.М., Камінського Є.Є., Проня С.В. [5], Нікішенка С.О. [3], Гайдукова Л.Ф., Перепелиці Г.М., Лещенка Л.О., спільна монографія Коппель О.А. та Пархомчук О.С.

У публікаціях американських політологів Дж.А. Кохена, Е. Рейвенала, М. Мейшера, М. Оксенберга, Р. Мак-Фаркара, спільній монографії В. Кінтера й Дж. Коппера розглядаються внутрішньополітичні чинники, які обумовили затвердження в зовнішній політиці США концепції про загрозу Китаю американським стратегічним інтересам й збереження Тайваню в якості одного з опорних пунктів системи національної безпеки США в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

У подальшому аналіз перспектив розвитку військово-політичного співробітництва США-КНР і впливу тайваньського фактора на конструкцію американсько-китайських та регіональних взаємовідносин розглядається в роботах Х. Хардінга, Г. Гасса.

Виходячи з актуальності теми, а також урахуваючи недостатній ступінь її розробки у вітчизняній політичній та історичній науці, метою статті ми визначили узагальнюючий аналіз формування тайваньської проблеми та процесів, пов'язаних зі становленням та розвитком політичних тенденцій, які призвели до виникнення тайваньської проблеми, охарактеризувати процес еволюції міжнародного статусу Тайваню в залежності від стратегічних напрямів зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки.

В архівах засобів масової інформації Росії є декілька інтерв'ю та статей щодо тайваньського питання, і в деяких із них острів Тайвань іменується державою, а відносини Росії з Тайванем називаються відносинами між двома країнами. Тим часом насправді у світі існує лише один Китай, і уряд Китайської Народної Республіки є єдиним законним урядом, що представляє цю країну. Тайвань же - це невід'ємна частина Китаю, що жодним чином не є

державою. Дана стаття була спеціально підготовлена автором для того, щоб український та російський читач, який цікавиться тайваньським питанням, отримав усебічне й точне уявлення про історію виникнення й нинішній його стан, а також про відповідну позицію китайського уряду.

У відповідь на питання про те, коли й де виникла перша в Азії республіка, найчастіше можна почути, що це була Китайська республіка, заснована 1 січня 1912 року. Насправді перша республіка в Азії виникла у травні 1895 року на острові Тайвань. На думку автора статті цей факт є ключовим моментом в історії виникнення та існування тайваньської проблеми. Однак глибший аналіз і оцінки даної теми поки залишаються справою майбутнього.

У 1885 р. Тайвань став провінцією Китаю [1]. До кінця XIX ст., у період правління губернатора Лю Мін-чуаня, Тайвань вступив на шлях модернізації. Для захисту общини й інвестицій іноземців на Тайвані потрібні були іноземні військові сили. Не домовившись з Англією та Францією, тайці спробували залучити Німеччину й Росію. А в середині травня 1895 року так само безуспішно робили ставку на США та Іспанію.

Лідери тайваньського народу на раді ухвалили рішення про перетворення Тайваню на республіканську державу, і вся влада відтоді знаходилася в руках чиновників, вибраних тайваньським народом.

По суті республіка стала простим фасадом, за яким Тан Цзін-сун і його прихильники домінували у військових і цивільних справах на півночі Тайваню. Вона пала вже через 12 днів, коли Тан таємно втік з Тайбея, прихопивши з собою золотий перстень президента. Але навіть після захоплення японцями столиці 6 червня 1895 року республіка все ж таки не припинила існування. Хоча генерал Лю Юн-фу відмовився зайняти вакантний пост президента, він продовжив війну як військовий диктатор. Створений ним на півдні новий парламент схвалив випуск поштових марок і грошей. На грошових купюрах розміщувався напис "Республіка Тайвань", а на марках був зображений жовтий тигр - герб цієї республіки.

Не дивлячись на короткостроковість, передчасність і штучність появи республіка Тайвань стала важливою віхою історії. Створення республіки в 1895 році підтримала велика частина жителів острова, а в її захисті брали участь близько 150 000 осіб. Нарешті, ніхто не може заперечувати той унікальний факт, що при всій граничній умовності свого офіційного найменування республіка Тайвань (Тайвань мінчжу го – дослівно "держава народного правління Тайвань") усе ж таки є першою за всю історію республіканською державою в Азії.

Однак Тайвань є найбільшим островом Китаю й споконвіку йому належить. Тайваньські громадяни мають те ж коріння й ті ж витоки, що й народ материка. Починаючи з середини XIII століття уряди Китаю, що змінювали один одного, запроваджували на Тайвані адміністративні органи, здійснюючи там свою юрисдикцію. У 1945 році, отримавши остаточну перемогу в антияпонській війні, китайський народ одночасно повернув собі й Тайвань. 25 жовтня того ж року вповноважені країни антифашистської коаліції від імені китайського уряду урочисто проголосили, що відтепер Тайвань офіційно повертається до складу території Китаю. Уся територія, усе населення й усі адміністративні органи з того дня й понині знаходяться під суверенітетом Китаю. Повернення Тайваню в лоно батьківщини було визнане міжнародним співтовариством. Знамениті Каїрська й Потсдамська декларації ясно проголосили, що Тайвань як відторгнута Японією китайська територія повинен бути повернений Китаю.

Після Другої Світової війни так і сталося (де-юре і де-факто). Виникнення ж тайваньського питання є як спадщиною громадянської війни в Китаї, так і результатом озброєного втручання США. 1 жовтня 1949 року було проголошено створення Центрального народного уряду Китайської Народної Республіки, який замість уряду Китайської Республіки став єдиним законним урядом і єдиним законним представником усього Китаю на міжнародній арені. В умовах незмінності тотожного суб'єкта міжнародного права новий режим прийшов на зміну старому, але суверенітет Китаю й територія, що належить йому, від цього зовсім не зміни-

лися. Втеча на Тайвань військово-політичної частини гомінданівського угруповання об'єктивно створила ситуацію відірваності між двома берегами Тайваньської протоки.

Факт приходу Китайської Народної Республіки на зміну "Китайській Республіці" отримав загальне визнання міжнародного співтовариства. На другий день після утворення Китайської Народної Республіки Радянський Союз першим встановив із нею дипломатичні відносини, услід за ним одна за одною такі рішення прийняли й інші країни. У жовтні 1971 року 26-та сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла резолюцію про вигнання зі своїх лав "представників" тайваньської влади й про відновлення місця та всіх законних прав Китайської Народної Республіки в ООН. До сьогоднішнього дня з Китаєм установили дипломатичні відносини понад 160 держав. Вони ясно заявили про визнання того факту, що у світі існує лише один Китай, що Тайвань є його частиною, а уряд Китайської Народної Республіки – це єдиний законний уряд Китаю.

Після створення Китайської Народної Республіки адміністрація США в січневій заяві 1950 року визнала встановлення Китаєм суверенітету над островом Тайвань. У червні 1950 року, після того, як вибухнула корейська війна, президент США Трумен опублікував заяву, в якій оголосив про те, що США перешкоджають "будь-якому нападу на Тайвань", і що він віддав наказ 7-му флоту США увійти до Тайваньської протоки, а 13-му авіазагону – передислокуватися на Тайвань. У грудні 1954 року Сполучені Штати Америки уклали з тайваньською владою так званий "договір про взаємну оборону", і китайська провінція Тайвань опинилася під "протекцією" США. У китайсько-американському сумісному комюніке (лютий 1972 року), в комюніке про встановлення дипломатичних відносин між КНР і США (грудень 1978 року) і в сумісному китайсько-американському комюніке від 17 серпня 1982 року Сполучені Штати Америки недвозначно визнали існування лише одного Китаю й уряд Китайської Народної Республіки як єдиний законний уряд Китаю, а також те, що вони підтримують із Тайванем лише неофіційні зв'язки й зобов'язуються поступово скорочувати постачання озброєння на острів [4].

Взагалі кажучи, протягом 30-40 років після утворення Китайської Народної Республіки тайваньська влада, виступаючи проти створення "двох Китаїв" і "незалежного Тайваню", також неухильно дотримувалася позиції стосовно того, що Тайвань є частиною Китаю і що є лише один Китай. Це чітко викладено у зверненнях тайваньських лідерів. Проте з початку 90-х років розкольницькі сили Тайваню, представником яких був Чи Денхуей, крок за кроком почали відступати від принципу одного Китаю, поширюючи положення про "два уряди", про "дві рівноправні політичні субстанції", про те, що Тайвань вже є суверенною, незалежною державою, що "відносини між двома берегами Тайваньської протоки є відносинами між державами, принаймні специфічними міждержавними відносинами". На міжнародній арені вони безоглядно займаються діяльністю щодо "розширення простору для існування держави" з метою створення "двох Китаїв".

Розпочинається новий історичний етап протистояння: у 1949 році, після перемоги китайської комуністичної революції, на Тайвані знайшли притулок залишки поваленого гомінданівського режиму. Але й там їм не дуже спокійно: Тайваньська протока, що відокремлює острів від материка, – незначна перешкода для комуністичних армій. У конфлікт, проте, втручається Вашингтон. Він відмовляється визнати Китайську Народну Республіку й продовжує підтримувати Гоміндан. У Тайваньську протоку посланий американський флот; Пентагон будує на острові військові бази й розміщує там свій персонал.

Користуючись заступництвом Білого дому, гомінданівці помалу розпрямляють плечі. Вони підтверджують свої претензії на весь Китай: їх керівник Чан Кайши видає себе за "Президента Китайської Республіки", оголошує уряд КНР незаконним, ставить за мету відвоювати в комуністичній партії владу на материк. Відносно КНР заявляється: "Ніяких контактів, ніяких переговорів, ніяких компромісів".

Переважна більшість західних країн, здебільшого під натиском американців, продовжували визнавати саме чанкайшистський режим як законний китайський уряд. Але час ішов, і ситуація

мінялася. Одна за одною зарубіжні держави відмовлялися вдавати, що китайський уряд розташовується в Тайбеї, а не в Пекіні. Усе нові посли перебиралися на материк, у столицю великої держави – Китайської Народної Республіки, ігнорувати яку було вже просто неможливо. Урешті-решт у 1979 році й Білий дім вимушений був припинити дипломатичні відносини з Китайською Республікою й направити свого посла до КНР. Дипломатичні відносини з Тайванем зберегли лише два десятки держав, в основному дрібних, режим позбувся колишнього статусу в усіх авторитетних міжнародних організаціях.

Але тайваньське питання ще ніхто не знімав із порядку денного. Адже китайська нація залишається розколотою на два протидіючі табори.

У 1951 році США вперше надали Тайваню масштабну військову допомогу, а у 1954 році Китай оголосив про готовність "звільнити" Тайвань. Китайські війська атакували декілька островів, контрольованих тайваньцями.

Під час міжнародної конференції в Женеві китайські й американські дипломати вперше провели офіційну зустріч. Протягом подальших 15-ти років подібні консультації проводилися 136 разів і не привели до підписання якихось офіційних угод.

Президент США Дуайт Ейзенхауер підписав із Тайванем договір про військову взаємодопомогу, який передбачав, що США нададуть допомогу Тайваню в разі нападу на нього третьою країною (мався на увазі, перш за все, Китай).

Вважається, що впродовж усієї історії відносин США та Китаю американські імперіалісти виступали як вороги китайського народу. Вони не тільки допомагали іншим капіталістичним країнам стримати Китай, але й самі всіляко прагнули там закріпитися. Політика США по відношенню до Китаю була політикою військової інтервенції, економічного та політичного втручання й провокацій.

Після Другої Світової війни американський імперіалізм почав особливо відчутно демонструвати свої наміри відносно китайського народу. "Американський імперіалізм розраховував ви-

користувати Китай як основну базу свого панування в Азії і в басейні Тихого океану як одну з вирішальних ланок оточення Радянського Союзу. З цією метою імперіалісти мали намір перетворити Китай на гігантський колоніальний придаток до світової американської імперії" [2].

Американська агресія на Тайвані почалася у 50-х роках XIX століття. З тих пір минуло майже 150 років. І хоча впродовж півстоліття Тайвань був окупований Японією, весь цей період від початку до кінця заповнений агресивними маневрами Сполучених Штатів проти Тайваню.

Погляди на цю ситуацію неоднозначні. І час покаже, до яких наслідків призведе ця політика.

Використана література:

1. Лю Валентин "Государство народного правления Тайвань" - первая республика в Азии [Электронный ресурс] / Валентин Лю / inTaiwan.ru (все о Тайване). - Режим доступа: <http://www.intaiwan.ru/901-gosudarstvo-narodnogo-pravleniya-taiwan.html>

2. Маленков Г.М., 32-ая годовщина Великой Октябрьской социалистической революции. - Госполитиздат, 1948. - С. 26.

3. Нікіщенко С.О. Україна - Китай: степи, шовковий шлях // Віче. - 1997. - № 4. - С. 134-142.

4. Откуда возникла тайваньская проблема / Генеральное Консульство Китайской Народной Республики в г. Хабаровске // <http://www.chinaconsulate.khb.ru/rus/zgzt/twwt/t118056.htm>

5. Пронь С. В. Новейшая история стран Азии и Африки, 1917 - 1994 годы: Курс лекций. - Николаев, 1995. - С. 157.

6. Стадниченко В. Тайвань: крок у XXI вік. Журналістські записки на рисовому папері. - К.: XX вік - Україна, 1998. - 238 с.

7. America and island China : a documentary history // edited by Stephen P. Gibert, William M. Carpenter. Lanham : University Press of America, 1989; The Taiwan experience, 1950-1980 / edited by James C. Hsiung and others. Columbus (Ohio): 1983.

УДК 343.102

Р.І. Мельник

доцент кафедри кримінального
процесу та правосуддя,
кандидат юридичних наук
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

О.В. Темніков

старший викладач кафедри кримінального
процесу та правосуддя,
кандидат юридичних наук
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕННІСТЬ ПРИМУСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Історія становлення та розвитку державності невіддільна від пошуку оптимальних параметрів взаємин влади та людини, які завжди були стрижневими й визначальними у державах будь-якої формації. На ранніх етапах розвитку державності залежно від соціально-класової приналежності людина або отримувала можливість впливу на владу, або виступала у якості безправної особи, що несе тягар обов'язків. Нерівність правових позицій індивіда була свідченням обмеженості свободи, відсутності демократії та низького рівня розвитку державності¹.

Перехід від етатистської доктрини взаємин держави та людини до ліберальної, що проголосила ідею свободи особистості, її автономії відносно держави, можливості користуватися невід'ємними правами на життя, власність, свободу самовизначення, став найважливішим історичним проривом до нового етапу розвитку державності - правової держави, як форми обмеження державної влади правами й свободами людини. Тому пріоритет прав людини є первинною, системоутворюючою ознакою право-

¹ Общая теория прав человека / Рук. авт. кол. и отв. ред. Е. А. Лукашева : Ин-т государства и права Российской Академии наук. - М.: НОРМА, 1996. - С. 46.

вої держави, з якою пов'язані інші її ознаки, що служать здійсненню свободи людини.

Саме свобода як середовище проживання людини є найважливішою життєвою цінністю для неї. У сфері свободи людина обирає вектор свого життя, реалізує свої інтереси та пристрасті. Однак людина існує не просто сама по собі, окремо й незалежно від усього, що відбувається довкола неї. Вона є частиною складного соціального організму, що складається із сукупності відносин взаємодіючих суб'єктів, які мають свої інтереси, що можуть не збігатися один з одним. Дана обставина неминуче породжує, принаймні, два слідства. По-перше, для того щоб внутрішній стан природньої свободи був реалізований, необхідно гарантувати, закріпити такий стан у складній системі соціальних відносин. Дане завдання покликані виконувати різні норми: правові, моральні, етичні. По-друге, реалізація внутрішньо властивого кожному індивідові стану природньої свободи неминуче призводить не тільки до перетинання інтересів людей, але й до їхнього зіткнення, що здатне вилитися в обмеження свободи одних свободою інших. Це призводить до явного домінування однієї свободної волі над іншою. Щоб такий стан не настав, існує тільки один шлях – взаємне обмеження абсолютної свободи усіх суб'єктів шляхом установлення її меж¹.

Таким чином, мета правової держави не тільки гарантування неприпустимості порушення простору свободи, окресленого правом, але й забезпечення правових меж свободи індивіда. Саме правові межі свободи індивіда обумовлюють юридичні границі обмеження прав і свобод людини, які у свою чергу детермінують можливість застосування заходів примусового впливу.

Отже, кожна правова держава для забезпечення повноцінного функціонування суспільних відносин повинна мати у своєму арсеналі різноманітні примусові засоби впливу на поведінку кожного громадянина.

Виходячи з того, що по відношенню до системи права в цілому весь правозастосовний процес виступає в якості способу при-

¹ Нерсесянц В.С. Філософія права. – М., 1997. – С. 68-72.

мусової реалізації матеріально-правових вимог, особливого соціального значення примусові заходи набувають у практичній діяльності правоохоронних органів, направленої на боротьбу зі злочинністю, яка неможлива без застосування таких заходів, як універсального способу забезпечення ефективності кримінального провадження¹. Будучи невід'ємною ознакою імперативного методу правового регулювання, примус відіграє значну роль в такій публічно-правовій сфері як кримінальне судочинство, де інтереси суспільні об'єктивно домінують над інтересами приватними, а соціальна корисність діяльності органів кримінальної юстиції виправдовує примусове обмеження прав та свобод учасників кримінально-процесуальних відносин. Крім того, слід погодитися з П.С. Елькінд, що сам факт існування примусу, можливість його застосування до осіб, які не бажають погоджувати свою поведінку з вимогами правових норм, стимулює відмову від їх порушення².

В юридичній літературі соціальну обумовленість кримінально-процесуального примусу також запропоновано визначати через таке етичне поняття як "соціальна справедливість", яке в кримінальному процесі виступає в якості вищого морального критерію для урегулювання та оцінки дій суб'єктів шляхом застосування до них тих або інших форм державного впливу³.

Тут варто зазначити, що "соціальна справедливість" є очікуваним наслідком триваючого процесу гуманізації та лібералізації суспільства в правовій державі, діалектичний розвиток якої повинен перетворити її у державу соціальну, яка буде здатна забезпечити рівні можливості для всіх своїх громадян. У зв'язку з цим, до ознак соціальної справедливості у сфері кримінального судочинства слід віднести: реальну, а не декларовану, доступність право-

¹ Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н. С. Алексеев, В. Г. Даев, Л. Д. Кокорев. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1980. – С. 62.

² Элькинц П. С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права / П. С. Элькинц. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 13.

³ Васильева Е.Г. Меры уголовно-процессуального принуждения. Монография. Уфа: Издательство Башкирского государственного университета, 2003. – С. 8-9.

суддя, рівність усіх перед законом і судом, незалежно від соціального та майнового стану, а також рівність можливостей відстоювання своїх законних інтересів.

Відтак, у правовій, демократичній та соціальній державі примус є вимушеною, але необхідною складовою механізмом правового регулювання суспільних відносин, виражаючи волю більшості членів суспільства щодо можливості та доцільності обмеження прав і свобод окремих його представників заради забезпечення балансу публічних і приватних інтересів.

При цьому, під обмеженням прав і свобод слід розуміти виключно законодавчі, переважно конституційні, межі їх реалізації, а не звуження їх обсягу¹, адже будучи правовим явищем, примус не повинен звужувати (зменшувати) гарантований Основним законом держави обсяг прав і свобод.

Так, здійснюваний згідно вимог процесуального законодавства обшук житла не звужує і не скасовує конституційного права на недоторканність житла, а забезпечує право на обшук житла виключно на підставах та у порядку, визначених законодавством. Розуміння цього дозволяє розмежувати примус як правове, а тому соціальне корисне явище та примус як свавілля. Останній, маючи певні спільні зовні ознаки з першим, не просто позбавлений головної з них – нормативності, але й має власну – нормативну заборонність. Видається, що звуження обсягу прав і свобод, це властивість саме свавільного примусу як акту протиправного вторгнення у правове поле особи.

Іншими словами, при застосуванні заходів державно-правового примусу відбувається не кількісне зменшення (звуження обсягу) існуючого комплексу особистих прав і свобод, а його якісна зміна, викликана специфікою правої ситуації. Так під час арешту право особи на свободу та особисту недоторканність реалізується в праві особи бути ізольованою виключно на законних під-

¹ Назаров В.В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 - Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. - Д., 2009. - С. 5.

ставах та у відповідності з встановленою процедурою. Крім того, застосування примусових заходів запускає механізми реалізації тих прав, які зазвичай є частиною правового потенціалу статусних можливостей особи (у тому числі як суб'єкта кримінально-процесуальних відносин), зокрема права на захист.

Все вищевикладене дозволяє дійти висновку, що соціальна обумовленість (аксіологічна сутність) примусу в кримінальному судочинстві є наслідком нерозривного зв'язку державного примусу з правом. У правовій, демократичній державі, примус, що виходить від неї, виражає волю більшості членів суспільства і заснований на праві, що виключає свавілля з боку держави і гарантує захист прав, свобод і законних інтересів людини, зокрема у такій сфері, як кримінальне судочинство.

УДК 351.741

В.Ю. Щербатих

доцент кафедри конституційного
та міжнародного права,
кандидат юридичних наук
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Міжнародні військові навчання Сі Бриз, організовані та проведені у червні - липні 2011 року за участю Збройних Сил України у берегах Криму засвідчили традиційне прагнення нашої держави до розширення міжнародної співпраці у військовій галузі та до зміцнення основ обороноздатності в цілому.

Конституція України у статті 3 головним обов'язком держави проголошує утвердження і забезпечення прав і свобод людини, як найвищої соціальної цінності. При цьому захищеність людини, а разом з нею також суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз та небезпек набуває розкриття у Конституції України і

в національному законодавстві через такі важливі категорії, як державна, національна безпека¹.

Одним з основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки України Закон "Про основи національної безпеки України" визначає *Воєнну організацію*, яка покликана забезпечувати оборону нашої держави, недоторканість її кордонів, боротися з організованою злочинністю, забезпечувати захист населення у разі стихійних лих, тощо².

Для того, щоб Збройні Сили та інші, не підпорядковані Міністерству оборони військові формування (Внутрішні війська МВС України, Прикордонні війська Державної прикордонної Служби, військові спецпідрозділи Служби Безпеки України, тощо), які утворюються на підставі Законів України та утримуються на кошти платників податків були надійним гарантом суверенітету України, недоторканості її кордонів, сприяли б у межах своєї компетенції охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю, забезпечували б захист населення у разі катастроф, а не представляли б небезпеку для громадян, суспільства та держави, як це нерідко спостерігається внаслідок техногенних аварій та катастроф у військових формуваннях, злочинів та правопорушень, які скоюють військовослужбовці, необхідно на належному рівні підтримувати правопорядок у їхній лавах.

О. Кротиковим, О. Лавренюком, Н. Нижник, В. Онищенко, Л. Поляковим, А. Сиротой, В. Шамраєм, іншими дослідниками військово-правової проблематики у зв'язку з цим обґрунтовувалася цілком справедлива думка про те, що рівень правопорядку в органах та підрозділах Воєнної організації України на етапі переходу до контрактних підстав організації її комплектування, перспективи якої до 2015 року за різними оцінками сягнуть до 90 відсотків загальної кількості особового складу, повинен бути якісно покращений.

¹ Див.: Конституція України // Відомости Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст.141. - Ст.ст. 3, 17, 92, 107.

² Закон України "Об основах национальной безопасности Украины" // Урядовий кур'єр. - 2003. - № 139. - 30 июля.

Національна безпека, як інтегральне багатокomпонентне конституційно-правове поняття, що безпосередньо пов'язане з практичним забезпеченням прав і свобод, інших елементів правового статусу людини в Україні, на практиці реалізується на підставі вимог ч. 2 ст. 19 Конституції України про обов'язок органів державної влади, їхніх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень і у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, через цілеспрямовану повсякденну діяльність належним чином утворених та організованих суб'єктів.

Аналіз реального стану справ у військово-правоохоронній галузі свідчить про системні недоліки та прорахунки організаційно-правового характеру. Нині військова прокуратура залишається практично єдиним органом, який, поряд з наглядом за додержанням законів органами військового управління та посадовими особами військових формувань, обумовленим статтею 6 закону України "Про прокуратуру", вимушений виконувати значний обсяг роботи з профілактики, запобігання та боротьби зі злочинами та правопорушеннями у військових формуваннях України, з розкриття і розслідування їх. Однак стаття 121 Конституції України для органів прокуратури таких завдань вже не передбачає.

Органи військової контррозвідки, утворені відповідно до статті 12 України "Про Службу безпеки України" для контррозвідувального забезпечення військових формувань, дислокованих на території України, свої завдання виконують лише у рамках, окреслених цим Законом, тобто не у повному необхідному для забезпечення прав, свобод та інших елементів правового статусу військовослужбовців обсязі.

Командири військових частин, які не тільки не мають необхідних знань у галузі юриспруденції а й нерідко відрізняються правовим нігілізмом і до того ж майже завжди завантажені виконанням своїх безпосередніх обов'язків повноваження органів дізнання часто здійснюють неякісно, з порушенням прав і свобод військовослужбовців та інших громадян й людей.

З метою забезпечення належного правопорядку у діяльності військових формувань, як одного з суб'єктів загального адмініст-

ративного нагляду у галузі громадської безпеки, необхідні організаційно-правові заходи зі створення в Україні сучасної системи військово-правоохоронних органів.

Започаткувати створення такої системи мав Закон України "Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України"¹, але концепція, покладена в його основу, не дозволила досягти якісних зрушень на цьому шляху.

Метою Закону, проект якого розробляли виключно військові, було створення у складі Міністерства оборони України з підпорядкуванням виключно йому Служби охорони правопорядку, яку стаття 1 Закону визначає, як "...спеціальне правоохоронне формування у складі Збройних Сил України, призначене для забезпечення правопорядку та військової дисципліни серед військово-службовців Збройних Сил України у місцях дислокації військових частин...для запобігання злочинів, інших правопорушень у Збройних Силах України".

Подібний вузьковідомчий підхід не може не викликати принципових заперечень, оскільки відомо, що Конституцією і національним законодавством України правоохоронна діяльність не передбачена для Збройних Сил України: згідно ст.13 Закону "Про оборону України", вони є структурою, яка призначена для "...збройного захисту суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та неподільності України від воєнного нападу або загрози воєнного нападу ззовні".

На неприпустимість ігнорування цієї обставини з боку розробників законопроекту звертав увагу професор І.П. Голосніченко, коли зазначав: "На нашу думку, військова міліція не може входити до складу Збройних Сил України..."².

На те, що Військова служба правопорядку не зможе функціонувати в рамках Конституції і законів України, маючи статус однієї зі служб Міністерства оборони України, вказує обумовлене статтю 1 Закону її призначення запобігати злочинам та іншим

¹ "Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України". - Закон України № 3099-111 від 7 березня 2002 р. // Голос України. - 2002. - 9 квітня.

² Лист НАВС України до Міністерства оборони України від лютого 1997р.

правопорушенням у Збройних Силах України, розкривати їх, захищати військове майно від розкрадання та інших протиправних зазіхань і навіть "... брати участь у протидії диверсійним проявам та терористичним актам на військових об'єктах". Такі завдання є типовими для правоохоронного органу, а не для Міністерства оборони.

На ознаки Військової служби правопорядку, як правоохоронного органу, а не однієї зі служб військового відомства, вказує надання коментованим Законом її працівникам прав застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю фактично у мирний час, поза місцями дислокації військових об'єктів і не тільки по відношенню військовослужбовців, а й відносно усіх інших осіб. Умови та межі застосування цих заходів, засобів та зброї працівниками Військової служби правопорядку в основному тотожні тим, що передбачені для працівників органів міліції Законом України "Про міліцію" з тією різницею, що замість слова "міліція" застосоване словосполучення "Військова служба правопорядку".

З огляду на це стає зрозумілим, що питання створення в Україні сучасної довершеної з урахуванням потреб захисту прав і свобод військовослужбовців та передових міжнародних стандартів системи військово-правоохоронних органів донині залишається невирішеним, а концепція організації правоохоронної діяльності у військових формуваннях, утворених у відповідності до Конституції України, потребує розробки.

Дослідження переконливо довели, що замінити застарілу та таку, що не відповідає потребам розбудови України, як правової держави, систему військових командирів та Військової служби правопорядку, як органів дізнання та взяти на себе основний тягар відповідальності за забезпечення правопорядку діяльності військових формувань України на сучасному етапі розбудови правової держави можуть не органи військового управління, а державний правоохоронний орган спеціального призначення міжгалузевої компетенції - військова поліція України.

Розбудована з урахуванням кращого європейського та світового досвіду, військова поліція України повинна, на нашу думку,

здійснювати правоохоронну та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах підвищення боєздатності військових формувань України, профілактику правопорушень серед військовослужбовців військових формувань та на територіях військових частин, припинення і розкриття злочинів у межах своєї компетенції, провадження по ним дізнання та попереднього слідства, проведення криміналістичних досліджень та здійснення оперативно-розшукової діяльності, охорону громадського порядку та громадської безпеки, здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, державного нагляду за безпекою дорожнього руху та законністю перевезень на військовому автомобільному транспорті і на територіях військових частин, за дотриманням правил дозвільної системи на військових об'єктах та у військових містечках, контроль за дотриманням там правил екологічної, радіаційної та пожежної безпеки, забезпечення правопорядку у місцях проведення призову громадян на строкову службу та розшуку осіб, які ухиляються від призову, або встановленого законом порядку проходження військової служби, виконання у межах своєї компетенції інших завдань, спрямованих на утвердження режиму законності діяльності військових формувань України, захист прав та свобод військовослужбовців¹.

Розбудова військової поліції на науково обґрунтованих засадах стане важливим внеском в удосконалення сучасної, такої, що відповідає загальноновизнаним стандартам правової держави системи державних правоохоронних органів України, стане одною з гарантій забезпечення громадського порядку і громадської безпеки, захисту прав і свобод військовослужбовців та інших громадян.

Використана література:

1. Конституція України // Відомости Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

¹ Щербатих В.Ю. Організаційно - правові основи створення та діяльності військової міліції (поліції) України: Автореф. дисертації ... кандидата юридичних наук. Спеціальність 12.00.07. - Ірпінь, 2001.

2. Закон України "Про основи національної безпеки України" // Урядовий кур'єр. 2003. - № 139. - 30 липня.
3. Закон України "Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України" // Голос України. - 2002. - 9 квітня.
4. Закон України "Про міліцію" // Відомости Верховної Ради України. - 1991. - № 4. - Ст. 20.
5. Закон України "Про прокуратуру" // Відомости Верховної Ради України. - 1991. - № 53. - Ст. 793.
6. Закон України "Про Службу безпеки України" // Відомости Верховної Ради України. - 1992. - № 27. - Ст. 382.
7. Щербатых В.Ю. "Организационно-правовые основы создания и деятельности военной милиции (полиции) Украины": Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Ирпінь, 2001 г.

УДК321.01

И.А. Гдалевич
преподаватель кафедры теории
и истории государства и права,
кандидат юридических наук
(*Таганрогский институт управления и экономики*)

ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ВЛАСТЬЮ В РАЗЛИЧНЫХ ТИПАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Политическая система в традиционном принятом в отечественном политико-правовом познании варианте осмысления - это сложный и динамичный механизм интегрированного выражения интересов различных социальных групп посредством политики и власти, обеспечивающий управление делами всего общества. Основное назначение этого многомерного образования - обеспечение целостности, единства действий людей в политике, взаимосвязь граждан и государства. Понятие "политическая система" позволяет наиболее полно и последовательно раскрыть социально-политическую природу общества, существующие в нем политические отношения, институты, нормы и принципы организации власти. Данное понятие получило распространение в XX веке. В разработку теории политической системы внести вклад такие

западные ученые, как Т. Парсонс, Г. Алмонд, Д. Истон, Р. Даль и др. Первым наиболее систематическое изложение данной теории предложил Д. Истон в работах "Политическая система", "Системный анализ политической жизни" и др. Он представил политическую систему в качестве развивающегося, саморегулирующегося организма, гибко реагирующего на внешние импульсы и состоящего из целого комплекса компонентов и подсистем. Основное ее предназначение состоит, по мнению Д. Истона, в авторитетном распределении ценностей в обществе. В дальнейшем теория политической системы получила развитие в работах Г. Алмонда, Д. Пауэлла, К. Дойча и других ученых. Так, Г. Алмонд и Д. Пауэлл определили политическую систему как совокупность политических ролей и их взаимодействий, связанных с осуществлением власти.

В современном мире существует многообразие политических систем, отличающихся сформировавшимся в силу тех или иных факторов оригинальным институционально-правовым профилем.

Так, в соответствии с цивилизационным подходом политические системы подразделяют на традиционные, модернизированные демократии и тоталитарные. По характеру взаимодействия с внешней средой выделяют открытые и закрытые политические системы. Открытые системы активно обмениваются ресурсами с внешним миром, способны воспринимать ценности других стран. Закрытые политические системы характеризуют ограниченными контактами с внешней средой, не воспринимают иные системы ценностей.

Г. Алмонд в соответствии с доминирующим типом политической культуры выделил англо-американскую, континентально-европейскую, доиндустриальную и частично индустриальную, тоталитарную политические системы. Ж. Блондель, в свою очередь, предложил в качестве критерия классификации политических систем рассматривать содержание и формы государственного управления. В соответствии с этим он выделил пять основных типов: либеральные демократии, коммунистические (авторитарно-радикальные), традиционные, популистские, авторитарно-консервативные.

С.Н. Айзенштадт исследует шесть типов политической системы: примитивные системы, патримониальные империи, кочевые или завоевательные империи, феодальные системы, централизованные бюрократические империи и современные системы. Современные же в свою очередь подразделяются на демократические, автократические, тоталитарные.

Наиболее распространенной является типология, предложенная Р. Далем. Он предлагает три типа политической системы, которые выделяются на основе определенного характера политического режима. Речь идет о демократической, авторитарной и тоталитарной политической системах. Признавая эвристическую целесообразность и практическую значимость использования структурно-функционального подхода к определению политической системы (Д. Истон, Г. Алмонд и др.), Р. Даль критически оценивает некоторые имеющие место в современной юридической литературе ее типологии.

В частности, следует отметить, что выделение демократической, авторитарной и тоталитарной систем в современном мире имеет условный характер, т.к. во многом упрощает проблему, идеализирует особенности политических и правовых институтов, процессов и отношений, нивелирует национальную и историческую специфику, присущую каждому государству в определенный период его развития. Полагаем, что полнота исследования возможна при анализе следующих видов политических систем: соревновательного (демократического), командного (административного) и конвергенционного (смешанного, переходного), в каждой из которых формируется и функционирует особый, адаптированный к их политико-правовой и идеологически-доктринальной системообразующей платформе механизм пресечения злоупотреблений публичной власти.

Понятие "административно-командная система" широко распространено в публицистике конца 80-х гг. (устные выступления и статьи Ю. Лужкова, М. Горбачева и др.) в связи с критикой сталинского и в целом советского режима. Командно-административная политическая система, установившаяся в России не сразу

после Октябрьской революции и победы большевиков в гражданской войне, но а, примерно, к 1929г., характеризуется слиянием всех трех ветвей власти в руках партийной элиты, монополией партии на политическую власть, отсутствием независимости суда и равенства всех граждан перед законом и судом, сверхцентрализацией управления экономической, политической и духовной жизнью общества, решающей ролью бюрократии и военно-полицейского аппарата, прямым использованием насилия по отношению к оппозиции и инакомыслящим, наличием формальной Конституции и формального Парламента и т.д. Не случайно в литературе советскую политическую систему обозначают как систему номинального конституционализма¹.

А.Б. Венгеров, анализируя административно-командную систему, отмечает гиперболизацию роли государства, его аппарата. Государственная власть проводит "политику злоупотреблений", тоталитарно вмешивается в экономическую жизнь общества, его членов, даже в их личную жизнь.

Инакомыслие же, в каких бы теоретических и организационных формах оно ни возникало, подавляется, формируются государственная идеология, религия, культура, образование, наука..., у власти находится одна господствующая партия, все другие общественные организации (профсоюзы, культурные союзы, молодежные, женские, даже детские организации) выступают проводниками государственной политики. Господствуют бюрократия, чиновничество, политическая элита, номенклатура, прикрывающиеся весьма часто демагогией о защите интересов трудящихся, народа. Эта демагогия утверждает примат коллективизма над индивидуализмом, над личностью, ее правами и свободами. Социальное иждивенчество становится нравственным содержанием таких обществ, а политическая система работает на его обеспечение и сохранение, в том числе путем эксплуатации работников в самых разных формах (ГУЛАГ, установление пределов оплаты

¹ Медушевский А.Н. Мнимый конституционализм // Вестник МГУ. Сер. полит. науки. - 1998. - № 2-3.

труда, введением трудовых повинностей и т.п.)¹.

Соревновательный тип политической системы характеризуется ролью государства как организатора условий для рыночной, в том числе и социально ориентированной, экономики. Государство обеспечивает права и свободы гражданам, их безопасность, защищает собственность. Оно ставит цель организовать социальную защищенность малоимущих слоев, более справедливое распределение доходов, налогов. Партии в такой системе стремятся к завоеванию власти путем участия в избирательных кампаниях, в выборах на демократической основе. Правовые формы становятся главным инструментом в достижении политических целей. При соревновательной политической системе преобладает противоборство основных политических сил: кто побеждает на выборах, тот и определяет политику.

Индивид, его права и свободы, его законные интересы имеют в такой системе приоритет над правами коллектива – будь то народ, нация, организация и т.д. Собственность, прежде всего частная, охраняется государством. Инакомыслие как одна из форм идеологического плюрализма характеризует эту политическую систему, где информационные права граждан и свобода слова становятся важными факторами политической жизни, экономической, социальной и культурной деятельности.

Соревновательная же политическая система, как правило, является открытой: обмен идеями, знаниями, товарами, людьми, инвестициями становится их характерной чертой. В этой системе судебная власть и правовые установления приобретают определяющее значение, а государственная власть действует в организационно-правовых формах. Взаимоотношения государства, партий, профсоюзов и иных организаций в такой политической системе обеспечиваются, как правило, конституционным регулированием. Политические системы реализуют не столько классовые интересы, сколько общесоциальные интересы, общественно значимые функции.

Связь политической системы с обществом имеет двусторон-

¹ Венгерова А.Б. Теория государства и права. – М., 2002. – С. 189-190.
228

ний характер: демократическая политическая система, с одной стороны, ощущает внешнее воздействие в виде требований, давления определенных общественных групп, поддержки, критики и т.д., а с другой – сама оказывает воздействие на общество путем принятия и проведения в жизнь определенных решений. Данная связь позволяет поддерживать в обществе политическую стабильность и в то же время препятствует его застою или деградации.

В научной литературе называются разные признаки демократических политических систем. Л. Даймонд, Х. Линц и С.М. Липсет сводят их к трем существенным условиям:

1) значительная и всеобъемлющая соревновательность среди личностей и организованных групп (особенно партий) за ключевые позиции во власти;

2) высокий уровень политической партиципации (участие всех групп общества в выборе лидеров и политики);

3) осуществление свободы печати, собраний, объединений, достаточной для обеспечения политической справедливости и участия¹.

По мнению российских ученых-политологов, если в политической власти перевешивает контроль граждан над государством, то такую политическую систему можно отнести к демократическим; если же степень контроля государства над гражданами выше или отсутствует вовсе, то данная система – авторитарная. Для нее характерны ограничение либо вообще отсутствие представительных и непосредственных форм демократии².

Данные признаки выделены с точки зрения политологии и не всегда соответствуют правовым признакам демократической политической системы, закрепленным в конституции. В основных законах демократических стран можно выделить следующие принципы демократической политической системы: демократию, политический и идеологический плюрализм, разделение властей, соревновательность в политическом процессе на базе равнопра-

¹ Democracy in Developing. Vol. 3. Asia. Boulder (Col), 1989. P. XVI.

² Сморгунов Л., Семенов Л. Политология. – СПб., 1996. – С. 77.

вия и равных возможностей для лиц и их организованных групп, независимость суда, господство права и др.¹.

Таким образом, для демократических политических систем особенно характерны разделение властей (законодательной, исполнительной, судебной и др.), конституционность и законность (правовое государство), наличие выборных органов государственной власти в центре и на местах; как правило, наряду с существующей правительственной (правлящей) партией имеют место и оппозиционные партии. Провозглашается и реализуется равенство прав и свобод всех граждан, причем не только равенство перед законом, но также и равное право всех граждан на участие в управлении делами государства и общества. Однако эта система существует в конфликтных, противоречивых состояниях: социальное и имущественное расслоение в ней может достичь высокого уровня и привести к социальному напряжению, взрыву.

Существует еще одна организация политико-правовой среды - конвергенционная (смешанная, переходная). Эта система также порождает своеобразные политические системы, в которых плюрализм соседствует с реликтами политической нетерпимости, призывы к обновлению и реформам сопровождаются попытками реставрации старых порядков, прежней политической системы.

Для конвергенционных политических и правовых систем характерно смешение институтов разного происхождения, назначения и содержания: провозглашение свободы труда, передвижений и места жительства, сохранение полицейской "прописочной" системы граждан, сохранение полицейского сыска и декларирование прав и свобод человека, институциональное закрепление принципа разделения властей и замещение одной власти другой, идеологический плюрализм и государственная монополия на телерадиовещание и т.п.

Так, М.Н. Марченко выделяет несколько особенностей, свой-

¹ Сравнительное конституционное право / Отв. ред. В.Е. Чиркин. - М., 1996. - С. 350-351.

ственных конвергенционной (переходной, в его интерпретации) политической системе:

1) все государства и правовые системы переходных типов возникают по общему правилу – не иначе как в результате различных социальных потрясений, революций, войн, неудавшихся радикальных реформ;

2) переходное состояние государства, права и самого общества имеет несколько возможных вариантов дальнейшей эволюции социальной и государственно-правовой материи, альтернативу развития государства, права и общества по тому или иному пути;

3) переходное состояние государства, права и общества неизбежно связано с резким изменением характера и масштабов традиционных экономических связей, временным расстройством экономики, ослаблением материальной основы государства и правовой системы, резким падением уровня жизни значительной части населения;

4) для переходного типа государства и права свойственно временное ослабление их социальных и политических основ;

5) переходный тип государства и права, помимо названных особенностей, отличается, как правило, доминированием в системе разделения государственных властей исполнительно-распорядительной власти;

6) наряду с отмеченными признаками и чертами государство и право переходного типа отличаются и другими особенностями. Среди них повышение роли субъективного фактора в развитии государства и права; органическое сочетание в государственно-правовом механизме элементов старого и нового; периодическая смена в процессе развития общества государственных форм и режимов и др.¹

Правда, конвергенционные политические системы обладают существенным недостатком – они нестабильны, противоречивы, эволюционируют, как правило, в иные системы. Например, в ны-

¹ См. подробнее: Марченко М.Н. Теория государства и права. – М., 2002. – С. 192-201.

нешней российской действительности сохраняется то, что можно охарактеризовать как "пережитки социализма" в сознании людей. Сохраняется и неготовность многих людей уйти от привычного социального иждивенчества, характерного для тоталитарного распределительного общества сталинского типа; вместе с тем возникает правовая поддержка частной собственности, развивается предпринимательство – подобное смешение как раз характерно для конвергенционных систем.

Вообще, конвергенционные политические системы, как показывает исторический опыт, возникают во время крупных переходов от одной социальной среды к другой. Например, своеобразный государственный капитализм (НЭП) и соответствующая ему неустойчивая конвергенционная политическая система возникли в 20-х гг. XX в. в России, а затем эволюционировали в распределительное общество сталинского типа. Переход от распределительной социальной среды к рыночной экономике в 80-х гг. XX в. в России также привел к появлению конвергенционной политической системы, эволюционирующей постепенно, хотя и с огромными трудностями и противоречиями, в направлении демократической политической системы.

Итак, конвергенционные политические системы не такая уж редкость в истории политической и правовой организации общества. Особо следует отметить, что роль государства и его функции в таких системах также весьма существенны, многообразны. В частности, государство в таких системах либо стремится к их консервации, что, впрочем, как правило, бесперспективно, либо обеспечивает эволюцию базовых институтов в исторически обусловленную иную форму.

Таким образом, можно выделить различные виды политических систем и формирующие их глубинные социологические факторы, прежде всего среду, объединяющую способы социально-экономической и политической жизни общества и его духовное состояние, традиции, менталитет. Классовая характеристика общества в такой концепции не признается основополагающей, хотя нельзя игнорировать ее роль в процессах формирования и функ-

ционирования политических систем.

Развитие институционального ландшафта государственной власти, начиная от диктата вождей и заканчивая разделением властей в современных демократиях, – это, в сущности, история борьбы народа с произволом и злоупотреблениями властью предержащих. С целью ограничить их произвол выдвигались идеи правления законов, но не правителей, а для пресечения злоупотреблений была разработана теория разделения властей. В различных политических системах проблема противодействия злоупотреблениям в сфере публичной власти решалась по-разному.

Оценка содержания и эффективности технологий противодействия злоупотреблениям в сфере публичной власти будет сопряжена со следующими параметрами:

а) доминирующий в конкретном государстве тип легитимации институтов публичной власти (рационально-юридический, прагматический, харизматический, религиозно-традиционный и др.);

б) уровень участия населения в политической жизни (законодательное оформление и реальная возможность масс, территориальных публичных коллективов влиять на решения и действия органов власти и отдельных должностных лиц, ее институциональные формы);

в) наличие легальной и действенной оппозиции существующему государственно-правовому режиму (ее запрещение либо "укрошенный", адаптированный к существующим властным институтам характер);

г) ценности, цели и приоритеты властных элит, политического руководства (консервативные, традиционно-религиозные, революционные, реформистские и т.д.);

д) зафиксированная на законодательном (конституционном) уровне и реально существующая конфигурация институтов государственной власти (разделение властей, соединение властей, "замещение" властей, "суверенизация" и "сакрализация" власти через институт главы государства и т.п.);

е) преобладающие способы, институционализированные и неинституционализированные формы взаимодействия властных структур и населения государства, институтов гражданского об-

щества и международных организаций (правовые, судебные, силовые, идеологические и др.).

Злоупотребление властью характерно для разных типологических моделей политических систем, отличающихся своим институциональным ландшафтом и включающих отличающиеся параметры политико-правового режима. Однако формы проявления и результаты злоупотребления властными полномочиями и, соответственно, юридические и институционально-организационные технологии, их ограничения и пресечения в командной (административной), соревновательной (демократической) и конвергенционной системах будут отличаться.

В первой основными субъектами властного произвола являются государственные чиновники и партийные функционеры, ориентирующиеся на использование принудительных методов управления, стремящиеся выйти за пределы целесообразности использования административных ресурсов, а часто и правового поля, поэтому основным способом противодействия злоупотреблениям власти будет смена руководства, осуществляемая через кооптацию либо иным, радикально-революционным, неправовым путем, что может привести к смене политического курса.

В демократических системах основные политико-правовые технологии противодействия злоупотреблениям публичной власти на разных ее уровнях следующие: адекватно сконструированная и закрепленная в конституции модель разделения властей, эффективно функционирующие парламентские и судебные институты, структуры гражданского общества (оппозиционные политические партии, профсоюзы, правозащитные движения и др.), влияние международных организаций и т.п.

В конвергенционных (смешанных, переходных) политических и правовых системах, имеющих как общие, так и национально-специфические и исторические признаки, в силу наличия в них серьезных хаотических тенденций обнаруживается "переплетение" политико-правовых и организационных технологий ограничения злоупотреблений государственной и муниципальной властью.

В целом же в конвергенционной политической системе про-

тиводействовать различным видам злоупотребления властью и должностными полномочиями значительно сложнее, что связано со множеством факторов, вызванных ее противоречивым, нестабильным и эволюционным характером, смешением разнотиповых правовых и политических институтов (разрыв законности и целесообразности, отставание развития законодательства от политических и социально-экономических процессов, не устоявшаяся система властных институтов, стремление к искусственному, чаще всего неоправданному "ускорению" событий и др.).

ЗМІСТ

Комарницький В.М. Проблеми екологічної безпеки України	3
Максимов С.І. Антрополого-методологічний дискурс з прав людини в сучасній Україні (на прикладі концепції Д.А. Гудими)	8
Мордовцев А.Ю. Аксиологическая природа отечественной правовой системы. теоретико-методологический анализ	18
Литвинов О.М. Про культурно-історичні основи раціонального осмислення упорядкування соціального життя (спроба філософсько-правових міркувань з ілюстраціями відомих подій античних часів)	28
Бойчук С.С. Типология понимания источников обоснованности права в культурной традиции как "основной вопрос" философии права	44
Невельська-Гордєєва О.П. Питання застосування понять "нормативне поле" та "правове поле"	49
Мордовцева Т.В. Возможно ли правомерное поведение в условиях правовой юридической аномии?	60
Коробка В.Н. Роль правового мировоззрения сотрудников ОБД в обеспечении прав, свобод, законных интересов человека и гражданина в условиях демократического государства	70
Левченкова О.Б. Мораль и право в творчестве Е.Н. Трубецкого	80

Кафанова О.В. Державно-правовий ідеал Є.М. Трубецького.....	93
Коваленко Г.В. Рональд Дворкін про моральне прочитання конституції США	107
Стовба А.В. Правосудие в контексте культури постмодерна.....	114
Карпунова Н.Г. Правовое поле свободы совести.....	125
Резников А.В. Этапы культурно-правового развития местного самоуправления в Украине	135
Севрюкова Г.С. Земельні відносини в Україні: історико-правовий аспект та сучасні проблеми.....	140
Тарасенко Л.Б. Голод 1921-1923 рр. як наслідок антиселянської політики держави та засіб подолання повстанського руху.....	148
Тарасенко В.Е. З історії співробітництва громадян з правоохоронними органами держави	159
Радачинский С.Н. Место и значение уголовно-правовой борьбы с провокацией преступления в контексте реализации задач уголовной политики по противодействию коррупции и взяточничеству	165
Драчевський М.А. До питання дотримання прав і свобод неповнолітніх в оперативно-розшукової діяльності.....	176
Чайко В.С. Діяльність держави з контролю та нагляду у сфері внутрішніх справ: сучасний стан та перспективи	187
Грицьких І.В., Шатрова Є.С. Проблема деколонізації Пуерто-Ріко на початку ХХІ століття в світлі опублікованих документів ООН.....	192
Мельниченко В.В. Виникнення тайванської проблеми та конструція американсько-китайських взаємовідносин	206

Культура - право - держава:
сучасні питання державотворення

Мельник Р.І., Темніков О.В. Соціальна обумовленість примусу в кримінальному судочинстві	214
Щербатих В.Ю. Організація військово-правохоронної діяльності як фактор забезпечення конституційних прав військовослужбовців	218
Гдалевич И.А. Злоупотребление властью в различных типах политических систем	224

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**КУЛЬТУРА-ПРАВО-ДЕРЖАВА:
СУЧАСНІ ПИТАННЯ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Спеціальний випуск № 7

Друкується мовами оригіналу

Відповідальний за випуск *канд. філос. наук С.С. Бойчук*
Технічні редактори *О.В. Буцко, М.О. Михайлюк*
Комп'ютерна верстка *О.В. Васильєва*

Здано до складання 26.05.2011.
Підписано до друку 18.07.2011.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 15,0.
Тираж 300 прим. Зам. № 53

Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
та редакційно-видавничої діяльності Луганського державного
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4
Свідоцтво про реєстрацію КВ 15990-4462 ПР від 20.11.2009 р.